

**„...rég feledett munkásság utóhangjai
mutatják hatásukat...”**

a XV. és XVI. Nemzetközi
Vámbéry Konferencia előadásai

A könyv megjelenését a Szlovák Köztársaság
Kisebbségi Kulturális Alapja támogatta

Realizované s finančnou podporou
Fondu na podporu kultúry národnostných menšín

ISBN 978-80-89955-14-5

© Vámbéry Polgári Társulás, 2019

**„...rég feledett munkásság utóhangjai
mutatják hatásukat...”**

a XV. és XVI. Nemzetközi
Vámbéry Konferencia előadásai

szerkesztette:
Keller László

Vámbéry Polgári Társulás,
Dunaszerdahely, 2019

ELŐSZÓ

A dunaszerdahelyi Nemzetközi Vámbéry Konferencia aktuális kötete a hagyomány része, másrészt adósságrendezés. A hagyomány része, mert az egymást követő konferenciákat, egyetlen kivételtől eltekintve, minden esetben az előző konferencia előadásait tartalmazó kötet bemutatásával vezetjük be. Adósságrendezés, mert ez az egyetlen kivétel, amikor az aktuális kötet nem tudott megjelenni, egy évekig húzódó hiányt eredményezett, amelyet jelen kötettel próbálunk meg orvosolni.

A hagyomány megtartását és az adósságrendezést az a kiadói szándék tette lehetővé, amely alapján a most elkészülő kötetünk az elmúlt két és, 2017 és 2018 konferenciáinak válogatott előadásait tartalmazza. Külön köszönet azoknak a kollégáinknak, akik nem egy, hanem mindjárt két tanulmánnyal járultak hozzá a konferenciakötet megjelenéséhez.

A hagyomány megtartása és az adósságrendezés a Konferenciánk életében olyan fontos pillanat lehet, amikor érdemes számot vetni és megtervezni a jövőt. Mérlegelni az igényt az évtizedes rendezvényünkre, hasznot értékelni, illetve vitára bocsátani a „Hogyan tovább?”, „Van-e tovább?”, „Kell-e tovább?” „Így kell-e tovább?” kérdéseket.

Természetesen a válaszokat nem e kötet lapjain kell keresni. De remélhetőleg a következő Konferencia időt, energiát és ötleteket nem sajnálva keresi és találja meg a megfelelő válaszokat e fenti kérdésekre.

2019. július

Keller László

DARKÓ JENŐ

A főhatalom útja (*translatio imperii*)

Justinusnál

(Justinus problémák II.)

ASSYROK, MÉDEK ÉS PERZSÁK

Trogus – Justinus kivonatában fennmaradt – műve elején egy ideális, békés hatalmi állapotot fest fel, amely az emberiség világtörténelmének kezdetét jelentette, amikor megállapítja: „*A történelem kezdtén a népek és nemzetek feletti főhatalom (imperium) a királyok kezében volt, akiket a legfőbb méltóságra nem a nép kegyének hajhászása emelt, hanem a derekak között is megcsodált önmérsékletük. A népeket nem törvények tartották féken, (a főemberek döntései mentek törvényszámba). Az ország határainak inkább a megvédése, semmint azok kiterjesztése volt szokás; az országok határai nem terjedtek túl a haza földjén.*” (*Iust.* I 1, 1 – 3; Horváth, 1992. p. 9. – Nézetünk szerint: főemberek helyett: legtekintélyesebbek. Zárójel nélkül! – Továbbiakban az oldalszám hivatkozás Horváth János fordítására utal.)

A történelem kezdetén a népek és nemzetek feletti hatalom (*imperium*) a királyok (*reges*) kezében volt. (*Iust.* I 1, 1, p. 9.) Egyetlen nép sem élt törvények szerint. (*Iust.* I 1, 2, p. 9.) Ezek

a királyok „*inkább a határokra ügyeltek..., mégis az uralom (regnum) senkinél sem terjedt túl a haza határain.*” (*Iust.* I 1, 3, p. 9.) Ugyancsak ezek a királyok nem maguknak, „*hanem népeiknek szereztek dicsőséget (gloria), megelégtették a diadalt (victoria), tartózkodtak a hatalomtól*”. (*Iust.* I 1, 7, p. 9.) Ninus, az assyrok királya, ezt a régi és mintegy a népekkel veleszületett szokást az uralomvágy új szokásával cserélte fel. (*Iust.* I 1, 4, p. 9.) A mitikus messzeségben fellépő dinasztialapító Hérodotosnál (I, 7) is szerepel. Ninus, az asszírok királya volt az első, aki megbontotta ezt az ősi rendet, és háborút indított a szomszédok ellen, leigázta Kelet összes népeit, és nyugaton egészen Líbia határáig jutott el. (*Iust.* I, 1, 5; V.ö.: Hérodotosnál I, 1 az argosi leány, *Ió* elrablásának története a világtörténelmet elindító viszály oka!) Minden új győzelme eszköz volt a következő győzelemhez, s így egész Kelet népeit igába hajtotta. (*Iust.* I 1, 8, p. 9.) Az utolsó asszír uralkodó Trogus szerint Sardanapall volt. (*Iust.* I 3, 1, p. 11; V.ö.: Bollók, 1992. p. 340: Az uralkodó neve Asszurbanipallal hozható kapcsolatba. Hérodotos (II, 150) is említi. A leírás azonban legkevésbé illik a Kr. e. 668-629 között tevékenykedő uralkodóra!) Sardanapall uralmának a médek helytartója (*praefectus*) vetett véget, aki „*a főhatalmat az assyroktól a médekre vitte át*”. (*Iust.* I, 3, 6, p. 11.; Arbactusra ld.: Christensen,

1933. p. 234.) – Majd a királyság az öröklés rendje szerint Astyagésre szállt át (*Iust.* I 4, 1, p. 11.), akinek álmában egy szőlőtő jelent meg, amely egész Ázsiát beárnyékolja majd, s amely egyetlen leányának méhéből fog fakadni. (*Iust.* I, 4,1-2) Az álomfejtők Kyros uralmát jóslták meg. Astiagés mindent elkövetett, hogy a jóslat beteljesedését megakadályozza. Ez lehetetlen volt. Hérodotos művének befejező szakaszában ugyanis megjegyzi: „*Zeus ... a főhatalmat a persáknak, az emberfeletti uralmat pedig ... neked adta Kyros ...*” (IX 122; Muraközy 1989. p. 666.)

Astyagés unokáját, a csecsemő Kyrost Harpagusra bízta. (*Iust.* I 4, 6, p. 12.) Harpagus azonban a csecsemőt a királyi nyáj pásztorának adta át, aki a gyermeket felnevelte. (Iustinus I, 4-5, pp. 12-14.) A gyermek mivel a pásztorok között hatalommal bírt, a Kyros (Cyrus) nevet kapta. (*Iust.* I 5, 1, p. 13.) A játszadozó gyermekek sorshúzás útján választották királyné. (*Iust.* I 5, 2, p. 13.) A sors azonban mégis a jóslat beteljesülést váltotta valóra. Kyros egy ütközetben legyőzte nagyapját, Astyagest, „és Cyrus semmi mást nem vett el tőle, csupán királyi méltóságát ... és megtette kormányzónak a hyrcanusok hatalmas népe fölé ... Így lett vége a médek birodalmának, akik háromszázötven évig uralkodtak.” (*Iust.* I, 6, 16-17, p. 15.) Ké-

sőbb Kyros a babilóniaiak ellen viselt háborút. A háborúban a babilóniaiak megsegítésére sietett Croesus, a lydek királya. (*Iust.* I 7, 3, p. 15.) Kyros a babilóniaiak legyőzése után a lydeket támadta meg, és csatában legyőzte Croesust. (*Iust.* I 7, 5, p. 16.)

Kyros miután meghódította Ázsiát, és az egész Keletet hatalma alá hajtotta, a szkíták ellen indított háborút. (*Iust.* I 8, 1, p. 17; Bollók, 1992. p. 340: Kr. e. 529-ben) A szkíták királynőjükkel, Tamyrisszel (*Herod.* I, 205-208; 211-214) az élen törbe csalták Kyrost, miután az megölette Tamyris fiát. A hegyek között a szkíták háromszázezer perzsa harcost öltek meg. A hatalmas vereségnek még hírmondója sem maradt. Tamyris Kyros levágott fejét emberi vérral telt bőrtömlőbe dobatta, „így szidalmazván kegyetlenségét: ’lakjál jól vérral, amire szomjúhoztál’, szolt, ’amivel sohasem tudtál betelni’.” (*Iust.* I, 8, 13, p. 18.) Kyros harminc évig uralkodott. (*Iust.* 8, 14, p. 18.) – Kyros haláláról beszámol Josephus Flavius is. (*Antiquit.* XI, 2, 1; Vö.: Haussig, 1983. p. 21.; Kornemann, 1948. Bd. I. p. 21.) Kyros pasargadai síremlékéről Aristobulos elbeszélése nyomán Strabón (XV 3,7 C 730) és Arrianos (VI 29, 4 sqq.) is megemlékezik. (Christensen, 1933. p. 238.)

Kyrost az uralomban fia, Kambyses követte. Atyja birodalmához (*imperium*) Egyiptomot

is hozzácsatolta. (*Iust.* I 9, 1, p. 18.) Josephus (*Antiquit.* XI, 2, 2) szerint, Damaszkuszban halt meg, mikor Egyiptomból hazafelé tartott. Ezt követte a mágusok rémuralma, amelynek egy összeesküvés vetett véget (*Iust.* I 9, 10-23; pp. 19-20.) Majd az összeesküvők maguk közül új uralkodót választottak. Nem csupán a szerencse révén Hystapses fiára, Dareusra esett a választás. A perzsák feletti hatalmat (*regnum*) hét igen nemes férfiú vitézsége (*virtus*) szerezte vissza. (*Iust.* I 10, 11, p. 20.) Akinek „*azonkívül, hogy a főhatalomra méltó külső megjelenése és jellege volt, kapcsolatba is került a régi királyokkal, mert mindjárt uralkodásának elején házasságot kötött Cyrus leányával, hogy e királyi násszal megszilárdítsa uralmát, és így ne az legyen a látszat, hogy egy idegenre ruházták át, hanem inkább az, hogy visszakerült Cyrus családjának kezébe.*” (*Iust.* I 10, 13-14, pp. 20-21.) Dareus csellel elfoglalja Babilónt, majd a szkíták ellen indított háborút. (*Iust.* I 10, 15-23, pp. 21-22; Vö. *Herod.* IV, 1)

Justinus előadása szerint Dareus azért indított háborút a szkíták ellen, mert azok királya, egy bizonyos Ianthyrus nem adta hozzá feleségül a leányát. (*Iust.* II 5, 8; p. 30.) A szkíták azonban Dareust „*csúfosan megfutamítva kiűzték Scythiából,*” (*Iust.* II 3,2; p. 25; *Iust.* VII 3,1; p. 81; Bollók J. 1992 p. 347: ott évszámként 513 szerepell) Dareus ugyanis „*hétsszázezer em-*

berrel nyomult Scythiába, de miután az ellenség nem adott alkalmat a csatára, attól való féltében, hogy elzárják előle a visszatérés útját, és lerombolják Histeren vezető hidat, ... sietve visszavonult.” (Iust. II 5, 9-10, p. 30.) Csak a szkíta hadjárat befejezése után hódította meg Dareus Thraciát és Macedoniát. (Iust. II 5, 11, p. 30.) A iónok feltehetően beavatkoztak a perzsáknak a szkítákkal folytatott háborújába. (Herod. IV, 136-140) Dareus őket legyőzte egy tengeri ütközetben. Majd, miután megtudta, hogy az athéniak segítséget küldtek a iónoknak, a háború egész súlyát az athéniak ellen fordította. (Iust. II 5, 12-13, p. 30.) Az athéniak a maratoni síkon ütköztek meg a perzsákkal (Kr. e. 490), ahol is győzelmet arattak. A perzsák fejvesztve menekültek. (Iust. II 9, 8-13, p. 34.) A hadjáratban Athén egykori tyrannosa, Hippias is elesett. (Iust. II 9, 21, p. 35.)

Dareus halálát (Iust. II 10, 1, p. 35.) követően az uralomban Xerxes követte. (Iust. II 10, 2-11, pp. 35-36.) Xerxes öt éven át készült az újabb háborúra. (Iust. II 10, 12; p. 36.) Thermopylainál Leónidas király tartóztatta fel a perzsa hadsereget. (Iust. II 11, 2- 18, pp. 37-38.) A szárazföldi ütközetben Xerxes maga is megsebesült, *„elhatározta, hogy a tengeren próbál szerencsét”*. (Iust. II 11, 19, p. 38.) Az ütközet előtt Xerxes négyezer fegyverest küldött

Delphoiba „*Apollo templomának kirablására*”. (Iust. II 12, 8, p. 39.) Majd az istenek haragja a természeti erők útján, záporok és villámcsapások segítségével elpusztította az egész csapatot. (Iust. II 12, 10, p. 39.) Xerxes közeledtének hírére a Delphoiban jóslatot kérők „*azt a feletet kapták, hogy fabástyákkal védelmezzék magukat*”. (Iust. II 12, 13; p. 39; V.ö.: Herod. VII, 178: Ott a szelek segítségét helyezték kilátásba!) Themistoclest felbátorította a jóslat. Hajóhadát Salamisnál felállítva fogadta a perzsák támadását. Végül is csellel győzött. A perzsák sok hajót veszítettek, sokat a görögök elfogtak, „*sok meg elsüllyedt; a legtöbbben azonban szétszéledtek és hazahajóztak, mivel kevésbé féltek a király* (ti. Xerxes – DJ.) *haragjától, mint az ellenségtől*”. (Iust. II 12, 27, p. 40.) Xerxes miután hadvezérét, Mardoniuszt a sereggel együtt Görögországban hagyja, elmenekül Ázsába. Abydosnál azonban „*a téli viharoktól szétrombolva találja a hidat, nagy sietve átkel egy halászbárkán*”. (Iust. II 13, 9, p. 41.) – Xerxes a szerencsétlen hadjáratai után „*még az övéi előtt is megvetés tárgyává kezdett válni*”. Kormányzója, Artabanus megölte. (Kr. e. 465) Artabanus egyúttal megöleti Xerxes serdülőkorú, idősebb fiát Dariust is. (Iust. III 1, 3, p. 45.) A kisebbik, életben maradt fiú, Artaxerxes előtt azonban kitudódtak az események, és bosszút állt mind atyja, mind fivére gyilkosán. (Iust. III 1, 7-9, p. 47.)

Trogusnál a II. Dareus Ochus (Kr. e. 423-404) és III. Dareus Codomannus (339-330) közötti perzsa uralkodók nem szerepelnek. Codomanust, Arménia kormányzóját – Trogus szerint – Ochus halála után a nép megtette királynak (*rex a populo constituitur*), és a Dareus névvel tisztelték meg. (*Iust.* X 3, 5) Nagy Sándorral hosszú ideig nagy vitézséggel és változó szerencsével (*variante fortuna magna virtute*) viselt háborút. (*Iust.* X 3, 6) Az első ütközet közöttük az Adrastus (Granikos) mezején volt. (*Iust.* XI 6, 10; p. 107; *Plut.* Alexandr. 16) Majd az issosi csatában (Kr. e. 333-ban) Nagy Sándor legyőzi Dareust. (*Iust.* XI 9, 9, p. 110; Bollók, 1992. p. 350.) A legyőzöttnek foglyul ejtett családjával szemben lovagiasan viselkedik. (*Iust.* XI 9, 12-16, pp. 110-111.) Újabb hadjárat során ütközet Gaugamela mellett. (*Iust.* XI 13, 1 – 14, 7, pp. 114-116.; Bollók, 1992. p. 350: Kr. e. 331.) Dareust környezete foglyul ejti, hogy kiszolgáltassák Sándornak, majd meggyilkolják. (*Iust.* XI 15, 1; 5, p. 116.) Élete a perzsák uralmával együtt ért véget. (*Iust.* X 3, 7, p. 101.) Királyi becsületének zálogaként úgy rendelkezik, hogy halála után vigyék el **jobbját** Sándornak! Sándor megsiratta Dareus halálát. (*Iust.* XI 15, 13-15, p. 117; V.ö.: *Plut.* Alexandr. 43)

Justinus a perzsa nagykirály méltatlan foglyul ejtésének színhelyében – egy parthus falu-

ban – szimbolikus jelentőséget gyanít (XI, 15, 2, p. 116.): „Hitem szerint az istenek rendelkeztek így, hogy a Perzsa Birodalom ott érjen véget, ahol az *imperium rendelt birtokosai* (*qui successori imperio erant*) azt majd folytatják.” (Borzsák, 1992. p. 426.) Miképpen Borzsák István megállapította: „A legendás Ninus Asszíriájáról a médekre, majd Kyrosszal Perzsiára szálló birodalom hovatovább megérett arra, hogy Makedónia vegye át. Trogusnak *Philippos* nevét viselő műve az örök *translatiót*, a *diadochosok* – az „utódok” – végeláthatatlan háborúskodásainak folyamányaképpen Róma világtörténeti szerepvállalásának mozzanatait foglalja össze. Trogus ebben a folyamatban Rómát nem közép-, hanem mintegy *célpontnak* tekinti, amely felé az oikumené történetének zűrzavaros cselekményei mind irányulnak, hogy új egységbe rendeződjének.” (Borzsák, 1992. p. 425.)

Trogusnál a főhatalom (*imperium*) útja szinte egyenes vonalban vezet Ninustól, a mítikus asszír királytól III. Dareus Codomannus uralmának végéig, a gaugamelai ütközetig (Kr. e. 331). Onnan a hatalom útja elágazik, az egyik megoldás szerint éppenséggel a parthusok lesznek az *imperium* birtokosai. A *translatio imperii* másik útja pedig a macedonok felemelkedésén, Nagy Sándor és a diadochosok uralmán át vezet majd az Augustus-kori Rómáig. A kiindulópont

minden bizonnyal a görög világ megosztottsága volt, amely már a perzsák felett aratott győzelem után megmutatkozott.

GÖRÖGÖK ÉS MACEDONOK

Miként Trogus írja: a görög világ „*a lacedaemonia és athéni vezérek vezetése alatt két pártra szakadt és fegyvereit a külfölddel folytatott háborúk helyett önmaga ellen fordítja. Az egy népből tehát két test lett, és egyazon tábor emberei két egymással ellenséges hadsereggé különültek.*” (*Iust.* III 2, 1-2, p. 46.) Spárta szövetségeseiben, Athén saját erejében bízott. (*Iust.* III 2, 3, p. 46.) Mindkét város egyaránt saját törvényeinek köszönhetette felemelkedését: Spárta Lycurgusnak, Athén Solonnak. (*Iust.* III 2, 4, p. 46.) Justinus előadásában egyetlen konfliktusnak tűnik a Spárta és Messéné között lefolyt háború. (V.ö.: Bollók, 1992. p. 343.) Miként megállapítja: „*Ez az esemény volt Görögország széthúzásának kezdete, a belháborúk oka és kiindulópontja.*” (*Iust.* III 4, 2, p. 48.) – Spártaiak elfoglalják Tarentumot és Brindisiumot. Athén beavatkozik a messénéiek háborújába. A küzdelem köztük és a lacedaemoniak között váltakozó szerencsével folyt. Végül is az athéniek győznek. Majd a két fél harminc évre békét köt. (*Iust.* III 7, 1, p. 52.) A háborúk színterét pedig Szicíliába helyezik át. (*Iust.* IV 1,1; p. 53.)

Athén beavatkozik a szicíliai háborúba a catinaiak oldalán Syracusával szemben. (*Iust.* IV 3, 4-7; p. 56.) A syracusaiak viszont „*a lacedaemoniaktól kértek segítséget*”. (*Iust.* IV 4, 6; p. 57.) Az athéniak két éven át folytatnak háborút Szicíliában. (*Iust.* V 1, 1; p. 58.) Miután az athéniak igaztalanul megvádolják hadvezérüket, Alcibiadest, Alcibiades száműzetésbe vonul, majd felbízta a spártaiakat Athén ellen. Az Athén elleni szövetségbe a perzsa uralkodót, Dareust és annak kisázsiai helytartóját Tissaphernest is bevonja. (*Iust.* V 1, 2-7; p. 59.) – Újabb fordulattal Alcibiadest visszahívják Athénba. (*Iust.* V 3, 6, p. 61.) Alcibiades háborút indít a lacedaemoniakkal szemben (*Iust.* V 3, 9, p. 61), amely Athén győzelmével ér véget. (*Iust.* V 4, 2, p. 61.) A szövetséges syracusaiak hazatérnek, mivel a carthágóiak a Szicília ellen indítottak háborút. (*Iust.* V 4, 5, p. 62.) Alcibiadas hajóhadával a kisázsiai partokat pusztítja, majd dolga végeztével visszatér Athénba (*Iust.* V 4, 6, p. 62.), ahol diadalmenet tart. (*Iust.* V 4, 9, p. 62.) Éppen azért „*minden, már nem is emberi, hanem isteneknek kijáró tisztelettel elhalmozták ...*” (*Iust.* V 4, 13, p. 62.)

Időközben a spártaiak Lysandert bízzák meg a háború és a hajóhad vezetésével. Kis-Ázsiában Dareus korábbi helytartóját, Tissaphernest leváltja, helyébe saját fiát, Cyrust helyezi, aki az athéniakkal szemben a lacedaemoniakat támo-

gatja. (*Iust.* V 5, 1, p. 63.) Alcibiadest újabb hadjáratán a kisázsiai partoknál a lacedaemóniak ismét megtámadják. Az athéni sereg elveszíti bizalmát vezére iránt, Alcibiadest elcsapják, és helyébe Conont emelik. (*Iust.* V 5, 2-4, p. 63.) Ellenben Conon újabb vereséget szenved el a lacedaemoniaktól, a cyprusi királyhoz, Euagorashoz menekül. (*Iust.* V 6, 10, p. 64.) A szövetségeseitől megfosztott Athént ellenségei körülzárják és kiéheztetik. (*Iust.* V 8, 1, p. 65.) Az athéniek békéért folyamodnak. Végül is a spártiak szigorú feltételek mellett békét kötöttek Athénnal. – Justinus szerint: a spártaiak Lysanderre bízta az athéni államrend megváltoztatását, aki harminc zsarnokot ültet a város nyakára. (*Iust.* V 8, 5, p. 66.) Thrasybulus vezetésével a száműzöttek fellázadnak a harminc zsarnok ellen. (*Iust.* V 9, 6, p. 67.) Az ütközetben a zsarnokok vereséget szenvednek, és elesik Critias valamint Hippolocus, az összes zsarnok közül a legkegyetlenebbek. (*Iust.* V 9, 13-15, p. 67.) Eleusisba száműzik a zsarnokokat. Helyükbe tíz főfőt választottak. (*Iust.* V 10, 4, p. 68.) – A spártaiak beavatkoznak a Dareus halála után kibontakozó perzsa belviszályba Cyrus oldalán, aki viszont fivérével, Artaxerxesszel szemben elbukott. (*Iust.* V 11, 1-9, pp. 69-70.)

Athén és Spárta vetélkedéseinek sorában a lacedaemóniak újból Kis-Ázsiát kívánják meg-

szerezni. (*Iust.* VI 1, 1, p. 70; Bollók, 1992. p. 346: Kr. e. 401 után) Vállalkozásuk megsegítésére segítségért folyamodnak Hercynionhoz, Egyiptom királyához. (*Iust.* VI 2, 1, p. 71.) A háború újabb fordulatában az athéniek vezére, Conon legyőzi a lacedaemonikat. (*Iust.* VI 3, 10-12, p. 73.) A lacedaemoniak hatalmukkal együtt vitézségüket is elveszítették. (*Iust.* VI 4, 1-2, p. 73.) Conon újjáépíti Athént. (*Iust.* VI 5, 6-11, p. 75.) Artaxerxes a perzsák királya békét kíván teremteni a görögök között, hogy minden erejével az egyiptomiakkal szemben harcolhasson. (*Iust.* VI 6, 1-4, p. 75.) A lacedaemoniak gyengesége a thébaiakban azt a reményt keltette, hogy elfoglalhatják Spártát. (*Iust.* VI 7, 1, p. 76.) A thébaiak ugyan győztek, de elveszítették vezérüket, Epaminondast, aki a lacedaemoniakkal vívott ütközetben súlyosan megsebesült. Végül is felhagytak az ütközettel. (*Iust.* VI 7, 11-12, p. 77.) Epaminondas halálával a thébaiak vitézsége is lehanyatlott. (*Iust.* VI 8, 3, p. 77.) Az athéniek is tunyaságba és egyfajta zsibbadtságba süllyedtek. (*Iust.* VI 9, 1, p. 78.) *„Ennek az lett a következménye, hogy a görögök vétkei közepette felemelkedett az azelőtt megvetett és észre sem vett macedonok népe, és három évig Thébában túszként tartott Fülöp, aki Epaminondas és Pelopidas erényei szerint nevelkedett, Görögország és Kis-Ázsia*

nyakára – mint a szolgaság egyfajta igáját – rátette Macedónia uralmát.” (Iust. VI, 9, 6-7, p. 78.)

Macedonia lakói valamikor pellasgok voltak. (Iust. VII 1, 3, p. 79.) Kezdetben szomszédaikat, majd idővel idegen népeket és nemzeteket hajtottak uralmuk alá, „és hatalmukat Kelet legtávolabbi határáig kiterjesztették”. (Iust. VII 1, 4, p. 79.) Egyébként állandó háborúskodást folytattak a thrákokkal és illyrekkel. (Iust. VII 2, 6, p. 80.) – Fülöpöt fivére, Alexander előbb az illyreknek, majd a thébaiaknak adta túszul. (Iust. VII 5, 1-2, p. 82.) Csak a népe kényszerítésére vállalta el a királyságot! (Iust. VII 5, 10, p. 83.) *„Első összecsapását az athéniakkal vívta.”* (Iust. VII 6, 5, p. 84.) Majd Thessaliát hódította meg. (Iust. VII 6, 8-9, p. 84.)

Fülöp elfoglalja a thessáliai arany- és a thráciai ezüsbányákat. (Iust. VIII 3, 12, p. 89.) Békét köt Athénnal. (Iust. VIII 4, 1-2, p. 88.) A phocisiak ellen vívott háborúban Fülöpöt a thessáliai és boeotiaiak felkérlik, hogy legyen Görögország *„vezére”*. (Iust. VIII 4, 4, p. 89.) A phocisiak is megadják magukat. (Iust. VIII 5, 3, p. 90.) Fülöp végül is a sok népből egységes államot szervezett. (Iust. VIII 6, 2, p. 90.)

Fülöp hadjáratai. Megostromolja Byzantium városát (Iust. IX 1, 2, p. 91; V.ö.: *Plut. Alexandr.* 9), majd elfoglalja a Chersonnésost. (Iust. IX 1, 7, p. 92.) Hadjáratot visel a szkíták ellen. (Kr.

e. 339) (*Iust.* IX 2, 10, p. 93.) A Szkítiából visszatérő Fülöppel szembeszegülnek a triballok. (*Iust.* IX 3, 1, p. 93.) A nézeteltérésből ütközet lesz, amelyben Fülöp súlyosan megsebesül. (*Iust.* IX 3, 2, p. 93.) Fülöp legyőzi az ellene fellépő athéni és thébai szövetséget. (*Iust.* IX 3, 6, p. 94. (Byzantium ekkor Athén szövetségese!) – Görögország elveszíti szabadságát. (*Iust.* IX 3, 11, p. 94.) Fülöp nem királynak, hanem Görögország vezérének nevezteti magát. (*Iust.* IX 4, 2, p. 94.) Fiát az athéniak megbékítésére Athénba küldi. (*Iust.* IX 4, 5, p. 95.) Justinus szerint már Fülöp tervezte a perzsák elleni hadjáratot. (*Iust.* IX 5, 5, p. 96.) Leánya, Kleopátra esküvőjén (*Iust.* IX 6, 1, p. 96.) meggyilkolják. Justinus szerint: gyilkosa egy bizonyos Pausanias nevű filozófus. (*Iust.* IX 6, 4, p. 96.)

Fülöp halála után a zsarnokság (*tyrannis*), a királyság (*regnum*) és a főhatalom (*imperium*) közötti dilemma határozza meg az ifjú Nagy Sándor előtt álló helyzetet. Már Fülöp sem tért vissza az egykori királysághoz, hanem a hódoltatott görögséggel „vezérre” választatta magát. Nagy Sándor is hasonlóképpen cselekszik. *„Első sikerein felbátorodva, erőltetett menetben Görögországba veszi útját; atyja példáját követve Corinthusban összehíva a városokat, akik atyja helyébe őt teszik meg vezérnek.”* (*Iust.* XI 2, 5, p. 103.) Görögországi útja alkalmával figyelmez-

tette a thessaliakat apjának, Fülöpnek a jótéteményeire (*beneficium*) és az Aeacidák nemzet-sége révén velük fennálló rokoni kapcsolatra. A thessaliaiak Fülöphöz hasonlóan megválasztották az egész nép vezérévé (*dux*). (*Iust.* XI 3, 1-2, p. 103.) Végül is Perzsia meghódítása után „amikor elnyerte a főhatalmat, minden földnek és az egész világ királyának nevezette magát” (*Iust.* XII 16, 9, p. 134.)

Sándor nagyságának némely előjelei már születésekor megmutatkoztak. (*Iust.* XII 16, 4, p. 134.) Ugyanis „azon az éjszakán, amikor anyja, Olympias foganta, álmában úgy tűnt neki, hogy egy óriáskígyóval ölelkezik”. (*Iust.* XII 16, 2, p. 133; Vö.: XI 11, 3, p. 112) „Életének utolsó idején pedig Fülöp is nyíltan hirdette, hogy Sándor nem az ő fia. Emiatt Olympiasszal ... felbontotta a házasságot, és eltaszította magától.” (*Iust.* XI 11, 4, p. 112.) „Mert azon a napon, amikor született, két sas mindvégig ott ült apja házában a tetején, így nyújtva jósjelét az Európából és Ázsiából álló ket-tős birodalomnak.” (*Iust.* XII 16, 5, p. 134; Vö.: Bollók, 1992. p. 351.) – Tulajdonképpen származásáról érdeklődött Hammon (Ámon) papjánál is: „szerette volna az istenség véleményét tudni, egy-szersmind anyját a gyalázat alól felmenteni”. (*Iust.* XI 11, 6, p. 112.) Látogatása alkalmával **Sándort a papok Hammon fiaként üdvözölték.** Sándor megörült az isteni örökbefogadásnak. (*Iust.*

XI 11, 7-8, p. 112.) Végül a kísérők azt az intést kapták a papoktól, hogy „*Sándort istenként és ne királyként tiszteljék*”. (Iust. XI 11, 11, p. 113.)

Sándor hadjárata során leigazza Parthiát, Hyrkanát, Areiát és Drangianét. Találkozik az amazonokkal. Együtt hál az amazonok királynéjával, aki később gyermeket szül neki. Először ekkor ölti magára a perzsa királyok öltözkését és helyezi fejére a diadémot. (Iust. XII 3, 8: „*habitus regum Persarum et diadema*”, p. 121.) Áttér a legyőzöttek törvényére. Kijelöli az ágyasokat. Megfékezi a *parthusokat*. Leigazza a kaukázusi népeket. Hódoltatja a dahákat. A Tanais folyón túl, Bactrianában és Sogdianában is alapít várost a saját nevére: Alexandriát. – Szembefordul az ellene összesküvőkkel: kivégezteti Parmeniont és Philotast valamint Bessost, Clitont és Callisthenést. – Ettől fogva *megköveteli az előtte való hódolást perzsa módra*, amit a macedonok elutasítottak! (Iust. XII 7, 1: „*Dein, quod primo ex Persico superbiae regiae more distulerat ne omnia pariter invidisiora essent, non salutari, sed adorari se iubet.*”, pp. 124-125: Ezután – amit kezdetben nem tett, nehogy egyidejűleg mindent még jobban meggyűlöljenek – elrendelte, hogy a perzsa királyok dölýfös szokásainak megfelelően, ne egyszerűen csak üdvözöljék, hanem istent megillető hódolattal leboruljanak előtte.) A vonakodók között a leghajlíthatalanabb volt

Callisthenés. – India felé veszi az útját. Megállt Nysa városánál, kiment a Szent-Hegyre. Innen Cleophis királynő országa felé vette útját. Cleophis országát Sándorral való szeretkezéssel váltotta meg. Tőle született fiát Alexandernek nevezték. Az indusok Cleophist királyi szajhának nevezték. – Megütközik Porusszal, az indusok királyával. Porus Sándor fogságába esik. Az ütközetben Sándor leesik lováról. Újabb ütközetben súlyosan megsebesül: egy nyíl a melle alatt eltalálta. – Felépülése után seregét Polypercon vezérletével visszaküldi Babylonba. Ő maga a tengeri utat választotta. Babylonba való megérkezése után feleségül veszi Dareus király leányát, Statirát. Ugyanakkor a macedon előkelőknek is az összes népből előkelő hajadonokat adott feleségül. – Meggyásolja barátját, Hephaestiót. – Babylonban napjait semmittevéssel, ünnepléssel töltötte. Thessalius meghívására italozásba fogott. Fájdalom járta át testét, mintha kard járta volna át. Justinus szerint megölték. A merénylet értelmi szerzőjét meg is nevezi: Antipatros volt. – Nagy Sándor 33 éves korában halt meg (Kr.e. 323) június hónapban. – Mikor érzi halála közeledtét elrendeli, hogy testét Hammon templomában helyezték el. *„Végül is nem az ellenség vitézsége, hanem övéinek ármánya és polgártársainak csalárdsága győzte le.”* (Iust. XII 16, 12, p. 134.) Állapítja meg Justinus.

Nagy Sándor halála napján kijelölte az uralomban saját utódát. Szenvedésének hatodik napján, „*miután a hangja már elakadt, lehúzta ujjáról a gyűrűt és Perdiccának adta át*”. (Iust. XII 15, 12, p. 133) Nem sokkal azután tette mindezt, mikor is környezetétől megkérdezte: „*mit gondolnak, találnak-e majd hozzá hasonló királyt?*” (Iust. XII 15, 5, p. 133.) Környezetének unszolására, arra a kérdésre, hogy „*kit tesz meg birodalma örökösül, ... azt felelte 'a legméltóbbat'*”. (Iust. XII 15, 9, p. 133.) Nem törődött a rokoni kapcsolatokkal. (Iust. XII 15, 9, p. 133.) Ezzel a tétével harci riadót fújt vezértársai között, közéjük dobta a viszálykodás almáját. A vezérek mindnyájan vetélkedni kezdtek egymás között. (Iust. XII 15, 11) Így is lett. Sándor halálát követően „*barátai sem ok nélkül kacsingattak a királyságra*.” (Iust. XIII 1, 10, p. 135.) Történetesen amikor Arridaeus királlyá választásáról volt szó, alacsony származása és betegsége miatt alkalmatlannak találták az uralomra. Nem kívánták a vezérek, hogy „*arra méltatlan királyi személy uralma alá kerüljenek*”. (Iust. XIII 2, 12, p. 137.)

Nagy Sándor életének virágában és győzelmeinek csúcspontján halt meg. Egész Babylóniában szomorú csend honolt. (Iust. XIII 1, 1, p. 134.) Még az általa legyőzött népek sem akartak hitelt adni a halálhírnék, mert nemcsak legyőzhe-

tetlennek, de hallhatatlannak is tartották. (*Iust.* XIII 1, 2, p. 134.) A legyőzöttek nem ellenséget láttak benne, hanem saját atyjukként tisztelték. (*Iust.* XIII 1, 3, p. 135.) Ezzel szemben a macedónok nem polgártársukat és királyukat gyászolták benne. Átkozták zsarnoki természetét. (*Iust.* XIII 1, 7, p. 135.) A főemberek pedig a királyi cím és a főhatalom megszerzésének gondolatával játszadoztak, az egyszerű katonák tömegének pedig a felhalmozott, nagy mennyiségű kincsre fájt a foga. (*Iust.* XIII 1, 8, p. 135.) A vezérek egyaránt versenybe szálltak a hatalom megszerzéséért folytatott küzdelemben. (*Iust.* XIII 1, 10, p. 135.) Ezek a vezérek már szinte királyok voltak. (*Iust.* XIII 1, 14, p. 136.) Végül is úgy határoztak, hogy döntésükkel megvárják Roxané fiának megszületését. (*Iust.* XIII 2, 5, p. 136.) Akik ezzel a döntéssel nem értettek egyet, azok Sándor testvérét, Arrideust nevezik ki királynak. (*Iust.* XIII 3, 1, p. 137.) Arrideus III. Philippos néven IV. Alexandros társuralakodója (323-317). Egyúttal Perdiccat vezérül választották. (*Iust.* XIII 4, 1, p. 138.) Macedónia és Görögország élére Antipatert állították, a királyi pénzek őrzését Craterosra bízta, a tábor, a hadsereg és a barbár királyok feletti felügyeletet Meleagerre és Perdiccára ruházták. (*Iust.* XIII 4, 5, p. 138.) Intézkedés született Sándor holttestének elhelyezéséről. (*Iust.* XIII 4, 6, p. 138.) Perdicca a

főemberek között – sorshúzás útján – kiosztja a tartományokat: Egyiptom meg Afrikának és Arábiának egy része Ptolemeusnak jutott, Syriát a mytilénéi Laomedon, Ciliciát pedig Philotas kapja, Nagy-Médiát az illyr Phitónak, Kis-Médiát Perdicca apósának, Atropatosnak, Susa népét Coenusnak, Nagy-Phrygiát Antigonosnak, Fülöp fiának adják át. Lyciát és Pamphyliát Nearchus, cariát Cassander, Lydiát Menander kapta – szintén – sorshúzás útján. Leonatusnak Kis-Phrygia jutott. Thraciát és a Fekete-tenger vidékét Lysimachusnak, Cappadociát Paphlagóniával együtt Eumenesnek adták. A tábor feletti fővezérség Antiochus fiára Seleucusra szállt. A királyi kíséret és a testőrség parancsnokának Cassandert, Antipater fiát teszik meg. Bactria vidékén és azon túl, Indiában megtartották a korábbi helytartókat. A Hydaspes és az Indus folyók között elterülő földeket Taxiles tartotta hatalmában. Az indusok között alapított coloniákba Pithót, Agenor fiát küldték. A Caucasus hegység határvidékét Paropamysust Oxartes kapta meg. Az arachossus és cedrosius népeket Sibyrtiusnak adták, a drangákat és areusokat Stasanornak, Bactria népeit Amyntasnak, a sogdianeikat Soleus Staganor, a parthusokat Philippus, a hyrcanusokat Phrataphernes, a carmanusokat Theoptolemus a perzsákat Peucestes, a baylóniakat a pella Arc-

hon, Mesopotámiát pedig Arcesilaus kapta. Ez a felosztás a sors ajándékeként érte mindnyájukat, és legtöbbjük számára nagy gyarapodás alapja lett. Ugyanis nem sok idő múltán, mintha nem is kormányzóságokat, de királyságokat osztottak volna szét közöttük, a kormányzókból királyok lettek, s nemcsak maguknak szereztek nagy vagyonokat, hanem azokat ráhagyták utódaikra. (Iust. XIII 4, 9-25, pp. 139-140.) A vezérek között kitört viszály során „*a vezérek két pártra oszlanak, Macedonia a saját teste ellen fegyverkezik, és fegyverét nem az ellenség, hanem polgártársai vére ellen fordítja, hogy örjögők módjára mag vágja le saját kezeit és végtagjait.*” (Iust. XIII 6, 17, p. 142.)

A nagysándori birodalom keleti terjeszkedése szükségszerűen felvetette a nyugati hódítást is. Történt ugyanis, hogy Sándor nagybátyjától, Alexander (Kr. e. 342-330) epirusi királytól a bruttiumiakellen a tarentumiak segítségét kérték. (Kr. e. 331-330) Alexander a tarentumiak hívására felbuzdult, „és oly vágyakozva indult Itáliába, mintha a földkerekség felosztása alkalmából Sándornak... Kelet jutott volna osztályrészül, ... neki meg Nyugat, s így ő a hatalomnak nem csekélyebb eszközeivel fog rendelkezni Italiában, Afrikában és Szicíliában, mint amaz Ázsiában és a perzsa tartományokban.” (Iust. XII 2, 1-2, pp. 118-119; Uo. XVIII 1, 2, p.169.) „*Ehhez*

hozzájárult még az is, hogy amiként Nagy Sándor számára a delphii jóslatok a Macedoniában állított kelepcét jelölték meg végzetesnek, akként az ő számára a dodonai Juppiter jóslata Pandosia városát és Acherusia folyóját. Minthogy Epirusban mindkettő létezik, arról viszont nem tudott, hogy ilyenek Italiában is vannak, annál szívesebben választotta a végzet által jelzett veszélyek elkerülésére a hadakozást idegen földön.” (Iust. XII 2, 3-4, p. 119.) A bruttiumiakkal és a lucanusokkal is viselt háborút, és sok városukat elfoglalta. A metapontumiakkal, poediculusokkal és a rómaikkal szövetséget és barátságot kötött. (**Romanis foedus amicitiamque fecit.**) Ám a bruttiumiak és a lucanusok, miután a szomszédoktól segédcsapatokat vontak össze, a háborút még nagyobb hévvel folytatták. (Iust. XII 2, 12, pp. 119-120; Bengtson, 1967. p. 62: a. 333-331. – Uő., 1969 pp. 328, 357, 392.) Nagy Sándor utódai, a diadochusok esetében az itáliai beavatkozásra ugródeszkeként szolgált Tarentum. Ugyanis a rómaiak már régebb óta harcban álltak a tarentumiakkal. (Maróti, 1965 p. 27.) Amikor ismét kiújult a viszály Tarentum és Róma között, a tarentumiak követeket küldtek az epirusi királyhoz, Pyrrhushoz. (Plut. Pyrr. c. 13 p. 94) Justinus előadása szerint Pyrrhus nem azonnal teljesítette a tarentumiak kérését. Justinus ugyanis említ a tarentumiak részéről

egy második felkérést, amit megtoldottak „*a samnisok és lucanusok könnyörgéseivel is.*” (Iust. XVIII 1, 1. p. 168: Kr. e. 280) Justinus zerint Pyrrhus a hadjárat előkészítésekor körültekintően járt el: „*Antigonustól hajókat kért kölcsön, ... Antiochustól meg pénzt, ... Ptolomeustól pedig macedon segédcsoportokat ... Cserébe Pyrrhus , miután Ptolomeus leányát megkapta feleségül, Ptolomeusra hagyta országának védelmét ...*”. (Iust. XVII 2, 13-15. pp. 166-167.) A hadjáratra Pyrrhus elefántokat visz magával. Heracleánál megütközik a rómaiakkal. (Plut. Pyrr. c. 16, p. 98.) Az ütközetben maga Pyrrhus is súlyosan megsebesül, katonáinak nagy része elesett, így pedig nagyobb dicsősége származott e győzelemből, mint amilyen öröme telt benne. (Iust. XVIII 1, 7, p. 169; Bollók, 1992. p. 354.) Pyrrhus a római senatus gesztusára Rómába küldi követét, Cineast, aki ott elutasításra talált. (Iust. XVIII 2, 7-8; V.ö.: Bollók, 1992. p. 354; Plut. Pyrrhos c. 21, p. 104.) – Cineas római látogatásával szinte egy időben római követek járnak II. Ptolemaios Philadelphosnál. (Bollók, 1992. p. 355: Kr. e. 273; Havas – Németh – Szabó, 2001 p. 483; Maróti, 1965 p. 30: Kr. e. 272.) Justinus előadása szerint viszont: „*a senatus Egyiptomba küldött követei a Ptolomaeus királytól kapott hatalmas ajándékokat*” elutasították. (Iust. XVIII 2, 9, p. 170.)

Mintha Pyrrhusnak szándékában sem lett volna Szicíliába menni. „Őt a szicíliaiak hívták segítségül ... s amikor megérkezett Syracusába, kikiáltják őt Sicilia királyának, ahogy királya volt Epirusnak.” (Iust. XXIII 3, 2. p. 204; V.ö.: Bollók p. 358: Kr. e. 278-ban, midőn Pyrrhos ellen a rómaiak és karthagóiak szövetséget kötöttek.) „Ezután számos szerencsés ütközetet vívott a carthagóiakkal.” (Iust. XXIII 3, 4. p. 204.) „Ugyanebben az időben ... háborút viselt a rómaiak ellen.” (Iust. XXIII 3, 1. p. 204.) A pontusi Mithridatés szájába adott szavakkal Justinus tudni véli, hogy „Pyrrhus, Epirus királya nem több, mint ötezer macedon segítségével három ütközetben szétszórta a rómaiakat.” (Iust. XXXVIII 4, 5, p. 274.) A modern történetírás úgy tudja, hogy Pyrrhos a rómaiakkal szemben három ütközetet vívott, Hérakleánál Kr. e. 280-ban, az apuliai Asculum mellett 279-ben és Beneventum mellett 275-ben. (Maróti, 1965 pp. 28-29.) A három ütközet közül legfeljebb kettőben győzött. Ott is a második ütközetben olyan súlyosak voltak veszteségei, hogy maga ajánlott békét. (Ezt nevezzük ugyanis „pyrrhusi győzelemnek”) Beneventum mellett viszont a rómaiak M'. Curius Dentanus vezetésével döntő győzelmet arattak felette. (I. h. – Vö.: Havas – Németh – Szabó, p. 483.)

Miként Justinus megállapítja: Pyrrhos „*Sicilia fölött épp oly gyorsan elvesztette az uralmat, mint amilyen könnyen megszerezte. De Italiában sem volt több szerencséje, ezért visszatért Epirosba.*” (Iust. XXIII 3, 10-11. p. 205; V.ö.: Bollók, 1992. p. 358.) „*Aztán visszatérve Epirusba, hirtelen megrohanja Macedonia határait. ... így fennhatósága alá vonja Macedoniát, és mintha a Szicília és Itália elvesztésével járó károkat Macedonia megszerzésével akarná kiegyenlíteni...*” (Iust. XXV 3, 6, p. 217.) Ugyanakkor jelentékeny haderővel támadja meg a Peloponnésost. Ostrom alá veszi Spártát, „*ahol az asszonyok nagyobb vitézséggel fogadták, mint a férfiak.*” (Iust. XXV 4, 6, p. 218) „*Nem annyira az asszonyok bátorsága, mint inkább a saját restelkedése győzte le, és visszavonult.*” (Iust. XXV 4, 7. p. 218.) Spárta ostrománál veszíti el fiát, Ptolomeust. Felhagyva Spárta ostromával, Argost támadta meg. Végül ott lelte halálát, az utcai harcok közepette. (Iust. XXV 5, 1, p. 219; V.ö.: Bollók, 1992. p. 359; Kr. e. 272-ben) A halál okaként Justinus egy kődarabról beszél. Plutarchos előadásából viszont tudjuk, hogy az utcai harcokban megsebesített egy argosi harcost, akinek a Pyrrhossal vívott küzdelmét a közeli háztetőről végignézte édesanyja, és ő dobott egy cserépdarabot Pyrrhos felé, amely szerencsétlen módon a sisak alatt, a nyakszirtjén találta el. (Plut. Pyrr. c. 34. p. 120.)

Alexander meg akarta bosszulni atyjának, Pyrrhusnak halálát, ezér végig dúlta macedonia határvidékét. A vele szembeszálló Antigonus katonái cserben hagyták, és így seregével együtt elvesztette macedoniai királyságát is. Antigonus fia, Demetrius újjászervezte a hadsereget, egész Macedoniát visszafoglalta, Alexandert pedig megfosztotta Epirus királyságától. (*Iust.* XXVI 2, 9-11, p. 222; Bollók p. 359: Kr. e. 264-ben) Nem sokkal később meghalt Demetrius, maga után hagyva kiskorú fiát, Philippust, aki mellé Antigonus rendelték gyámnak. (*Iust.* XXVIII 3, 9, p. 229.) Antigonus viszont azon fáradozott, hogy őt tegyék meg királynak. (*Iust.* XXVIII 3, 10, p. 229; Bollók p. 360: Kr. e. 229-ben) Egy bizonyos idő múltával azután midőn egyszer a macedonok fenyegető lázongása a királyi palotába bezárva tartotta, testőrök nélkül a nyilvánosság elé lépett, és a nép közé hajította a koronát és a bíborköpenyt, felszólítja őket, hogy adják másoknak ezeket, olyan valakinek, aki vagy nem tud parancsolni, vagy akinek ők engedelmeskedni tudnak. (...) Azután fölemlegeti jótéteményeit: hogy szövetségeseik elpártolását megbosszulta, ... a dardanusokat és a thessaliaiakat megfékezte, végül, hogy a macedonok méltóságát nemcsak megvédelmezte, hanem még gyarapította is. – A nép szégyenérzettől áthatva felszólította Antigonus, hogy vegye vissza hatalmát. (*Iust.*

XXVIII 3, 11-16, pp. 229-230.) Ezután háborút indított a spártaiak ellen. (*Iust.* XXVIII 4, 1, p. 230; Bollók, 1992. p. 360: Kr. e. 225-ben) E két kiváló nép között mindkét részről teljes erővel folyt a háború, mert ezek a macedonok régi dicsőségéért, azok pedig nemcsak szabadságuk érintetlenségéért, hanem pusztá életükért küzdöttek. (*Iust.* XXVIII 4, 2, p. 230.) Antigonus győzelme után megkönyörült a város balsorsán, és eltiltotta katonáit a város kirablásától. (*Iust.* XXVIII 4, 12, p. 231.)

Körülbelül ugyanekkor csaknem az egész világegyetem hatalmai megváltoztak az királyok új öröklési rendje miatt (*Iust.* XXIX 1, 1, p. 231.) Macedóniában a tizennégy éves Philippus vette át a hatalmat (*regnum*), Antigonus, nevelője és egyben mostohája halálát követően. Ázsiában Seleucus megölése után a még serdületlen Antiochust tették meg királynak. (*Iust.* XXIX 1, 2, p. 231; Bollók, 1992. p. 361: Kr. e. 223-ban) Cappadocia királyságát (*regnum*) is a még gyermek Ariarathesnek adta át atyja. (*Iust.* XXIX 1, 4, p. 231; Bollók p. 361: Kr. e. 220-ban) Egyiptomot atyjának és anyjának megölése után Ptolomaeus foglalta el, akinek gaztette miatt Philopator volt a neve. (*Iust.* XXIX 1, 5, p. 231; Bollók, 1992. p. 409: IV. Ptolomaeus 221-204 között uralkodott.) A spártaiak szintén Lycurgust választották meg Cleomenes helyébe. (*Iust.* XXIX

1, 6, p. 231; Bollók, 1992. p. 361: 219-ben.) Ezeknek a gyermek királyoknak nem voltak idősebb korú irányítói. (*Iust.* XXIX 1, 8, p. 232.)

A szomszédos népekben élt a macedon királyokkal szembeni gyűlölet. (*Iust.* XXIX 1, 9, p. 232.) Philippus miután leszámolt ellenségeivel, nem elégedett meg azzal, hogy megvédte magát, hanem még maga kívánt háborút indítani az aetolusok ellen. (*Iust.* XXIX 1, 10, p. p. 232.) Philippus éppen ezzel volt elfoglalva, amikor alázatos könyörgéssel fordult hozzá Demetrius, az illyrek királya, akit a minap győzött le Paulus, a római consul. (*Iust.* XXIX 2, 1, p. 232; Bollók, 1992. p. 361: 219-ben: Lucius Aemilius Paulus cos. 219. év consulja. – V.ö.: Havas-Németh-Szabó 2001 p. 486.) Demetrius panaszkodik neki a rómaiak jogtalankodására, hogy nem elégszenek meg Itália határaival, hatalmuk telhetetlen bírvágyukban az egész világot átfogta, az összes királyokkal háborút viselnek. (*Iust.* XXIX 2, 2, p. 232.) Sicilia, Szardínia, Hispania, sőt egész Afrika fölött igényt tartanak a hatalomra (*imperium*). (*Iust.* XXIX 2, 3, p. 232.) Őellene is megindították a háborút ... mert történetesen szomszédja Itáliának, mintha bűn volna, hogy létezik egy király a birodalmuk határai közelében. (*Iust.* XXIX 2, 4, p. 232.) De magának Philippusnak is intő példa ez, hiszen minél közelebb fekszik és minél előkelőbb az

országa, annál elszántabb ellenségei lesznek a rómaiaknak. (*Iust.* XXIX 2, 5, p. 232.) Ilyenféle beszédekkel rávette Philippust, hogy ... a rómaiak ellen indítson háborút. (*Iust.* XXIX 2, 7, p. 233.) Philippus előbb békét köt az aetolusokkal. (*Iust.* XXIX 2, 8, p. 233.)

Majd a római senatus hozott döntést az újabb macedon háborúról. (*Iust.* XXX 3, 5, p. 237; Bollók, 1992. p. 362: Kr. e. 200-ban) A rómaiakban bízva nem sokkal később egész Görögország háborút indított Philippus ellen, régi szabadsága (*pristina libertas*) visszaszerzésének a reményében. (*Iust.* XXX 3, 7, p. 237; Bollók, 1992. p. 362.) Végző soron T. Quintius Flaminius diplomáciai sikere okozta Philippus elszigetelődését. Flaminius ugyanis rávette az achai szövetséget, hogy lépjen be a macedonok elleni koalícióba. Ezzel Philippust tárgyalásokra kényszerítette. (Bengtson, 1969. p. 478.) Philippus belement a tárgyalásokba. (*Iust.* XXX 3, 10, p. 238.) A tárgyalások nem vezettek eredményre. (Bengtson, 1969. p. 478.) A senatus is visszautasította a békét. (*Iust.* XXX 4, 5, p. 238.) Philippus és Flaminius a csatatéren találkoztak. (Bollók, 1992. p. 362.)

A csatatéren Philippus buzdítani kezdte az övéit, fölemlítvén, hogy a perzsákat, bactriaiakat, indusokat és egész Ázsiát kelet végső határáig a macedonok igázták le. Ám annyival vitézebbül

kell állniuk ezt a harcot, mint ama háborúkat, amennyivel drágább a szabadság a hatalomnál. (*Iust.* XXX 4, 6-7, p. 233.) Ugyanakkor Flaminius (a 198. év consulja), a római consul is csatára ösztönzi övéit a legutóbbi időkben viselt háborúk felidézésével, emlékeztetve arra, hogy a római vitézség előbb Carthagót Szicíliával együtt, majd Itáliát és Hispániát is meghódította. (*Iust.* XXX 4, 8., p. 238; Bengtson, 1967. p. 113: Flaminius győzelme *Kynoskephaloi*-nál Kr. e. 197-ben. V.ö.: Havas-Németh-Szabó, 2001 p. 489:) Miután e buzdító beszédekkel mindkét oldalon feltüzelték a katonákat, megütköztek a csapatok, egyik oldalon a Kelet, a másikon meg a Nyugat fölötti hatalommal (*imperium*) dicsekedve. Az egyik küzdő fél ősei régi és megfakult dicsőségét (*gloria*)viszi a küzdelembe, a másik viszont a vitézség (*virtus*) próbatételeinek friss koszorúját. (*Iust.* XXX 4, 15, p. 239.) A római szerencse (*fortuna*) azonban legyőzte a macedonokat. (*Iust.* XXX 4, 16, p. 239: „**Sed Macedonas Romana Fortuna vicit.**” Horváth J. fordításában ugyanez: „*A rómaiak szerencsésen le is győzték a macedonokat.*” Utóbbival nem értethetünk egyet.) Kynoskephaloi-nál a macedonok nem tudták visszaszerezni az elvesztett világhatalmi állásukat. A hellenisztikus utódállamok közül egyedül a macedonok éreztették a rómaiakkal megaláztatásuk által kiváltott elkese-

redésüket. Philippus 179-ben halt meg. A halála előtti években aktív Balkán-politikát fejtett ki, azzal Macedonia a felerősödés útjára lépett, ami teljes ellentétben volt a római érdekekkel. Philippus fia, Perseus (179-168) hatalomra kerülése után megújította a rómaiakkal a barátsági szerződést. (Bengtson, 1969. p. 485.)

Philippus halála előtt a gallusokat és a scordiscusokat is rávette egy háborús szövetség megkötésére, és ha meg nem hal, súlyos háborút indított volna a rómaiak ellen. (*Iust.* XXXII 3, 5, p. 251; Bollók, 1992. p. 363.) Mindezeket a népeket Perses is a rómaiak elleni szövetség megkötésére bízta, mikor atyjának, Philippusnak az örökébe lépett. (*Iust.* XXXII 4, 1, pp. 252-253.) A rómaiakkal szemben Persesnek a győzhetetlen hírnű macedon hadseregen kívül rendelkezésére állt tízévi hadikészlet, amelyet még apja halmozott fel. Elfeledkezett atyja szerencsétlen hadjáratáról, és katonáit arra inti, hogy Sándor hajdani dicsősége lebegjen szemük előtt. (*Iust.* XXXIII 1, 3, p. 254.) A sikeresen megkezdett háborúban (Bollók, 1992. p. 363: Ez az ún. harmadik makedon háború: 171-168) Perses lett a győztes. (*Iust.* XXXIII 1, 4, p. 255.) Győzelme ellenére Perses követeket küldött a római consulhoz, P. Liciniushoz, aki olyan súlyos feltételeket szabott ki, mintha Perses elvesztette volna a csatát. (*Iust.* XXXIII 1, 5, p. 255.) Végül is a háború a ró-

maiak javára dőlt el. 168-ban Aemilius Paulust választották consullá. A senatus őt küldte Perses ellen. Paulus nem sokáig halogatta a csatát. (Iust. XXXIII 1, 6, p. 255.) Az ütközet Perses számára kedvezőtlen előjelek mellett kezdődött, ugyanis : „Az ütközet előtti nap éjjelén holdfogyatkozás volt.” (Iust. XXXIII 1, 7.) A rómaiak győzelme egyebek mellett M. Cato hősiességének is volt köszönhető. (Iust. XXXIII 2, 1-4, p. 255.) Perses a csatátérről elmenekült. A rómaiak két fiával, Philippusszal és Alexanderrel együtt elfogták. (Iust. XXXIII 2, 5, p. 255; Bollók p. 364: Rómában halt meg.) – Justinus előadása szerint a rómaiak uralma (*dicio Romanorum*) alatt a városokban előljárókat választottak. Macedonia így szabaddá vált (*libera facta est*)! Végül is Paulustól kaptak törvényeket. (Iust. XXXIII 2, 7.)

RÓMAIAK (KR. E. 63 -IG)

A rómaiak számára a beavatkozás lehetősége a görögországi eseményekbe akkor adódott, amikor az acarnaniak az aetolusok ellen a segítségüket kérték, és a római senatusnál el is értek annyit, hogy követeket küldtek az aetolusokhoz azzal az üzenettel: „hagyják azok szabadságát, akik egykoron egyedül nem küldtek segédcsapatokat a görögöknek a rómaiak ősatyái, a trójaiak ellen.” (Iust. XXVIII 1, 5-6, p. 227; Bollók,

1992. p. 360: Kr. e. 239; Az esemény időpontját André, 1974. p. 171: Kr. e. 230 tájára helyezi. – Az Aeneis-legendának a rómaiak keleti politikájában játszott szerepére utal: Alföldi 1957. p. 33.; V.ö.: Bengtson, 1967. p. 81.) Az aetolusok nagyon gőgösen hallgatták a római követeket és szemükre vetették a punoktól és a galloktól elszenvedett vereségeiket. (Iust. XXVIII 2, 1, p. 227; V.ö.: Bollók, 1992. p. 360: Justinus nagyon szabadon bánik a kronológiával: Hannibál csak jó húsz évvel később, 211-ben fenyegette Rómát.) Úgymond: „*Előbb tehát üzzék ki a gallusokat Itáliából, és csak azután fenyegetessék az aetolusokat; előbb védjék meg a sajátjukat, és csak azután kívánják meg a másét. Miféle emberek is ezek a rómaiak?* – Teszi fel a kérdést Justinus. – *Nemde pásztorok, akik a jogos tulajdonosaiktól elrabolt földön élnek, s gyalázatos eredetük miatt feleséget sem találtak, hanem közös erővel úgy rabolták őket.* (Célzás a szabin nők elrablására. – Bollók p. 360.) *S végül még magát a városukat is testvérgyilkosság árán alapították, és a városfalak alapjait testvérvérrel fröcskölték be.*” (Iust. XXVIII 2, 8, p. 228.) Végül: „*óva intik a rómaiakat, legyenek megelégedve a jelenlegi szerencséjükkel, és ne hívják ki maguk ellen a fegyvereket ...*” (Iust. XXVIII 2, 13, p. 228.)

Görögországban az aetolusok egyedül maradtak a rómaiakkal szemben. (Iust. XXXII 1, 1; p.

248; Bollók, 1992. p. 363: Kr. e. 191-ben) Elvesztették szabadságukat, amelyet Görögország annyi városa közül egyedül ők őriztek meg idáig. (*Iust.* XXXII 1, 2; pp. 248-249.) – Viszály tör ki a messeneiek és az achaeusok között. Az achaeusok főparancsnoka, Philopomen fogságba esik (Kr. e. 183). A messeneiek szinte diadalmenetben hordják körül. Nagysága iránti tiszteletből mérget adtak neki, amit ő oly vidáman fogadott, mintha győzött volna. Nem sokkal utóbb a messeneiek újramezítették a háborút, de vereséget szenvedtek és meglakoltak Philopoemen haláláért. (*Iust.* XXXII 1, 4-10. pp. 249-250.) – Demetrius, Philippusz fia túszerő Rómában (191-183). (*Polybios*, XXVIII, 3, 4 ff.; Grimal, 1966. p. 53.) Demetriust testvére, Perses biztatására atyja, Philippus megöleti (180). (*Iust.* XXXII 1, 9, p. 251.) Philippus azonban, mikor rájött, hogy Perses ármánykodásáról van szó, súlyosan fájlalta Demetrius halálát. Hadi készülődés közben meghal. (*Iust.* XXXII 3, 1-4, p. 251; *Plut.* Aemilius Paulus 8, p. 233.) Óriási haderőt hagyott maga után. (*Plut.* Aemilius Paulus 7, p. 232.) *„Ráadásul a gallusokat és a scordiscusokat is rávette egy háborús szövetség megkötésére, és ha meg nem hal, súlyos háborút indított volna a rómaiak ellen.”* (*Iust.* XXXII 3, 5, p. 251.)

A rómaiak és a macedonok között kiújul a háború (ez a harmadik macedon háború: 171-168). (Bollók, 1992. p. 363; Vö.: Grimal 1966.

pp. 54-56; Maróti 1965. pp. 65-66.) Eumenes, Bithynia királya a rómaiak szövetségese. (*Iust.* XXXII 1, 2, p. 254; V.ö.: P. Grimal 1966. p. 54.) Rómából történt hazautazása során, útközben, Delphiben súlyosan megsebesül. Halálhírért keltik. (*Polybios* XXII, 18; XXVI, 6; *Titus Livius* XLII, 15; Grimal 1966. p. 54.) A történekeért Rómában Perseust tették felelőssé. A senatus követeket küldött Görögországba a helyzet ki-
puhatolása céljából. Perseus a teljes egyenjogúság alapjára helyezkedett a Rómával folytatott tárgyaláson, Rómával egyenrangú félként kívánt szerződést kötni. (*Titus Livius* XLII, 58.) Perseus azt kívánta, hogy Rómával egyenlő mértékben osztozzanak a világ felett, ami a hellenisztikus Keleten nem volt ismeretlen gyakorlat. A rómaiak azonban kizárólag az erőviszonyokat tekintették mérvadónak. Így erőfölényüket automatikusan valódi jogviszonnyá változtatták. A háború Kr. e. 171-ben robbant ki. A rómaiak Larissánál ütköztek meg először Perseusszal. (*Titus Livius* LXII, 58 ff.) Az ütközet döntetlenül végződött. (Grimal, 1966. pp. 54-55.)

Végül a senatus Aemilius Paulus consult bízta meg a macedon háború vezetésével (*Plut.* Aemilius Paulus 10 p. 235), aki győz a pydnai csatában (Kr. e. 168 június 22). (*Iust.* XXXIII 2, 6-7, p. 255; Ez volt a hellenisztikus világrend végének kezdete: Bengtson, 1965. p. 470;

Az ütközet időpontját teljes bizonyossággal egy azt megelőző holdfogyatkozás alapján áll módunkban megállapítani: Grimal, 1966. p. 56; V.ö.: Havas-Németh-Szabó, 2001. p. 491.) Az ütközet egy teljes óra leforgása alatt lezajlott. A csata lefolyását azonban nem ismerjük. (*Titus Livius* XLIV, 37 ff.; Grimal, 1966. p. 56.) Cn. Octavius elfogja Perseust fiaival, Alexanderrel és Philippusszal együtt. (*Iust.* XXXIII 2, 5, p. 255.) Aemilius Paulus hadjárata végeztével három napos diadalmenetet tartott Rómában. A menetben a társzekereken felvonultatott műalkotásokat, szobrokat, képeket másnap a zsákmányolt fegyverek követték, majd ezüst és aranypénzekkel megtöltött ezüst és aranyedények következtek, százhusz felékített szarvú áldozati ökör vonult fel. Az áldozati edényeket Perseus fegyverei követték egy szekéren, rajtuk legfelül Perseus koronája. *„Jöttek azután kis távolságra a király rabszolgasorba jutott gyermekei, s velük dajkáik, nevelőik és tanítóik könnyező csoportja; kitárták karjukat a nézők felé, s a gyermekeket is arra tanították, hogy kérjék és kérleljék a népet. Két fiú volt és egy leány, de fiatal koruk miatt még nem tudták felfogni szerencsétlenségük nagyságát; így még szálnalmasabb volt érzéketlenségük a balsorssal szemben, úgyhogy a nézők alig figyeltek a menetben haladó Perseusra. ... A gyermekek és a szolgakíséretük után maga Perseus haladt a menetben sötét*

színű köntösben és magas szárú makedón cipőben; látszott rajta, hogy az őt ért szerencsétlenség teljesen megzavarta, s elvette az eszt. ... Sorrend szerint ezután négyszáz aranykoszorú következett, amelyeket a városok küldtek követekkel Aemiliusnak győzelmi díj gyanánt.” (Plut. Aemilius Paulus cc. 32- 34, pp. 256-258.) Macedónia 150 éven át gyakorolta a világhatalmat. (Iust. XXXIII 2, 6, p. 256.) Most Paulustól kapott törvényeket, és ezek szerint él. (Iust. XXXIII 2, 7, p. 256; Plut. Aemilius Paulus c. 28, p. 252.) Macedonia ezzel elveszítette önállóságát, négy, önálló, egymástól elszigetelt kerületre osztották, Rómától függő, adófizető állammá tették. (Maróti, 1966. p. 66; Grimal, 1966. p. 58.)

Egy jelentéktelen esemény állt az újabb események élén, amely az achaeok Róma elleni megmozdulásához vezetett. Még Kr. e. 192-en az achaeok szövetsége annektálta Spártát. Három évvel később, 189-ben Spárta mellett döntött, hogy a reá oktrojált hatalmat lerázza magáról, és eredeti függetlenségét visszaveszi. (Grimal, 1966. p. 62.) A pydnai csata után a senatus követeket küldött az achaeokhoz, küldetésüket közelebbről nem ismerjük. (Grimal 1966 p. 63.) – Miként Justinus fogalmaz: Ekkor ugyanis Görögországban csupán az achaeok látszottak túl hatalmasoknak a rómaiak számára. (Iust. XXXIV 1, 1. p. 256.) Alkalmas pillanatban

a spártaiak panaszt tettek rájuk a rómaiaknál. (Iust. XXXIV 1, 3. p. 256; Bollók, 1992. p. 364: Kr. e. 148-ban) A római követek kísérletet tettek az achaeok egységes területének megbontására. (Iust. XXXIV 1, 5, p. 257.) A követség ugyan- is egy ultimátumot adott át a szövetségnek, melynek értelmében Spártának, Korinthosnak, Argosnak, az arkádiai Orchomenosnak és Hérakleia Trachinianak azonnal ki kellett volna lépnie a szövetségből. (Pausanias VII, 14; Titus Livius, Periochae LI; Grimal, 1966. p. 64.) Az achaeok fellázadtak, az idegen lakosokat mind legyilkolták. (Iust. XXXIV 1, 8, p. 257.) Egy következő római küldöttség Sex. Julius Caesar vezetésével igyekezett a dolgokat egyenesbe hozni, azonban mindhiába. (Polybios XXXVIII 9, 1; 10, 1; Grimal, 1966. p. 64.) Majd a senatus Mummius consult bízta meg az achaeok elleni háborúval. Mummius elfoglalja és lerombolja Corinthust (Iust. XXXIV 2, 6, p. 257; Bollók, p. 364: Kr. e. 146-ban).

Kis-Ázsiában a pergamoni királyság megszűnésével hatalmi vákuum alakult ki. Korábban ugyanis Pergamon, Bithynia és a pontusi királyság között hatalmi egyensúly volt. (Grimal 1966 p. 134.) Aristonicus legyőzése után „*a massiliaiak követeket küldtek Rómába, a városukat alapító phocaeaiak érdekében, hogy kérésükkel elhárítsák fejük felől a vészt. A senatus ugyanis úgy rendelkez-*

zett, hogy a phocaeaiak összes városát és egész népét el kell pusztítani, mivel nemcsak ekkor, hanem korábban is, az Antiochus elleni háborúban ellenség módjára fegyvert fogtak a római nép ellen. A követek azonban elérték számukra a bocsánatot.” (Iust. XXXVII 1, 1, p. 266.) M. Aquilius szabályozása következtében a rómaiak a bithyniai II. Nikomédésnek és a pontusi V. Mithridatés Euergétésnek a II. Attalos által korábban elfoglalt területeiket visszaadták. (Grimal 1966 pp. 134-135.) Justinus előadása szerint: „Ezek után azoknak a királyoknak, akik Aristonicusszal szemben segítséget nyújtottak a rómaiaknak, kiosztották a jutalmat. A pontusi Mithridatesnek Nagy Phrygiát adták, Ariarathes cappdociai király fiainak – aki ebben a háborúban elesett – Lycaoniát és Ciliciát.” (Iust. XXXVII 1, 2, p. 267.) A pontusi Mithridatést „hirtelen halál ragadta el, és egy fiút hagyott maga után, akit szintén Mithridatesnek hívtak.” (Iust. XXXVII 1, 6, p. 267.) A későbbi VI. Mithridatés Eupatör 12 évesen lépett apja örökébe (Kr. e. 120-ban). (Grimal, 1966. p. 135; Maróti, 1965 p. 120; Hahn, 1967. p. 246: Kr. e. 110-65; Havas-Németh-Szabó, 2001. p. 496: 115 vagy 113) „Ez utóbb olyan hatalmas lett, hogy nemcsak a saját idejének, hanem az őt megelőző koroknak összes királyait is felülmúlta királyi fenségével, és a rómaiakkal negyvenhat éven keresztül váltakozó sikerrel viselt háborúkat.”

(*Iust.* XXXVII 1, 7, p. 267.) – Justinus meglehetősen sommásan foglalja össze Mithridatés uralkodását: „*A legnagyobb hadvezérek: Sulla, Lucullus és mások, s végül Cn. Pompeius is csak úgy arattak győzelmet fölötte, hogy egyre nagyobb- és dicsőbbként támadt fel azáltal, hogy a háborút újramezdte, és veszteségei folytán csak még félelmetesebbé vált. Egyszóval, végül is nem az ellenség ereje győzte le, hanem önkéntes halállal távozott az életből, atyja trónján megöregedve.*” (*Iust.* XXXVII 1, 8-9, p. 267.)

A pontusi Mithridatés a rómaiak legfélelmetesebb ellensége egy iráni dinasztia sarja volt, amely az Achaimenidák korában már a Fekete-tenger vidékén uralkodott. (Bengtson Hdb. 1969. p. 507.) Saját bevallása szerint: „*atyai őseit Cyrusig és Dareusig, a perzsa királyság megalapítóiig, anyai őseit pedig Nagy Sándorig és Seleucus Nicatorig, a macedon birodalom megalapítóiig vezetheti vissza.*” (*Iust.* XXXVIII 7, 1, p. 277.) Birodalma iráni befolyás alatt álló, erősen hellenizált államalakulat volt, miképpen udvartartása. A Chersonnésoson (Krím) az északi barbárokkal (szkíták, szarmaták, roxolánok) szemben az ottani görög kolóniák védelmezőjeként (*prostátés*) lépett fel. (Bengtson, 1969. p. 507; R. Ghirshmann, 1951. p. 222-223.) Mithridatés elfoglalta a Fekete-tenger egész partvidékét (Kornemann, Bd. I. 1948. p. 505.),

azonban ez nem volt számára elég. Szándékában állt Kisázsia meghódítása is. (Grima,l 1966. pp. 135-136.) Először a bithyniai II. Nikomédés védelmében lépett fel, majd szembefordult vele. Mindent elfoglalt, ami csak módjában állt. 101-ben megtámadta Kappadokiát, amivel kihívta maga ellen Róma haragját. Ugyan Mithridatés kiterjesztette a hatalmát arra a területre, amelynek meghódítása szándékában állt, mégsem tudta eredményeit megvédelmezni. A senatus kívánságára Kappadokiát ki kellett ürítenie, a bithynii Nikomédésnek pedig fel kellett adnia Paphlagoniát, amit korábban elfoglalt. (*Iust.* XXXVIII 2, 6, p. 272; Grimal, 1966. p. 136; Christ, K. 2000. p. 197.) Róma mindkét népet függetlenséggel ajándékozta meg. A cappadociaiak azonban nem tudtak király nélkül élni. A senatus Ariobarzanest adta nekik királyul. (*Iust.* XXXVIII 2, 7, p. 272; Bollók, 1992. p. 366: Mindez Kr. e. 95-ben történt.)

Abban az időben Armeniában Tigranes volt a király. Mithridates csellel ráveszi Tigranest, hogy indítson háborút a rómaiak kreaturája, Ariobarzanes ellen. Leányát, Cleopátrát is feleségül adja hozzá. Tigranes nem sejt semmit. (*Iust.* XXXVIII 3, 1-2, p. 272; Bollók p. 366: 93-ban) – Mithridates szövetséget köt Tigranesszel a rómaik ellen. (*Iust.* XXXVIII 3, 5, p. 272.) A nagy háborúhoz szövetségeseket keresett. Követeket

küldött a cimberekhez, a gallograecusokhoz, szarmatákhoz, bastarnákhoz, hogy segítséget kérjen tőlük. E népeket különféle ajándékokkal és jótéteményekkel magához édesgeti. (*Iust.* XXXVIII 3, 6, p. 273.) Az egész Keletet felfegyverezte a rómaiak ellen. Elrendelte, hogy Szkítiából is jöjjön egy hadsereg. Mithridates megveri az ellene küldött római hadvezéreket, Aquiliust és Malthinust, Nicomedest pedig elűzte országából. A meghódított városok lakosai óriási lelkesedéssel fogadták. (*Iust.* XXXVIII 3, 7-8, p. 273; Bollók, 1992. p. 366: 91-ben)

Itt következik a Justinus-kivonat (illetve annak alapját képező Trogus mű) legérdekesebb és legsajátosabb része: Mithridatés beszéde, amelyben a gyűlésbe szólított katonákat a rómaiak elleni – asiai – háborúra tüzei. (*Iust.* XXXVIII 3, 10, p. 273.) Justinus előljáróban megjegyzi: *„Ezt a beszédet méltónak tartottam arra, hogy mint példát, e rövid művembe is beleszőjem. Pompeius Trogus nem szó szerinti idézetként adta elő, hiszen Liviusnak és Sallustiusnak is azt vetette szemére, hogy szó szerinti beszédeket szőttek bele műveikbe, ahelyett, hogy saját szavaikkal adták volna elő azokat, ezzel pedig túllépték a történetírás műfajának határait.”* (*Iust.* XXXVIII 3, 11, p. 273.)

Mithridates beszédében arról kívánja meggyőzni katonáit, hogy *„a rómaiakat le lehet győzni”*. Hiszen tetteikkel éppen ők bizonyítják

Mithridates szavait, „*akik Bithyniában Aquiliust, Cappadociában Malthinust egyaránt megfutamították*”. (Iust. XXXVIII 4, 4, p. 274.) A mindenkor Róma legyőzhetetlenségével szemben felsorolja azokat az eseményeket, amelyek időlegesen Rómát térdre kényszerítették. Így megemlékezik a Pyrrhus ellen viselt háborúról, Hannibál hadjáratáról, az Alpokon túli gallok invázójáról, melynek során „*a gallusok nemcsak legyőzték Rómát, hanem el is foglalták azt, úgyhogy a rómaiak számára csak egyetlen halom csúcsa maradt meg*”. (Iust. XXXVIII 4, 8, p. 274.) Ugyanezek a gallok elfoglalták Illyricumon és Thracián kívül Asiát is. – Majd Mithridates így folytatja beszédét: „*Amióta csak Rómát megalapították, ő (mármint Mithridates – DJ.) arról sohasem hallott, hogy a rómaiak békésen birtokolnák Itáliát; arról viszont igen, hogy egyes népek függetlenségükért, sőt némelyek a főhatalom gyakorlásáért évről évre, állandóan és sorozatosan háborút folytattak velük, ...*” (Iust. XXXVIII 4, 11, p. 274.) Továbbá az itáliai szomszédháború sem szorongatja súlyosabban a Várost, mint a főemberek pártoskodása otthon, és – utalva a marsus háborúra – az itáliai háborúnál sokkal súlyosabb Rómára nézve a polgárháború. A gallok és marsusok mellet a cimberék megszámlálhatatlan sokasága özönlötte el Itáliát. Megállapítja: „*Ha mindezen háborúk közül a rómaiak egyet-egyet el tudnának*

is viselni, egyszerre az összes maga alá fogja temetni őket, úgyhogy azt hiszi: az ő háborújára már a rómaiaknak nem is lesz idejük.” (Iust. XXXVIII 4, 16, p. 275.)

Ezt követően Mithridates felsorolja a rómaiaktól elszenvedett sérelmeit. Megállapítja: *„Azzal, hogy a rómaiak elkeserítő határozatainak engedelmeskedett, nemhogy megszelídítette volna őket a maga irányába, hanem még azt sem érte el, hogy ne viselkedjenek vele szemben napról napra kihívóbban. (Iust. XXXVIII 5, 5, p. 274.) ... A senatus, csakhogy őt meggyalázza, Cappadociának önként megadta azt a függetlenséget, amelyet a többi néptől elvett. (Iust. XXXVIII 5, 9, p. 276.) ... Nicomedes a rómaiak parancsára indított ellenében háborút, amikor ő bosszút akart állni, a rómaiakkal találta magát szemben. Most pedig az ad okot a rómaiaknak a háborúra, mert nem tűrte el Nicomedestől, egy táncosnő fiától, hogy büntetlenül marhasson öbelé.” (Iust. XXXVIII 5, 10, p. 276.)*

Majd így folytatja beszédét Mithridatész: *„Ugyanis a népeket nem a királyok vétkei miatt, hanem azok ereje és hatalma miatt üldözik a rómaiak, és nemcsak vele [mármint Mithridatészszel szemben – DJ], hanem mindenki mással szemben is ezzel a módszerrel jártak el.” (Iust. XXXVIII 6, 1, p. 276: Ott: A rómaiak ugyanis nem a királyok vétkeit üldözik, szb.)*

„A gyűlöletnek ezt a törvényt mondták ki a rómaiak minden királlyal szemben, és pedig azért, mert nekik olyan királyaik akadtak, akiknek pusztán neve miatt is szégyenkezniük kellene: királyaik vagy az aborigók pásztorai voltak, vagy a sabinusok, vagy Corinthus száműzöttjei, vagy az etruszkok szolgálói és cselédei, vagy – és még ez volt náluk a legtisztességesebb név – Superbusok. Sőt ahogy ők mondják, alapító ősatyáikat nőstény farkas emlői táplálták, s így az egész nép lelkiülete, mint a farkasoké, kielégíthetetlen, vérszomjas, hatalomvágyó és pénzsóvár.” (Iust. XXXVIII 6, 7 – 8, p. 277.)

Ezzel szemben: „Az ő hatalma alá tartozó népek közül egy sem viselt el idegen uralmat, soha másnak, mint saját királyainak nem engedelmeskedett;” - miként Mithridatész szónoklatában kitért rá - „gondoljanak csak Paphlagoniára, vagy Cappadociára, továbbá Pontusra, vagy Bithyniára, úgyszintén Nagy és Kis Armeniára.” (Iust. XXXVIII 7, 2.; p. 277.) Szkítiát őlőtte sem Dareus, sem Philippus nemhogy meghódítani nem tudták, de épp hogy csak bemerészkedtek szkíták földjére, és csak nehezen tudtak elmenekülni onnan. (Iust. XXXVIII 7, 3.; p. 277.) Ugyanis a szkítákat „fegyvereiken és vitéz lelkületükön kívül pusztaságaik, no meg a hidegével maga a vidék is védelmezte, ami az ellenük viselt hadjárat szempontjából roppant veszélyt és fáradságokat jelen-

tett” a támadó számára. (Iust. XXXVIII 7, 4.; p. 278.) *Ilyen nehézségek között még zsákmányt sem lehetett remélni a kóborló ellenségtől* (ti. a szkítáktól – DJ.), *amelynek nemcsak vagyona nincs, hanem még lakóhellyel sem rendelkezik.* (Iust. XXXVIII 7, 5.; p. 278.) Mithridates egyedül zabolázta meg Pontust és az egész Szkítiát. Idegen országok – így Colchis, Paphlagonia és Bosporus – felett is uralkodik. (Iust. XXXVIII 7, 10.; p. 278.) Miután megtörtént a rómaiak kiűzése Asia provinciából, az elfoglalt területeket Mithridatész perzsa módra, satrapiákra osztotta és újjászervezte. Nem nélkülözhetette a benszülött görögök támogatását. Az uralma alá került pontusi görögség – első sorban a Chersonésoson (Krím) – védelmezőjét (*prostatés*) látta Mithridatészban. Nem véletlen, hogy a kis-ázsiai hellenizmus fellegvárát, Pergamont választotta székhelyéül. (Bengtson, 1969. p. 507.)

Miután a katonáit fellelkesítette, Mithridates uralkodásának huszonharmadik évében háborúba bocsátkozott a rómaiakkal. (Iust. XXXVIII 1, 1, pp. 278-279: Itt Justinus téved! Ebből fakadnak azok a kronológiai megfontolások, amelyek Mithridatész trónralépését tíz esztendővel későbbre teszik.) Ez volt az ún. első mithridatészi háború (89-84) (Havas-Németh-Szabó, 2001. p. 498; Maróti E. 1966 p. 120.) Az itáliai szövetséges háború (91-88) további ösztönzést adott Mithridatésznek. Kihasználta a bithyniai hely-

zetet, ahol II. Nikomédést fia, III. Nikomédés követte az uralomban, akinek uralkodása vitathatatlanul elviselhetetlen volt. A rómaiak egy hadsereget küldtek M. Aquilius vezénylete alatt Bithyniába. Mithridatés nyilvánvalóan túlértékelte az itáliai felkelés erejét, abban a pillanatban lépett fel Rómával szemben ellenséges módon, amikor Itáliában a helyzet nyugodtabbra fordult (88 elején). Róma a maga oldalán tudhatta a bithyniai királyt. Mithridatés különös ügyességeinek köszönhetően úgy taktikázott, hogy III. Nikomédést és M. Aquilinust külön-külön, egymásután legyőzte. Egyidejűleg flottája harc nélkül megszerezte a tengerek feletti uralmat. Néhány nap alatt szétválasztotta az Ásiában, Kilikiában és a tengeren harcoló római egységeket egymástól, és tehetetlenségre kárhoztatta. A görög városok lakossága kitörő lelkesedéssel fogadta, személyében Asia védelmezőjét, egy új Dionysost, a Győzedelmest és Megszabadítót vélték felismerni, aki azért jött, hogy őket megszabadítsa a római igától. Mi több: Mithridatés parancsára minden Ásiában élő italicust, legyen az akár férfi, nő, gyermek vagy rabszolga, éljen városon, vagy faluban, egy megadott időpontban legyilkoltak. Az elkobzott vagyonok felett fele-fele részben a gyilkosok és a királyi kincstár osztozott. Mintegy 80 000 ember esett áldozatul ebben a vérfürdőben. (H. Bengtson, GG 1965.

p. 488.) Mithridatés cinkostársai a Róma elleni felkelést kiterjesztették egész Kisázsia-ra és az előtte fekvő szigetekre. Időközben az athéni nép fellázadt, annak ellenére, hogy Róma sok kedvezményben részesítette őket, és egy különös személyiség, filozófus és demagóg egy személyben, akit Aristionnak, vagy még valószínűbben Athenionnak hívtak, és aki visszaállította egy időre a demokráciát Athénban, stratégosnak megválasztották, azon nyomban fenyegetően lépett fel Délosszal szemben. Mithridatés flottájának segítségével a szigetet el is foglalta, és az ott lakó italicusokat mind egy szálig legyilkoltatta. Athén így ismét ura lett az időközben kopárrá vált szigetnek. (Grimal, 1966. pp. 136-137.)

Mithridatés politikája azonban nem engedte, hogy a helyzet Ásiában megnyugodjon. Ösztönzésére veje, az örmény uralkodó, Tigranés (Debevoise, 1968. p. 271.: Kr. e. 83-69) éppen a parthusok rovására gyarapította birodalmát, egyúttal elfoglalt még más területeket is, amelyek többé-kevésbé a hanyatló szeleukidák kezén volt. A hellenisztikus uralkodók gyakorlatát követően birodalmának új fővárost emelt Tigranokerta néven. (*Strabo* XI 14, 15.) Majd megtámadta Kappadokiát, amely római védelem alatt állt. – Mithridatés ahol csak lehetett Róma ellen lázított: Kilikiában, Macedonia határvidékén és Hispaniában is, ahol felvet-

te a kapcsolatot Sertoriusszal. A háború újfent elkerülhetetlennek látszott. Az okot a bithyniai események szolgáltatták: III. Nikomédész Philopator halálakor országát, Bithyniát a római népre hagyta (75 végén/ 74 elején). (Bengtson, 1969. p. 510) Mithridatész ekkor elég erősnek érezte magát, hogy felvegye a harcot a rómaiakkal, Nikomédész fiának pártfogójaként lépett fel, s hadata üzent Rómának. (Maróti, 1966. p. 142.) A harmadik Mithridates elleni háborúban (74 - 64) senatus Asia provincia helytartóját, M. Juniust hatalmazta fel az örökség átvételére. Mithridatész megelőzve a helytartót elfoglalta Bithyniát Calchedon félszigetét kivéve, ahol is korábban a Mithridatész elől elmenekült italicusok menedékre találtak. – A rómaiak két hadsereget is küldtek, hogy az elrontott helyzetet megmentse. Az egyik hadsereg vezére volt a Kilikiában tartózkodó L. Licinius Lucullus, a másik M. Aurelius Cotta Bithynia provinciából. Cotta az első összecsapáskor megsemmisítő vereséget szenvedett, és Calchedonba volt kénytelen menekülni. (*Plut*, Lucullus c. 8 p. 702; Grimal, 1966. pp. 146- 147.) – Mithridatész kezdeti sikerei után L. Licinius Lucullus vette át a kezdeményezést. Visszafoglalta a korábbi római birtokokat és Bithyniát is. Elfoglalta a Fekete-tenger déli partján fekvő jelentősebb városokat (Amisos, Sinoplé, Amasia stb.) és Pontos jelentős részét.

Ekkor Mithridatés Armmaniába, Tigranéshez (Justinus XXXVIII 3, 2, p. 272: Ott: Tigranes Mithridatés veje!) menekült. Mikor Tigranés Lucullus követelésére nem volt hajlandó kiszolgáltatni Mithridatést, betört Armeniába. Kr. e. 68 tavaszán Arsanianál – a Van tótól északkeletre – szétverte Tigranés jelentős túlerőben lévő seregét, majd elfoglalta annak nem rég építet fővárosát, Tigranocertát. (Maróti, 1966, p. 142.) Amikor Lucullus folytatni akarta előnyomulását a régi királyi székhely, Artaxata felé, katonái megtagadták az engedelmességet, visszavonulásra kényszerítették, majd magára hagyták. A fáradhatatlan Mithridatés kihasználva a számára kedvező fordulatot, visszatért a Pontosba. (Maróti, 1966, p. 143.)

Végül is –Justinus megállapítása szerint: Mithridates „nemcsak saját idejének, hanem az őt megelőző koroknak összes királyait is felülmúlta királyi fennségével, a rómaiakkal negyvenhat éven keresztül váltakozó győzelemmel viselt háborút. A legnagyobb hadvezérek Sulla, Lucullus és mások, s végül Cn. Pompeius is csak úgy arattak győzelmet fölötte, hogy egyre nagyobb- és dicsőbbként támadt fel azáltal, hogy a háborúkat újrakezdte, és veszteségei révén még félelmetesebbé vált. Egyszóval végül is nem az ellenség ereje győzte le, hanem önkéntes halállal távozott az életből, atyja trónján megöregedve.” (Iust. XXXVII 1, 7 -9, p. 267; Bollók,

1992. p. 366: Kr. e. 63-ban. – Vö.: Havas – Németh – Szabó, 2001. p. 502.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Alföldi A., (1957) *Die trojanischen Urnahmen der Römer*. Basel
- André, J.-M., (1974) *Le siècle d'Auguste*. Paris
- Bengtson, H. (1965) *Griechische Geschichte*.
- Bengtson, H., (1967) *Römische Geschichte*.
- Bengtson, H., (1969) Griechische Geschichte von den Anfängen bis in die römische Kaiserzeit: *Handbuch der Altertumswissenschaft*, Abt. 3. T. 4. München
- Bollók J., (1992) Jegyzetek: *Világkrónika a kezdetektől Augustusig* (Fülöp király és utódainak története) M. Junianus Justinus kivonata Pompeius Trogus művéből, Ford. Horváth J., 339 – 416.
- Borzsák I., (1992) Utószó. Iustinus mai olvasóinak: *Világkrónika a kezdetektől Augustusig* (Fülöp király és utódainak története) M. Junianus Justinus kivonata Pompeius Trogus művéből, Ford. Horváth J., 417 – 437.
- Christ, K., (2000) *Krise und Untergang der römischen Republik*. Darmstadt.
- Christensen, A., (1933) Die Iranier: *Kulturgeschichte des Alten Orients*. Handbuch der Altertumswissenschaft. Begr. Von W. F. Otto. Dritte Abteilung, Erste Teil, Bd. 3. München.
- Debevoise, N. C. (1968) *A political history of Parthia*. New – York.
- Ghirshmann, R., (1951) *L'Iran des origines à l'islam*. Paris.

- Grimal, P., (1966) (Hrsg.) *Die Aufbau des Römischen Reiches. Die Mittelmeerwelt im Altertum III.* Fischer Weltgeschichte Bd. 7. Frankfurt a. M.
- Hahn I., (1967) *Az ókor története. Az idő sodrában I.* Gyorsukó idő Bp.
- Haussig, H. W., (1983) *Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstrasse in Vorislamischen Zeit*, Dramstadt.
- Havas L. – Németh Gy. – Szabó E., (2001) *Római történeti kézikönyv.* Korona Kiadó
- Hérodotosz, *A görög-perzsa háború.* Fordította, az utószót írta és a jegyzeteket összeállította Muraközy Gyula. Bp. 1989.
- Horváth J. (1992) (Ford.) *Világkrónika a kezdetektől Augustusig* (Fülöp király és utódainak története) M. Junianus Justinus kivonata Pompeius Trogus művéből,
- Kornemann, E., (1948) *Weltgeschichte des Mittelmeer-Raumes von Philipp II. von Makedonien bis Muhammed.* I-II. München.
- Maróti E., (1965) *Az ókor története IV. A római köztársaság története.* Egyetemi jegyzet. Bp.

FORRÁSOK

- Arrianos* VI 29, 4 sqq.
- Herod.* I, 1; I, 7; I, 205-208; I. 211-214; II, 150; IV, 1; IV, 136-140; VII, 178; IX 122;
- Iust.* I 1, 1; I 1, 2; I 1, 3; I 1, 4; I, 1, 5; I 1, 7; I 1, 8; I 3, 1; I, 3, 6; I 4, 1; I, 4, 2; I 4, 6; I 5, 1; I 5, 2; I, 6, 16 – 17; I 7, 3; I 7, 5; I 8, 1; I, 8, 13; I.8, 14; I 9, 1; I 9, 10, 3; I 9, 11; I 9, 12; I 9, 13; I 9, 14; I 9, 15; I 9, 16; I 9, 17; I 9, 18; I 9, 19; I 9, 20; I 9, 22; I 9, 23; I 10, 11; I 10, 13- 14; I 10, 15 – 23; I 10, 16; I 10, 17; I 10, 18; I 10, 19; I 10,

20; I 10, 21; I 10, 22; I 10, 23; **II** 3,2; II 5, 8; II 5, 9; II 5, 10; II 5, 11; II 5, 12; II 5, 13; II 9, 8; II 9, 9; II 9, 110; II 9, 12; II 9, 13; II 9, 21; II 10, 1; II 10, 2; II 10, 3; II 10, 4; II 10, 5; II 10, 6; II 10, 7; II 10, 8; II 10, 9; II 10, 10; II 10, 11; II 10, 12; II 11, 2; II 11, 3; II 11, 4; II 11, 5; II 11, 6; II 11, 7; II 11, 8; II 11, 9; II 11, 10; II 11, 11; II 11, 12; II 11, 13; II 11, 14; II 11, 15; II 11, 16; II 11, 17; II 11, 18; II 11, 19; II 12, 8; II 12, 10; II 12, 13; II 12, 27; II 13, 9; **III** 1, 3; III 1, 7; III 1, 8; III 1, 9; III 2, 1; III 2, 2; III 2, 3; III 2, 4; III 4, 2; III 7, 1; **IV** 1, 1; IV 3, 4–7; IV 3, 5; IV 3, 6; IV 3, 7; IV 4, 6; **V** 1, 1; V 1, 2; V 1, 3; V 1, 4; V 1, 5; V 1, 6; V 1, 7; V 3, 6; V 3, 9; V 4, 2; V 4, 5; V 4, 6; V 4, 9; V 4, 13; V 5, 1; V 5, 2; V 5, 3; V 5, 4; V 6, 10; V 8, 1; V 8, 5; V 9, 6; V 9, 13; V 9, 14; V 9, 15; V 10, 4; V 11, 1; V 11, 2; V 11, 3; V 11, 4; V 11, 5; V 11, 6; V 11, 7; V 11, 8; V 11, 9; **VI** 1, 1; VI 2, 1; VI 3, 10; VI 3, 11; VI 3, 12; VI 4, 1; VI 4, 2; VI 5, 6; VI 5, 7; VI 5, 8; VI 5, 9; VI 5, 10; VI 5, 11; VI 6, 1; VI 6, 2; VI 6, 3; VI 6, 4; VI 7, 1; VI 7, 11; VI 7, 12; VI 8, 3; VI 9, 1; VI 9, 6; VI 9, 7; **VII** 1, 3; VII 1, 4; VII 2, 6; VII 3, 1; VII 5, 1; VII 5, 2; VII 5, 10; VII 6, 5; VII 6, 8; VII 6, 9; **VIII** 3, 12; VIII 4, 1; VII 4, 2; VIII 4, 4; VIII 5, 3; VIII 6, 2; **IX** 1, 2; IX 1, 7; IX 2, 10; IX 3, 1; IX 3, 2; IX 3, 6; IX 3, 11; IX 4, 2; IX 4, 5; IX 5, 5; IX 6, 1; IX 6, 4; **X** 3, 5; X 3, 6; X 3, 7; **XI** 2, 5; XI 3, 1; XI 3, 2; XI 6, 10; XI 9, 9; XI 9, 12; XI 9, 13; XI 9, 14; XI 9, 15; XI 9, 16; XI 11, 3; XI 11, 4; XI 11, 6; XI 11, 7; XI 11, 8; XI 11, 11; XI 13, 1; XI 13, 2; XI 13, 3; XI 13, 4; XI 13, 5; XI 13, 6; XI 13, 7; XI 13, 8; XI 13, 9; XI 13, 10; XI 13, 11; I 15, 1; XI 15, 2; XI 15, 13; XI 15, 14; XI 15, 15; **XII** 2, 1; XII 2, 2; XII 2, 3; XII 2, 4; XII 2, 12; XII 3, 8; XII 7, 1; XII 15, 5; XII 15, 9; XII 15, 11; XII 15, 12; XII 16, 2; XII 16, 4; XII 16, 5; XII 16, 9; XII 16, 12.; **XIII** 1, 1; XIII 1, 2; XIII 1, 3; XIII 1, 7; XIII 1, 8; XIII 1, 10; XIII 2, 5; XIII 2, 12; XIII 3, 1; XIII 4,

1; XIII 4, 5; XIII 4, 6; XIII 4, 9 – 25; XIII 6, 17; **XVII** 2, 13; XVII 2, 14; XVII 2, 15; **XVIII** 1, 1; XVIII 1, 2; XVIII 1, 7; XVIII 2, 7; XVII 2, 8; XVIII 2, 9; **XXIII** 3, 1; XXIII 3, 2; XXIII 3, 4; XXIII 3, 10-11; **XXV** 3, 6; XXV 4, 6; XXV 4, 7; XXV 5, 1; XXVI 2, 9-11; **XXVIII** 1, 5 – 6; XXVIII 2, 1; XXVIII 2, 8; XXVIII 2, 13; XXVIII 3, 9; XXVIII 3, 10; XXVIII 3, 11-16; XXVIII 4, 1; XXVIII 4, 2; XXVIII 4, 12; XXIX 1, 1; XXIX 1, 2; XXIX 1, 4; XXIX 1, 5; XXIX 1, 6; XXIX 1, 8; XXIX 1, 9; XXIX 1, 10; XXIX 2, 1; XXIX 2, 2; XXIX 2, 3; XXIX 2, 4; XXIX 2, 5; XXIX 2, 7; XXIX 2, 8; XXX 3, 5; XXX 3, 7; XXX 3, 10; XXX 4, 5; XXX 4, 6; XXX 4, 7; XXX 4, 8; XXX 4, 15; XXX 4, 16; **XXXII** 1, 1; XXXII 1, 2; XXXII 1, 4; XXXII 1, 5; XXX II 1, 6; XXXII 1, 7; XXXII 1, 8; XXXII 1, 9; XXXII 1, 10; XXXII 3, 1; XXXII 3, 2; XXXII 3, 3; XXXII 3, 4; XXXII 3, 5; XXXII 4, 1; XXXIII 1, 3; XXXIII 1, 4; XXXIII 1, 5; XXXIII 1, 6; XXXIII 1, 7; XXXIII 2, 1 – 4; XXXIII 2, 5; XXXIII 2, 6; XXXIII 2, 7; XXXIII 2, 8; XXXIII 2, 9; XXXIII 2, 10; **XXXIV** 1, 1; XXXIV 1, 3; XXXIV 1, 5; XXXIV 1, 8; XXXIV 2, 6; **XXXVII** 1, 1; XXXVII 1, 2; XXXVII 1, 6; XXXVII 1, 7; XXXVII 1, 8; XXXVII 1, 9; **XXXVIII** 1, 1; XXXVIII 4, 4; XXXVIII 4, 8; XXXVIII 7, 1; XXXVIII 2, 6; XXXVIII 2, 7; XXXVIII 3, 1; XXXVIII 3, 2; XXXVIII 3, 5; XXXVIII 3, 6; XXXVIII 3, 7; XXXVIII 3, 8; XXXVIII 3, 10; XXXVIII 3, 11; XXXVIII 4, 5; XXXVIII 4, 11; XXXVIII 4, 16; XXXVIII 5, 5; XXXVIII 5, 9; XXXVIII 5, 10; XXXVIII 6, 7; XXXVIII 6, 8; XXXVIII 7, 1; XXXVIII 7, 2; XXXVIII 7, 3; XXXVIII 7, 4; XXXVIII 7, 5; XXXVIII 7, 10;

Josephus Antiquit. XI, 2, 1; XI, 2, 2;

Strabon XI 14, 15; C 531; XV 3, 7; C 730

Pausanias VII, 14;

Plut. Aemilius Paulus c. 8; c. 10; c. 28;

Plut. Alexandr. c. 16; c. 43;
Plut., Lucullus c. 8 ;
Plut. Pyrr. c. 13; c. 16; c. 21; c. 34;
Polybios XXII, 18; XXVI, 6; XXVIII, 3, 4 ff.; XXXVIII
9, 1; 10, 1;
Titus Livius XLII, 15; XLII, 58; XLIV, 37 ff.;
Titus Livius, Periochae LI.

DARKÓ JENŐ

Trogus és Jordanes viszonya (Getica, 67-78) (Justinus problémák III.)

I.

Róma hódításának történetében jelentős fordulat következett be a Kr. e. II. sz. első felében, miként azt Alföldi András egyik munkájában¹ megállapítja: a római terjeszkedés Kr. e. 181-ben érte el Észak-Itáliát, a mai Gorizia térségét, ekkor történt Aquileia colonia megalapítása, amely a későbbiekben fontos kiindulópontnak bizonyult a Duna-vidék meghódítása idején.² A másik irányból Macedonia Kr. e. 183-ban történt meghódítása jön számításba. A pydni csatában L. Aemilius Paullus döntő győzelmet aratott Perseus felett.³ Makedónia ezzel elvesztette önállóságát, Rómától függő, adófizető állammá vált.⁴ Nem sokkal később az északról támadó népekkel szemben megtorló hadjáratot vezettek a rómaiak, amelynek során behatoltak a

1 Alföldi András, Zur Geschichte des Karpatenbeckens im I. Jahrhundert v. Chr. Bp. 1942. p. 3.

2 Uő., Magyarország népei és a római birodalom. Bp. 1934.

3 Uő., 1942. p. 3.

4 Maróti Egon, A római köztársaság története. (Egyetemi jegyzet) Bp. 1965. p. 66.

scordiscusok által birtokolt Száva völgyébe, és a dákok lakta Erdélybe.⁵ A Kr. e. II. század végén M. Minucius Rufus (110. esztendő consulja) hatol be seregével erre a korábban ismeretlen vidékre, úgy tűnt, a scordicusok voltak a legveszélyesebb ellenfelek.⁶ Egy emberöltővel később C. Scribonius Curio hadjáratának idején (Kr. e. 76-74) pedig már a dákok visszaszorítása bizonyult a legjelentősebb feladatnak. Curio seregében Kr. e. 76-ban éri el Macedonia felől, elsőként a Dunát.⁷ Curio azonban nem lépte át a Duna vonalát, seregével a mai Orsovával szemben megállapodott.⁸ Az eredetileg a dardánokkal vívott harcban a dardánok mellett segítőként, számításba jöhetnek a dákok is.⁹

A dákok indogermánok voltak, és ahhoz a thrák törzshöz tartoztak, amely a Balkán nagyobb részét benépesítette.¹⁰ Iustinusnál (XXXII 3, 16) a következőket olvassuk: „A dákok pedig a *geták sarjadékai*. Strabón (VII 3, 12) szerint

5 Alföldi András, 1942. p. 3.

6 Frontinus, *Stratagemata* II, 4, 3. - Korai földrajzi írók – a római hódítás kora. Ed. Fehér Bence – Kovács Péter. FPA Tom. I. Bp. 2003 p. 139. - RE IV (1901) coll. 1956

7 Havas László – Németh György – Szabó Edit, *Római történeti kézikönyv*. Bp. 2011 (Kronológia) p. 500. – Vö.: Mócsy András, *Pannonia a korai császárság idején*. Bp. 1975. p. 19.

8 Alföldi András, 1942. pp. 3-4. – Vö.: RE IV col. 1957.

9 RE IV col. 1957: Florus I 39, 6: „*Curio Daciáig nyomult előre, de aztán megrettent az erdős szurdokok sötét árnyától.*” – FPA I. 2003 p. 177. – RE IV (1901) coll. 1956-1957.

10 Alföldi András, 1942. p. 4.

Thrákiának „*van egy más, a régi korból fennmaradt felosztása is. A lakosság egyik részét dákoknak nevezik, a másik részét getáknak; a geta nevet viselik a kelet felé és a Pontos táján lakók, a dák elnevezést meg az ellenkező irányban, Germánia és az Istros forrásvidéke felé lakók, ...*”¹¹ Majd megjegyzi (VII 3, 13): „*A dákok a getákkal egy nyelvet beszélnek.*”¹² Cassius Dio (LI, 22, 6) Kr. e. 31 évi események kapcsán arról beszél, hogy a dákok a Duna mindkét partját lakják.¹³ Ugyanott a dákokat egyenesen szkítáknak tartja. – Hérodotos (IV 93) szerint Darius a szkíták ellen viselt háborúja idején (Kr. e. 513/514), még mielőtt átkelt volna a Dunán (Istros) „*legyőzte a getákat*”.¹⁴ – Appianos (Prooem. 4) szerint a Dunán túl lakó getákat dákoknak nevezik.¹⁵ – Caesar (bell. Gall. 6, 25, 2) szerint a hercyniai erdő egészen a dákok vidékéig terjedt. – A „*későrómai író*”¹⁶ amikor elbeszéli a gótok régebbi, azaz a dákok történetét két helyen is megjegyzezi: „*A régi Daciáról beszélek, melyet úgy tudják, hogy a gepidák népe tart most birtokában.*” – Valamint: „*Ez az a Gotia, amit elő-*

11 Strabón, Geógraphika. Ford.: Dr. Földy József. Bp. 1977. p. 321.

12 I.m. p. 322.

13 Römische Geschichte. München 1957. Bd. IV. p. 37. – Vö.: RE IV (1901) coll. 1962, 1963.

14 Hérodotosz, A görög-perzsa háború. Ford. Muraközy Gyula. Bp. 1989. p. 300. – Vö.: Daicoviciu, C., Dakien und Rom in der Prinzipatszeit. In: ANRW II, 6. 1977 p. 903.

15 RE IV (1901) col. 1951.

16 Alföldi András, 1942. p. 6.

*deink Daciának neveztek, amit most, ahogy mondjuk, Gepidiának hívnak.*¹⁷ Más helyen pedig megállapítja: *„Ezt a Daciát korona formájában a meredek Alpok hegyei védelmezik.”*¹⁸

Az egykori Dácia megfelelőjeként saját kora Gepidiájának határait adja meg a következőképpen: *„keletről az aroxolánok, nyugatról a jazygok, északról a szarmaták és a basternák, délről pedig a Danubius folyó határolta”*¹⁹ Dácia egyben császárok szülőföldje is volt. Aurelianus császár (271-275) Dacia Ripensis tartományban,²⁰ Galerius (305-311) pedig Serdica közelében született.²¹ Attila, a hunok királya a gótokkal és a gepidákkal, valamint más népekkel együtt az egész Illyricumot, Thraciát, mindkét Daciát, Mysiát és (Kis-) Scythiát elfoglalta.²² – Pompeius Trogus Iustinus-féle Kivonatában (XXXII, 3, 16) azt olvassuk, hogy *„A dákok pedig a géták sarjadékai.”* – Plinius (*n. h.* IV 12) szerint: *„A Pathyssus [magyarul: Tisza] folyóig terjedő hegyes és erdős vidéket a dákok lakják...”*²³ – Ptolemaeus sze-

17 Iordanes, *Getica* 73, 74.

18 *Getica* 34.

19 *Getica* 73.

20 *Romana* ed. Th. Mommsen p. 37:26.

21 *Romana* 298.

22 *Romana* 331: *„Hunnorum rex Attila iunctis secum Gepidas cum Ardarico, Gothosque cum Valamir, diversasque alias nationes suis cum regibus, omnem Illyricum Traciamque et utramque Daciam, Mysiam et Scythiam populatus est.”*

23 Plinius, *Naturalis Historia*. Vál. és ford. Váczy Kálmán. Kriterion 1973. p. 137.

rint: „*Kelet felől Dácia [fekszik], maga a Tibiscus folyó mentén, amely Kelet felé fordulva a Kárpátok hegye alatt végződik, ...*”²⁴ – Végül L. Anneus Seneca egy helyen megemlíti: „*A dákokat birodalmunk a Dunán túlra szorítja...*”²⁵

II.

Amikor a Kr. e 112. esztendő consulja,²⁶ M. Livius Drusus Thráciában a scordiscusok, e gall nép ellen harcolt,²⁷ feltehetően megütközött a scordiscusok segítségére siető dákokkal is.²⁸ Utóda, Macedonia propriaetora, Minucius Rufus 109 és 106 között viselt háborút a scordiscusok és dákok között létrejött szövetséggel szemben.²⁹ A történekekről beszámol Frontinus (Strat. II 4, 3) miként leírja, hogy amikor Minucius Rufust a scordiscusok és a dákok együttesen szorongatták, cselhez folyamodott, és úgy futamította meg ellenfeleit.³⁰ Rufus győzelmével kapcsolatba hozható egy delphoi-i felirat, Florus (I 39, 5)³¹ és Eutropius (IV 27) tudósítása is.³²

24 III 7, 1; FPA I. 2003 p. 81. –

25 Naturales quaestiones, I. Praef. = FPA I. 2003 p. 137.

26 Havas László – Németh György – Szabó Edit, 2011 (Kronológia) p. 496.

27 Livius, Periochae LXIII. – FPA I. 2003 p. 121.

28 RE IV (1901) col. 1957.

29 Demougeot, E., I. 1969 p. 158.

30 FPA I. 2003 p. 139.

31 FPA I. 2003 p. 167.

32 RE IV (1901) coll. 1956-1957.

– Rufus egy időre meggátolta, hogy a dákok a scordiscusokkal együtt a Thrácia felé eső Duna vonalát átlépjék.³³

Az írott források elszórt adatai mellett csak a numizmatikai kutatások eredményeinek fényében állapítható meg, hogy a dák hatalom a Kr. e. első évszázad kezdetén rendkívüli felemelkedést mutatott.³⁴ Feltehetően a dák államiság ebben az időben rendkívüli hatással volt a környező népekre.³⁵ Bizonyos veretek széleskörű elterjedése is erre utal.³⁶ – A már említett „*későrómai* történetíró” Iordanes (Get. 67) az ún. dák birodalom elsőszámú képviselőjének, Burebista uralkodásának kezdetét Sulla dictaturájának³⁷ (Kr. e. 82 dec.) időpontjára teszi.³⁸ A modern kutatás már elég korán felhívta a figyelmet arra, hogy Iordanes adata Cassiodrus tévedésén alapul.³⁹ Burebista nem Sulla, hanem Julius

33 Demougeot, E., La formation de l'Europe et les invasions barbares. T. I. (Des origines germaniques à l'avènement de Dioclétien.) Paris Tom. I. 1969 p. 158. – Daicoviciu, C., Dakien und Rom in der Prinzipat. In: ANRW II, 6. (1977) p. 903.

34 Alföldi András, 1942. p. 4. – Kornemann, E., Weltgeschichte des Mittelmeer-Raumes. Bd. I. (1948) p. 439.

35 U.o. p. 9.

36 U.o. p. 5.

37 Havas László – Németh György – Szabó Edit, 2011 (Kronológia) p. 499.

38 Alföldi András, 1942. p. 6. – Vö.: Daicoviciu, C., 1977 p. 904.

39 Gutschmid, Kl. Schriften V, 324. – RE IV (1901) coll. 1958-1959. – Alföldi András, 1942. p. 6.

Caesar kortársa volt.⁴⁰ Alföldi András Burebista trónralépést Kr. e. 60-ra helyezi.⁴¹ Véleményét Ernst Kornemann is elfogadta.⁴² C. Daicoviciu (1977) erre az időpontra helyezi Burebista hatalmának érvényesülését a Kárpátok hegyvonulatának ívén belül.⁴³ – Székhelye Strabón (VII, 3, 5) szerint a Kogainon nevű szent hegy volt.⁴⁴

Amennyiben a Kr. e. első évszázad kezdetén már számolunk egy dák államalakulattal, úgy a kor viszonyai között feltétlenül politikai, hatalmi szerephez kellett jutnia a pontusi VI. Mithridatés (Kr.e. 123-63) birodalma és Róma vetélkedésében. A feltételezett dák államalakulattól keletre eső területet, a Fekete-tenger északi partvidékét ekkor Mithridatés Eupator uralta. fennhatósága alá tartozott a bastarnák népe.⁴⁵ Mithridatés egyben a Pontus vidéki hellén városok védelmezőjeként lépett fel, első sorban a sztyeppei népekkel, így a szarmatákkal szemben. Kr. e. 75 táján a szarmata jazygok már megjelentek a Duna deltavidéke fölött, akik így

40 Alföldi András, 1942. pp. 6-7. – ahol Strabo VII 3, 11 (C 304)-re hivatkozik!

41 Alföldi András, 1942. p. 8.

42 Kornemann, Ernst, 1948 I. p. 440.

43 Daicoviciu, C., 1977 p. 907. – Számol a Róma és a pontusi királyság közötti ellentéttel, amely szerinte kedvező volt Burebista számára, annak fellépése után. – De ekkor már Mithridatés halott volt!

44 Uo. p. 903.

45 Alföldi András, 1942. p. 7.

később ki voltak téve Burebista támadásainak.⁴⁶ A dákoktól keletre, a Fekete-tenger (Pontus euxeinos) északi partvidékén, a Kárpátok keleti íve és a Duna-delta közötti terület Mithridatés befolyása alatt állt, az ott élő bastarnák alattvalói voltak. Mithridates nem sokkal a Kr. e. 63-ban bekövetkezett halála előtt szövetségre lépett a scordiscusokkal Rómával szemben. Mithridatés a scordiscusokkal együtt kívánt a Száva-völgyén át Itáliára támadni.⁴⁷ Alföldi András éppen azért úgy gondolja, hogy ekkor még ezen a vidéken nem számolhatunk az önálló dák hatalom jelenlétével. – A dákok szerepvállalását, Burebista királyságát így mindenképpen Mithridatés halála utánra kell helyezzük.

Kr. e. 76-ban a dardánok más thrák törzsekkel együtt megtámadták Macedoniát. A 73-ig tartó háborút a rómaiak váltakozó szerencsével vívták. A hadjáratok során Scribonius Curio hadserege 74-ben érte el a Dunát.⁴⁸ Florusnál (I, 39) olvassuk: „*Curio Daciáig nyomult előre, de aztán megrettent az erdős szurdokok sötét árnyától.*”⁴⁹

⁴⁶ Demougeot, E., I. 1969 p. 154.

⁴⁷ Alföldi András, 1942. p. 7. – Vö.: Mócsy A., 1975 p. 19: Ő ott a bastarnákról beszél! – Ezzel szemben a scordiscusok szerepét ld.: Appian. Mithrid. 119 (102, 109-110 is) – RE XV col. 2195. skk.

⁴⁸ Mócsy A., 1975 p. 19: „...olyan esemény volt ez, melynek jelentőségét a későbbi római történetírás is gyakran kiemelte.” – Vö.: Demougeot, E., 1969 p. 158.

⁴⁹ FPA I. 2003 p. 167. – RE IV (1901) coll. 1956-1957.

71-ben Terentius Varro Lucullus csapataival behatolt a mai Dobrudzsa területére.⁵⁰ 61-ben C. Antonius Hybrida élénk ellenállásba ütközött.⁵¹ Ott ugyanis a behatoló római haderőt a bastarnák megsemmisítették.⁵² 62 – 60 között C. Antonius macedon helytartó legiói kiszorulnak a Haemus-hegység és a Duna vonala közötti területről. A következő évben ugyanott thrák törzsek harcolnak Rómával szemben. Alföldi András Kr. e. 56 előtt nem számol Burebista fellépésével.⁵³ – É. Demougeot viszont C. Antonius Hybrida vereségét a Munténiát és a délerdélyi hegyvidéket magában egyesítő dák nagyhatalom megjelenése következményének tulajdonítja. Ugyanakkor a délerdélyi hegyvidéken görög építészeti technikával készült erődök (Sarmisegetusa és Apulum) kiépítését Burebista apjának tulajdonítja.⁵⁴

Minden esetre a Kr. e. 70-es évektől kezdve a Balkánon egy fokozatosan kiteljesedő római expanzió megvalósulásával számolhatunk, egyidejűleg a mithridatési birodalom felbomlásának hatásával.⁵⁵ Egy ideig a bastarnák tartották kezükben a Duna-delta körüli vidéket. Kr. e. 61-ben a

50 Demougeot, E., I. 1969 p. 158.

51 I. h.

52 Alföldi András, 1942. p. 7.

53 I. h.

54 Demougeot, E., I. 1969 p. 158.

55 Alföldi András, 1942. pp.7-8.

vidékükre behatoló római haderőt megsemmisítették.⁵⁶ A dardánok 62-ben és 57-ben még függetlenek voltak, amikor Makedónia ellen vezettek háborút. A dákok scordiscusok feletti győzelme pedig körülbelül Kr. e. 65 és 50 közé esik.⁵⁷

Alföldi András megállapítása szerint Burebista trónralépését Kr. e. 60 tájára tehetjük. Miképpen Strabónnál (VII 3, 11) olvassuk, hogy miután Burebista megszerezte népe fölött a hatalmat, az emberei „*a gyakori háborúk következtében nagyon rosszul álltak*”. Majd így folytatja: „*Ő viszont ... annyira fölemelte őket, hogy néhány év alatt nagy birodalmat teremtett, ... átkelt az Istroson és kifosztotta Thrákiát egészen Makedoniáig és Illyrisig; végigdúlta a thrákokkal és illyrekkel összevegyült keltákat is, a ... boiosokat és tauriskosokat pedig teljesen megsemmisítette.*”⁵⁸ Burebista hadjáratainak lefolyását azonban pontosan nem ismerjük. Feltehetően először a Fekete-tenger északi partvidékét támadta meg, azzal megtörte a bastarnák addigi uralmát, azzal szabad utat nyitott seregének a gazdag görög városok felé.⁵⁹ Kr. e. 50 táján elpusztította Olbia virágzó városát a Dnyeper torkolatában.⁶⁰ De más

56 Uo. p. 7. – Ld. fentebb: 50-52. jegyzet.

57 Mócsy A., 1975 p. 19.

58 Strabón, *Geógraphika*. Ford.: Dr. Földy József. Bp. 1977. p. 321.

59 Alföldi András, 1942. p. 8.

60 Dio Chrysostomos (II p. 75 R.) – RE IV (1901) col. 1959. – Alföldi A., 1942. p. 8.

pontusi görög városok sem tudták a sorsukat elkerülni. Kr. e. 48-ban, vagy valamivel később már úgy beszéltek Burebistáról, mint az egyetlen és legnagyobb királyról nem csak Thráciában, hanem a Duna mindkét partján, s akitől színleg a görög városok is függtek. Itt ugyanis egy feliratról van szó, amelyből világosan kiderül, hogy Burebista átlépte a Duna vonalát és eljutott a macedon határig, illetve az illyr partokig. Minderre pedig lehetősége nyílt, mivel Róma a Caesar és Pompeius között kirobbant, életre-halálra szóló polgárháborúval volt elfoglalva, így Burebista könnyen tudott a zavarosban halászni.⁶¹

Hadjárata során legyőzte a tőle nyugatra lakó népeket, így a „*Kritasiros alatt boiosokat és tauriskosokat teljesen megsemmisítette*”. (Strabo VII 3, 11)⁶² Az Alpokkal határos, a mai Tisza vonalán túl fekvő illyr területek egy részét is elpusztította. A Tisza és a Duna összefolyásának vidékén lakó scordiscusokkal viszont gyakran volt szövetségben. (Strabo VII 5, 2)⁶³ Déli irányból, több ízben megtámadta a későbbi Pannonia lakóit is. Követe, a Dionysiopolisból származó, görög Akornion a Kr. e. 48. augusztusában lezajlott pharsalosi ütközet előtt Pompei-

61 Alföldi András, 1942. p. 9.

62 Strabón, Geógraphika. Ford.: Dr. Földy József. Bp. 1977. p. 321.

63 Strabón, Geógraphika. Ford.: Dr. Földy József. Bp. 1977. pp. 331-332.

usszal tárgyalt.⁶⁴ Így minden valószínűség szerint beleavatkozott a római belpolitika viszonyaiba. Nem sokkal később, úgy tűnik, hogy kihasználva a rómaiak tétlenségét, sikerült a boiokat megsemmisítenie.⁶⁵

Burebista halála minden bizonnyal Kr. e. 40 táján⁶⁶ következett be, nem sokkal azután, hogy a boiokra megsemmisítő csapást mért.⁶⁷ Strabón (VII 3,11) egyenesen arról beszél, hogy „*mielőtt még a rómaiak hadat indítottak volna ellene, néhány lázadó megbuktatta*”.⁶⁸ Vélhetően a dák uralom nem tartott sokáig a Kárpát-medence nyugati felében.⁶⁹ A birodalom pedig Burebista halálával minden bizonnyal összeomlott, és részekre szakadt.⁷⁰

Minden valószínűség szerint Burebista kiterjesztette uralmát a Tiszán-inneni területekre, és a Duna mentén eljutott a Kárpát-medence nyugati vidékéig, egészen a Morva völgyéig.⁷¹ A dákoktól

64 Kornemann, Weltgeschichte (1948) I. p. 478;– Bengtson, H., Grundriss der römischen Geschichte mit Quellenkunde. München, 1970. p. 221. – Daicoviciu, C., 1977 p. 905, 907.

65 Alföldi András, 1942. p. 9.

66 Alföldi András, 1942. p. 18. – Kornemann, Weltgeschichte (1948) II. p. 36. – Vö.: Demougeot, E., 1969 pp. 158-159.: Ő ott Burebista halálát Kr. e. 44-re teszi. – Daicoviciu, C., 1977 p. 908: Ő Burebista halálát Caesar halála előtti időpontra helyezi.

67 Alföldi András, 1942. p. 18.

68 Strabón, Geographika. Ford.: Dr. Földy József. Bp. 1977. p. 321.

69 Mócsy A., 1975 p. 21.

70 RE IV (1901) col. 1960.

71 Alföldi András, 1942. p. 23.

elszenvedett súlyos vereség előtt a scordiscusok a Száva völgyét foglalták el, a tauriscusok a mai Ausztria területén helyezkedtek el, a boiok pedig a mai Nyugatmagyarországot lepték el, így feltétlenül megjelentek a Dunakanyarban és Budapest környékén is.⁷² A boiok Julius Caesar tudósítása szerint a Rajnán túlról költöztek Noricumba.⁷³ *„Caesar, aki a Duna-völgy etnikai és politikai viszonyaival némileg tisztában volt (nem tudjuk mennyit köszönhetett a hellénizmus geográfiájának, különösen Poseidónios műveinek), tudott arról (VI, 25), hogy a hatalmas Hercynia erdő területén, amelyhez az Északi –Kárpátok is hozzá tartoztak, a Duna-kanyartól keletre, a dákok és az Anartii törzs élt; Ptolemaios (III, 8, 3) a tauriscusokról tud, akik az Anartii szomszédai voltak. A Dacia északi határán élő két kelta törzs, a Taurisci és az Anartii, nyilvánvalóan a boi törzsszövetséghez tartoztak, amelynek területe a Kárpát-medence egész északi felét magában foglalta. (...) A kelta-dák határ nagyjából a Kárpát-medence közepén futott. Strabón, akik a kelta-dák összeütközéseket meglehetősen részletesen írja le, a Parisost jelöli meg határként (VII 5,2), ez pedig a Tisza antik neve volt. Strabón szerint Boirebistas igényt támasztott bizonyos te-*

72 I.h.

73 Bell. Gall. 6, 25, 4. – A gall háború. Ford. Szepessy Tibor. Szeged, 1994. p. 7. – Der gallischer Krieg. Lateinisch-deutsch.

Hrsg. von Otto Schönberg. München und Zürich 1990. p. 12, 13.

*rületekre, és ennek következtében i. e. 45 körül kirobbant háború a boiok és a velük szövetséges tauriscusok vereségével végződött. Boirebisats ellenfelét Kritasirosank hívták, akinek alattvalói voltak a tauriscusok Délnyugat-Pannoniában, a boik Észak-Pannonniában, és a boiokhoz tartoztak ebben az időben az Alföld északi peremén és Szlovákiában élő kelták is.*⁷⁴ – A hódításokat tekintve a dák uralom VI. Mithridatés Eupator⁷⁵ mellett jelentős fenyegetés volt Róma számára.

Caesart két alkalommal, Kr. e. 49-ben és 44-ben is foglalkoztatta a dákok elleni hadjárat gondolata.⁷⁶ A parthusok elleni háború gondolata mellett a dák háború is sötét felhőként kúszott fel a római égboltra.⁷⁷ A parthus hadjárat Crassus halála óta presztízis-kérdés, becsületbe vágó feladat volt Róma számára (Cassius Dio, 43, 51, 1). Caesar terve (Plutarchos 58, 6) az volt, hogy egy délről, nyugatról, északról s részben kelet felől is tengerek határolta birodalmat hoz létre. (F. Altheim)⁷⁸ A nagy dictator halála előtt nem sokkal arra az elhatározásra jutott, hogy először egy háborúban a parthusok birodalmát dönti meg, majd onnan keletről, a Kaukázus hegyein keresztül ugyanakor

74 Mócsy A., 1975 pp. 20-21.

75 Bengtson, H., Griechische Geschichte von den Anfängen bis in die römische Kaiserzeit. München 1965. p. 507

76 Demougeot, E., I. 1969 p. 158.

77 Bengtson, H., 1965. p. 513.

78 Maróti Egon, 1965. p. 165.

nyugatról, Itália, vagy Macedonia felől együttesen támadj meg Burebistát, hogy végül a germánokat támadja hátba. Ez a nagyméretű terv Nagy Sándorára emlékeztet, nem volt merészebb belpolitikai terveinél.⁷⁹ – Kr. e. 44 tavaszán az a rémhír járta be Rómát, hogy dákok betörték Macedoniába.⁸⁰ Erre a hírré a senatus a Caesar által egybegyűjtött hadak egy részét Antonius rendelkezésére bocsátotta, hogy a dákok hódoltatását követően a parthusokat támadja hátba.⁸¹ A hír azonban tévesnek bizonyult.⁸² Nyilvánvalóan téves az elképzelés, hogy ekkor már Burebista halott lett volna. Tíz évvel később, amikor újra hallunk a dákokról, már más uralkodó lépett Burebista helyébe.⁸³

A Caesar által tervbe vett dák-háború újból Kr. e. 35-34 táján vált esedékké. Octavianus ekkor meghódította a japudokat és pannonokat, és elfoglalta Segesticát. A Száva völgyében fekvő város jó támaszpontnak ígérkezett egy a dákok ellen indítandó hadjárat esetén. (Appian, *Illyr.* 22, Strab VII 5, 2; C 313.) Octavianus nyugat felől kívánta megtámadni a dákokat. Ez a háború azonban nem jött létre.⁸⁴ – A Száva-völgy

79 Kornemann, *Weltgeschichte* (1948) I. p. 478.

80 Alföldi András, 1942. p. 17.

81 Kornemann, *Weltgeschichte* (1948) I. p. 478.

82 Alföldi András, 1942. p. 17. – Vö.: Appian. *bell. civ.* 25; *Illyr.* 37.

83 Alföldi András, 1942. p. 18.

84 RE IV (1901) col. 1962. – Kornemann, E., (1948) I. p. 493; II. p. 3 – Mócsy A., 1975. I. 22.

pannonjai i. e. 35-ben behódoltak a rómaiknak, ezért emlékeztethette beszédében Octavianus seregét az actiumi csata előtt arra, hogy a római katonák a Dunát is elérték.⁸⁵ Időközben kitört lázadás hírére személyesen is Segesticába érkezett Octavianus felhagyott a dák hadjárat tervével és helyette a közelebb lakó dalmaták ellen fordult, tekintettel az Antoniusszal egyre feszültebbé váló kapcsolatára. Időközben, az actiumi ütközet előtt nem sokkal a dákok egyik vezére, Dycomes, Antoniusszal kötött szövetséget,⁸⁶ jöllehet előbb Octavianussal tárgyalt. (Cass. Dio 51, 22, 8)⁸⁷ – Burebista halála után a részfejedelmek vetélkedése megakadályozta a dákok egységes fellépését a rómaiak ellen. Az actiumi ütközet idején vezéreik közül a legismertebb volt egy bizonyos Cotiso. Egy Kr. e. 32-ben keletkezett pamfletben Antonius pedig Octavianust gyanúsítja meg azzal, hogy a „*barbár Cotiso*”-val kíván baráti kapcsolatra lépni. (Sueton, Aug. 63,2)⁸⁸ Ugyanakkor egy harmadik dák vezér, egy bizonyos Scorilo (Frontinus, Stratag. 1, 10, 4; Jord. Get. 73) a római politkába is belefolyt,

85 Mócsy A., 1975. I. p. 35.

86 Kornemann, Weltgeschichte (1948) I. p. 493. – P. Grimal Hg., Der Aufbau des Römischen Reiches (Die Mittelmeerwelt im Altertum III.) Fischer Weltgeschichte Bd. 7. Frankfurt am Main 1966 p. 286.

87 Alföldi András, 1942. p. 20.

88 Alföldi András, 1942. p. 19. – J. Gagé, Res Gestae Divi Augusti. Paris, 1977. p. 138.

vetélytársaival szemben bizalmatlanságot és féltékenységet keltve.⁸⁹ – Az a kézenfekvő feltevés, hogy Cotyso Burebista utóda lett volna a dákok élén nem tekinthető megalapozottnak.⁹⁰ Jóllehet az actiumi ütközet idején Cassius Dio egységes dák népről beszél.⁹¹

A dákok támadásai a római birodalommal szemben nem szüneteltek a következő évtizedekben sem. Most a fő irányt a tőlük délre fekvő Moesia jelentette.⁹² A dákok a bastarnákkal együtt Kr. e. 29-ben támadtak Macedoniára. Támadásukat M. Licinius Crassus, Macedonia proconusla, a triumvir unokája verte vissza. (Cassius Dio LI, 23, 2)⁹³ M. Licinius Crassus végső győzelmének színhelye, miként azt általában vélik, a mai Dobrudzsa területén volt. Ott a géták királyának segítségét vehette igénybe, akit Augustus Korinthusban „*a római nép barátjának és szövetségésének*” nyilvánított.⁹⁴ M. Licinius Crassus győzelméről felirat is megemlékezik. (CIL I² 180)⁹⁵

Augustus uralkodása alatt sokszor esik szó a dákokról. A források szakadatlan zajló dák táma-

89 Alföldi András, 1942. p. 20.

90 RE IV (1901) col. 1962.

91 RE IV (1901) col. 1961.

92 Alföldi András, 1942. p. 20.

93 Kornemann, Weltgeschichte (1948) II. p. 36. – Alföldi András, 1942. p. 20.

94 Daicoviciu, C., 1977 p. 910. – P. Grimal Hg., 1966. p. 287.

95 RE IV (1901) col. 1962.

dásokról beszélnek.⁹⁶ Később (postea) Cornelius Lentulus (a Kr. e. 14. év consulja) vezetett hadjáratot a Duna vonalától délre, a későbbi Moesia területére, megtisztítva a Duna északi partvidékét az ott lakó géta-dák lakosságtól, és erődöket emelt a Duna jobb partján a kiújuló támadások ellen.⁹⁷ A hadjárat időpontja bizonytalan, kétségtelen, hogy Pannonia meghódítását követő időpontra helyezhető: Kr. e. 11-re, 9-re, vagy 6-ra.⁹⁸ – Lehetséges azonban, hogy már Kr.e. 13-ban számolhatunk egy Pannonia ellen intézett dák támadással, amit Agrippa vert vissza. A Pannoniában 13 és 11 között kirobbant felkelés és a dalmaták lázadása miatt a Janus-templom kapuját nem lehetett becsukni. (Dio Cassius LIV, 36, 2)⁹⁹ Az eseményeket Alföldi András Kr. e. 11-10. esztendő telére helyezi.¹⁰⁰ Ernst Kornemann ugyanakkor úgy véli, hogy a 11-

96 Flor., II, 28; Dion, LIV, 20 (Kr. e. 16-ban), LIV, 36 (Kr. e. 10-ben) – Vö.: Res Gestae ed. J. Gagé (1977) p. 138.

97 Alföldi András, 1942. pp. 20-22. – Vö.: Res Gestae ed. J. Gagé (1977) p. 138.

98 Res Gestae ed. J. Gagé (1977) p. 138. – Vö.: Syme, R., Journal of Roman Studies 24, 1934 p. 113-137. – Alföldi András, 1942. 212., 81. jegyzet: Az időpontot tévesnek tartja, mivel szerinte Cotiso ekkor már nincs az élők sorába, ugyanis „*occidit Daci Cotisonis agmen*”. – Vö.: Mócsy A., 1975. I. p.40: Aki Lentulus hadjáratáról azt mondja, hogy pontosan nem keltezhető.

99 Daicoviciu, C., 1977. p. 910-911. – E. Chirilă, Un pasaj din Scholia Bernensia despre daci <ad Georg. II, 497> [Eine Stelle aus den Scholia Bernensia über die Daker], ActMN, I, 1964, S. 465-467. – Alföldi 1942. p. 22. – RE IV (1901) col. 1963.

100 Alföldi András, 1942. p. 37.

10-re forduló esztendőők telén bekövetkezett dák támadást csak Kr. e. 9-re sikerült megfékeznie M. Vinicius-nak, Illyricum első helytartójának vezetése alatt egy Moesiából és Pannoniából kiinduló koncentrált támadás árán. Egyúttal győzelmet aratott a dákok vazallusai felett is. Minden további támadásnak elejét vette.¹⁰¹ Vinicius dákok ellen viselt hadjárata mindenképpen jelentős volt. Éppen azért arról Augustus maga is megemlékezik emlékiratában (Res gestae §. 30.). Említi, hogy előbb a Dunán átjövő dák erőket verték meg, majd (*postea*) egyes legiók átkeltek a Dunán és ott mértek megsemmisítő csapást a dákokra,¹⁰² majd „*a Dunán átkelt hadseregem a dákok népét a római nép hatalma alá kényszerítette*”,¹⁰³ „*sic tum Dacia non uicta sed summta atque dilata est*”.¹⁰⁴ Alföldi András szerint az események Kr. e 10-ben vagy inkább 9-ben történtek. Minden esetre azt követően – nyilván a germánok felett aratott győzelme miatt is – újfent császárrá kiáltották ki.¹⁰⁵

101 Kornemann, 1948. II p. 38. – Res Gestae ed. J. Gagé (1977) p. 138. – Uo: Suet., 21: *Coercuit et dacorum incursionues tribus eorum ducibus cum magna copia caesis*; – Alföldi András, 1942. p. 37.

102 Alföldi András, 1942. p. 38. – Res Gestae ed. J. Gagé (1977) p. 136. – Vö.: Demougeot, I, p. 159.

103 J. Gagé, Res Gestae p. 136.

104 Florus II, 28. – Vö.: Res Gestae ed. J. Gagé (1977) p. 138.

105 Alföldi András, 1942. p. 36.

Újabbán Mócsy András a következőképpen foglalja össze a történeteket: „*Florus (II, 24) és Velleius szerint Vicinius már i. e. 13-ban részt vett a pannon felkelés leverésében, és ezért Augustus egyik Duna-vidéki szakértője volt. Egy másik hadvezérére, Lentulusra hárult a Kárpát-medence déli peremének rendezése. Pontosan nem keltezhető hadjárata Róma számára a Duna biztosítását eredményezte a Vaskapunál a dákokkal szemben, azonkívül Florus szerint (II, 28-29) nemcsak a dákokat, hanem a szarmatákat is sikerült „a Dunától távol tartani”. Lentulus római őrhelyket létesített a Dunán innen. – nem tudjuk, mikor játszódhattak le Lentulus hadjáratai (ie. 10 és i.sz. 11 közé szokás keltezni), de mindenképpen a Duna biztosításának augustusi programján belül kerültek sorra, amint ez Florus rövid leírásából világosan kiderül. Mind a dákokkal, mind a szarmatákkal kapcsolatban Florus azt a tényt emeli ki, hogy az ellenséget „távol tartották” és ez „Augustusnak elegendő volt”. E korban egyedülálló dolog azonban az, hogy őrhelyeket (Florus: praesidia) létesítettek a dákokkal szemben fekvő Duna-szakaszon. ... Míg az újonnan létrehozott Duna-határon a germán és kelta szomszédságot háborús vagy diplomáciai úton könnyű volt pacifikálni, a dák királyságokkal Róma nem tudott ilyen könnyen szövetséges vagy legalábbis békés kapcsolatba kerülni. A Duna-vo-*

nal katonai megszállása épp ezért vált szükségessé a dákokkal szemben fekvő oldalon.”¹⁰⁶

III.

Iordanes történeti munkája, a „Getica” (*de origine actibusque Getarum*) munkája Cassiodorus tizenkét könyvből álló, de elveszett Gót történetének kivonata. Cassiodorus munkáját Theoderich felkérésére készítette 519 és 522 között, egyes részletekkel és a befejező részszel 551-ben készült el.¹⁰⁷ Művét csak Iordanes kivonatából ismerjük.¹⁰⁸ A gótok történetének előadását a gótoknak egy bizonyos Berig nevű vezérük által Scandza szigetéről történt kivándorlásával kezdi. (25) Majd a gótok megtelepedtek az Óceán partján. Miután népességük megszorodott a Berig után öt nemzedékkel uralkodó Filimer (26) vezetésével Scythiába vonultak. (27) Ez a Filimer volt az első királyuk. (39) Majd ezt követően az első lakóhelyük Scythiában volt. (38) Második lakóhelyük pe-

106 Mócsy, Pannónia I. pp. 39-40.

107 Brunhölz, Fr., Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters. Bd. I. München, 1975. p. 29.

108 I.m. pp. 29-30. – Ld.: Cassiodorus, Opera omnia . In: Patrologia cursus completus. Ed. J.-P. Migne. Tom. LIX. Paris 1848. coll. 1251-1296. a mű modern kiadása: Iordanes, Roman et Getica. in: MGH Auctorum antiquissimorum Tom V. Ed. Th. Mommsen. Berlin, 1882. – Magyar fordítását adja újabban: Kiss Magdolna: Iordanes, Getica. A gótok eredete és tettei. Bp. 2004.

dig magában foglalta Dáciát, Thraciát és Mysiát. (40) Majd egy kitérővel a szkíták történetét adja elő Iordanes Vesosis egyiptomi uralkodótól fogva. Akkoriban a szkítáknak pedig Thanausis volt a királya. (47) Elbeszéli Cyrus, (61, 62) Darius, (63) Xerxes, (64) a makedónok (65) és Nagy Sándor (66) történetét. Végül is itt érkezünk el a Iordanes által mindvégig gótoknak nevezett dákok történetéhez. (67-78)

Iordanes a dák történetet azzal zárja, hogy gótok hőseinek, más szóval az elődöknek a származását újból áttekinti, hogy ki mely apától származott, honnan veszi eredetét, és hol fejezte be pályafutását. (78) Feltehetően itt az előzőtől eltérően más (gót) hagyományra támaszkodik: az első nemzetségső egy bizonyos Gap volt, aki nemzette Hulmult, Hulmul pedig nemzette Augist, Augis pedig azt, akit Amalnak mondanak, akitől az Amalok nemzetsége származik. Ez az Amal nemzette Hisarnát, Hisarna pedig nemzette Ostrogothát, Ostrogotha pedig nemzette Hunuilt, Hunuil továbbá nemzette Ansilát és Eidulfot, Vultuufot és Hermeneriget, Vultuuf pedig Valaravanst nemzette, ... (79) és ezt még folytatja a következőkben.

Iordanes előadása minden kétséget kizáró módon megtévesztő. Jóllehet maga Mommsen¹⁰⁹

109 MGH AA V. Berlin, 1882, Prooem. p. IX: „*origine eius ex castris Danuvianis*”

éppenséggel Iordanes al-dunai származásáról beszél, egyúttal kinevezi őt a „*helyes*” hagyomány közvetítőjének.¹¹⁰ – Úgy véljük, hogy éppenséggel a „*par excellence*” gót történet a 79. szakasszal kezdődik. Jóllehet a gótok származása már korábban is felbukkan. (16-29) Megítélésünk szerint az 1-78. szakaszok egy a gótok nagyságának bemutatása céljából átírt világtörténelem, amelynek szerzője minden bizonnyal nem Iordanes, hanem Cassiodorus, a ravennai püspök, aki a világtörténelemben beágyazva írta meg huszonkét könyvében a gótok történetét, egészen Kr. u. 551-ig.¹¹¹ Abból pedig, hogy a gótok a Fekete-tenger északi partvidéke fölélt elhelyezkedő Scythiában telepedtek meg, Cassiodorus számára nyilvánvalóan következett, hogy a gót világtörténelem a scythák történetével kezdődik. Amennyiben feltételezzük, hogy az 1-78. szakaszok sem nem Iordanes, sem pedig nem Cassiodorus önálló munkája, nyilvánvalóan Cassiodorus előtt egy augustus-kori, szellemiségében pedig nem Róma centrikus, antik világtörténelem állt, amit kedves gótjai számára átdolgozott és kiegészített, amelyet azután Iordanes kivonatolt. Iordanes éppen úgy epitomatora Cassiodorusnak, miként Iunianus

110 Iliescu, Vladimir, Die Räumung Dakiens und die Anwesenheit der romanische Bevölkerung nördlich der Donau im Lichte der Schriftquellen. In: Dacoromania I. (1973) p. 6.

111 Brunhölz, Fr., 1975. p. 29.

Iustinus Pompeius Trogusnak. Meggyőződésünk szerint Cassiodors világtörténeti eszmefuttatása mögött Trogust (vagy epitomatorát, Iustinust) kell keresnünk. Minden bizonnyal ennek kiderítése további kutatásokat igényel. – Itt hozunk fel néhány mutatványt, amely Iordanes és Iustinus közötti, közvetlen kapcsolatra utalnak.

Iordanes (Cassiodorus) művének közelebb-ről nem ismert módon történt fejezetekre bontása a következő:

Praefatio (1-3)

- c. I.: *De totius orbis terrarum divisione* (A világ felosztásáról) [4-9]
- c. II: *De Britanis insula* (Britannia szigetéről) [10-15]
- c. III: *De Scanziae insulae situ et nationibus* (Scandzia szigetéről, fekvéséről, népeiről) [16-24]
- c. IV: *Gothi unde primum egressi, quo pacto paulatim sedes suas promoverint in Scythiam Pontico mari vicinam* (Ahonnan a gótok először kijöttek; ahonnan nem sokkal később, lassan a Fekete-tenger szomszédságába, Scythiába költöztek) [25-29]
- c. V: *Scythiae situs et descriptio, et variae Gothorum in ea sedes* (Scythia helyzete és leírása; a gótok különféle lakóhelyei) [30-46]
- c. VI: *Gothi Vesosim Aegyptorum regem profigant, et Asiam in reditu ex Aegypto subjugant.*

Item de Parthorum origine (A gótok legyőzik Vesosist, Egyiptom királyát, visszatérükben meghódítják Ázsiát. A parthusok eredete [47-48])

- c. VII: *Amazones absentibus in praelio maritis, hostium variis incursibus resistunt, et diversas Asiae gentes bello superant* (Az amazonok házastársaik távollétében vesznek részt a csatában, ellenségeik különféle támadásainak ellenállnak, Ázsia különféle törzseit leigázzák [49-55])
- c. VIII: *De Amazonum cum vicinis gentibus concubitu earumque partibus* (Arról, hogy az amazonok a szomszédos törzsekkel házasodnak) [56-57])
- c. IX: *De viris Amazonum, et eorum rege Telepho, deque ejus ortu et rebus gestis* (Az amazonok férfairól (azaz a gót férfiakról), azok királyáról Telephusról, annak származásáról és viselt dolgairól) [58-60])
- c. X: *De variis Gothorum adversus reges Persarum et Macedonum bellis et victoriis* (A gótoknak a perzsákkal és a makedonokkal viselt különféle háborúiról és győzelmeiről) [61-66])
- c. XI: *De Dicienei Boruistae adventu, qui eos omnem philosophiam docuit; deque ejus summa apud Gothos auctoritate. Item de Comosico Dicieni successore* (Arról, hogy Dicineus Gothiába ment, mikor Buruista

uralkodott. Dicineus Boruistát filozófiára oktatta; arról, hogy a gótok felett teljhatalommal rendelkezett, Dicineus utódáról, Comosicusról [67-73]

c. XII: *De Corillo Gothorum rege. Item descriptio Daciae antiquae. Item descriptio Danubii* (Corillusról, a gótok királyáról. A régi Dacia leírása. A Duna leírása [73-75]

c. XIII: *De Dorpaneo Gothorum rege, et variis eorum contra Romanos sub Domitiano imp. praeliis et victoriis* (Dorpaneusról, a gótok királyáról, Domitianus császár idejében a rómaiakkal vívott különféle ütközeteiről és győzelmeiről) [76-78]

Az I-IV. fejezetek nyilvánvalóan Cassiodorus műve, a gótok korai történelméről, illetve Európa kevésbé ismert vidékeiről: a Brit szigetről és Scandziáról szól. Az V. fejezet Scythia leírása. A VI. fejezet a gótoknak (Scythák) az egyiptomi Vesosisszal folytatott háborúját tartalmazza. A VII. – IX. fejezetek az amazonok történetét beszéli el. A X. fejezet a gótoknak a perzsákkal és macedonokkal vívott háborúiról szól. A XI – XIII. fejezet a dákok történetét adja elő.

Iordanes VI, 47; Mommsen 66, 7: Hic ergo Gothis morantibus Vesosis, Aegyptiorum rex, in bellum inruit ... Iordanes VI 47; Mommsen 66, 9: Thanausis Gothorum rex Vesosis Aegyptorum occurrit, ... Iordanes VI, 48; Mommsen 67, 1: ... unde etiam hodieque lingua Scythica fugaces quod est, Parthi dicuntur.	Iustinus II, 3, 8: Primus Scythis bellum indixit Vesosis, rex Aegyptius... Iustinus I, 1, 6: [Orosius 1, 14; 2, 3; 2, 8] Fuere quidem temporibus antiquiores Vezosis Aegyptius et Scythiae rex Thanaus, quorum alter in Pontum, alter usque Aegyptum excessit. Iustinus XLI 1, 1: Iustinus XLI, 1, 2: [II 1, 3; Arrian. (apud Phot. c.58.) Hoc etiam ipsorum vocabulo manifestatur, nam Scythico sermone exules 'parthi' dicuntur.
--	---

Iordanes VII 49; Mommsen 67, 10: ... arma aripiunt elegantisque duas audentiores Lampeto et Marpesia principatui subrogarunt. Iordanes VII 50, Mommsen 67, 11: quae dum curam gerunt, ut et propria <i>defenderent</i> et aliena vastarent. Iordanes VII, 52, Mommsen 68, 4: tale ergo Scythiae genitae feminae casu Asiae <i>regna</i> potitae per centum pene annos <i>tenuerunt</i>, Iordanes VIII, 56, Mommsen 69, 9: Quae veritae, ... <i>vicinis genitibus</i> <i>concubitum petierunt</i>, ...	Iustinus II 4, 12: [Chron. Min. II. 315] Duae his reginae fuere, Martesia et Lampeto, ... inclitae iam opibus, vicibus gerebant bella, soli terminos alterenis <i>defendentes</i> ... Iustinus II, 4, 14: [Orosius 1, 15] Itaque maiore parte Europae subacta Asiae quoque nonnullus <i>civitates</i> <i>occupavere</i>. Iustinus II, 4, 5: <i>Nubendi</i> quoque finitimis animum <i>omisere, servitutem</i>, non matrimonium <i>appellantes</i>.
--	---

Iordanes VIII, 56, a szomszédos törzsekkel házasságra léptek.	Iustinus II, 4, 9; 10, 11.; [Chron. Min. II. 315.]
Iordanes VIII, 57 Sőt állítólag Nagy Sándor idejéig tartották ezek a nők a kezükben a kormányrudat.	Iustinus II, 4, 32:
Iordanes IX, 58, Mommsen 70, 4: Dio storicus ... qui opera suo getica titulum dedit – quos Getas iam superiori loco – Gothos esse probavimus,	Dio V, 40; Orosius 1, 16
Iordanes X 61, Mommsen 71, 5: Tunc Cyrus, post grande intervallum et pene post DCXXX annorum tempore – Pompeio Trogo testante – Getarum reginae Thomyre sibi exitiabile intulit bellum.	Iustinus I, 8, 1: Cyrus subacta Asia et universo Oriente in potestaem redacto Scythis bellum infert. (2) Erat eo tempore regina Scytharum Tamyris,

Iordanes X 61,
 Mommsen 71, 8:
quae cum Abraxem
 amnem Cyri arcere
 potuisset accessum,
transitum tamen
permisit, elegens
 armis cum vincere
 quam locorum
 beneficio submovere;

Iordanes X 62,
 Mommsen 71, 11:
 et **veniente Cyro**
 prima cessit fortuna
 Parthis in tantum, ut
 et **filium** Thomyris et
plurimum exercitum
trucidarent.

Iustinus I, 8, 2:
 [Oros. 2, 7; Herod. I.
 204-216] **quae** non
 muliebriter adventu
 hosstium territa, **cum**
 prohibere eos **transitu**
Araxis fluminis posset,
 transire **permisit**, et
 sibi faciliorem pugnam
 intra reni sui terminos
 rata et hostibus
 obiectu fluminis
 fugam difficiliorem.

Iustinus I, 8, 8:
 [Herod. I. 207,
 211] nam cognitis
 his **Cyrus reversus**
 per noctem *saucios*
opprimit omnesque
Scythas cum reginae
filio interfecit.

Iordanes dák története

Amikor Burebista uralkodott a dákok (gótok) felett, akkor érkezett hozzá Dicineus, akit Burebista felvett szolgálatába. Mindez akkor történt, amikor Sylla magához ragadta a hatalmat Rómában (Kr. 82). Burebista Dicineust majdnem királyi hatalommal ruházta fel. Dicineus tanácsára a dákok (gótok) a germánok földjét dúlták, „*amit ma a frankok birtokolnak*”. (67) Caesar a gótokat (értsd: dákok) ugyan sokszor megkísérelte, de nem tudta legyőzni. Tiberius császár korában is „*szabadon éltek a gótok saját országukban*”. (68) A dákok (gótok) mindenben megfogadták Dicineus tanácsait, engedelmeskedtek neki. Dicineus mindenre megtanította őket, mivel „*természettől fogva*” tehetségesek voltak. Etikát oktatta megfékezte erkölcsüket, fizikát, filozófiát és logikát is tanított nekik. Megtanította őket a csillagjegyek megfigyelésére, valamint arra, hogyan figyeljék a bolygók járását, meg azt, hogy a hold miként növekszik és fogy. (69) Iordanes méltatja a bölcséleti ismeretek jelentőségét. (70) Dicineus nemcsak a közrendűeknek, hanem a királyoknak is parancsolt. Az előkelőkből kiválasztottakat pappá tette. Ezeknek a *pileator* nevet adta. (71) A nép többi részét hosszúhajúaknak (*capillatos*) nevezte el. (72) Dicineus utóda, Comosicus egyszer-

re volt királyuk és főpapjuk, s ítélkezett a nép felett. (73) Coryllus negyven évig uralkodott Daciában. (74) Dacia helyzete és leírása. (74) A Danubius folyó leírása. (75) Domitianus uralkodása alatt a gótok (dákok) felbontották vele a szerződést és a Duna partvidékét pusztították. Római részről Oppius Salvinus állt a tartomány élén, amikor a dákok körében Dorpaneus gyakorolta a hatalmat. A dákok legyőzték a rómaiakat, Oppius Salvinust pedig lefejezték. A határmenti erődöket (*castellumokat*) megtámadták és kifosztották. (76) Javai érdekében Domitianus Illyricumba sietett, katonaságát Fuscus parancsnokságára bízta. (77) A dákok (gótok) első ütközetben legyőzték a rómaiakat. Fuscust megölték. A győzelemmel nagy területet kerítettek a hatalmukba. Főembereiket félisteneknek nevezték. Iordanes szükségesnek tartja ezeknek a félisteneknek a leszármazását bemutatni. (78)

Iustinusnál (XXXII 3, 16) a következőket olvassuk: *„A dákok pedig a geták sarjadékai. Ők Oroles királyuk alatt szerencsétlenül harcoltak a bastarnák ellen, ezért a király parancssal, tünyságukat megbosszulandó, arra kényszerítette őket, hogy amikor aludni mennek, a fejüket a lábuk helyére hajtsák, továbbá, hogy szolgálként tegyék meg asszonyaiknak mindazt, amit azelőtt az asszonyok szoktak tenni nekik. Ez a szokás nem is változott meg náluk előbb, csak miután vitézsé-*

*gükkal lemosták magukról a háborúban szerzett gyalázatukat.*¹¹²

Pompeius Trogus műve (XXXII. könyve) beszél róluk „*dákok megerősödése Burobustes királyuka alatt*”¹¹³ címen.

A dákokról valamivel többet beszél Strabón, akinek nem csak a Burebista-féle korszakról van tudomása, hanem a dáko-géták egy korábbi történetéről is tudósít, amely egy bizonyos Zamolxis személyéhez kapcsolódik. – Strabón (VII 3, 11) ugyanakkor jól ismeri a „*szemfényvesztő*” Decinius (Dekaineos) történetét, „*aki bejárta Egyiptomot, ott eltanult bizonyos jósjeleket s ezekből mondta meg az isteni parancsokat; őt is kis híján istennek tekintették, úgy, amint ezt már előbb Zamolxisról elmondtuk.*” – Egy kalap alá vette a getáknál istenként tisztelt Zamolxist, a pythagorreust, Dekaineost, a perzsa mágusokat, a halottidézőket és még az ún. táljósokat és vízjósokat, az assyroknál a khaldaiosokat, a rómaiknál a thyrréni madárjósokat. Szerinte ilyenféle volt a bibliai Mósés is. (XVI 2, 39) – Zamolxis történetét hosszabban is kifejti: „*Mondják, hogy egy Zamolxis nevű geta szolgált Pythagorasnál, s bizonyos csillagászati ismereteket szerzett tőle, részint az egyiptomiaktól, mert bolyongásai folyamán oda is eljutott. hazatérte után*

112 Horváth J. (1992) p. 252.

113 Uo. p. 331.

nagy tiszteletben állt a vezérek és a nép előtt mint jelenségek jóslója, s végül arra is rávette a királyt, hogy az uralkodásban társul vegye maga mellé, mert képes az istenek akaratát kinyilatkoztatni. Először a náluk legnagyobb tiszteletben álló isten papjává lett, később pedig őt magát is istennek nyilvánították; ekkor egy mások számára megközelíthetetlen barlangvidéket választva ki magának ott tartózkodott, s a királyt és szolgáit kivéve, külső emberekkel csak ritkán érintkezett. A király pedig támogatta őt, mert látta, hogy az emberek sokkal jobban hallgatnak reá, mint azelőtt, azon hiszemben, hogy parancsait az istenek tanácsai szerint adja. Ez a szokás megmaradt egész mostanáig, minthogy mindig akadt olyan tulajdonságú ember, ki a király tanácsadójaként szerepelt, s akit a geták istennek neveztek. Azt a hegyet is szentnek tartották s így is hívták. A neve különben Kógaionon (a mai Gogany Mika mellett), ugyanaz mint a mellette folyó folyóé. Mikor Byrebistas uralkodott a getákon, aki ellen már az isteni Caesar készült hadjáratot indítani, Dekaineos még viselte ezt a tisztséget, s talán az élőlényektől való tartózkodás pythagorasi szokása is fennmaradt, amelyet egykor Zamolxis vezetett be.” (VII 3,5)

Zalmoxis alakjával Hérodotosnál is találkozunk. Zalmoxis ott a geták istene, akik magukat halhatatlannak hiszik. (IV, 93, 94.) A geták

Zalmoxisnak a következőképpen mutattak be áldozatot: „ötévente kisorsoltak maguk közül valakit és elküldték Zalmoxishoz, *hogy megüzenjék, mit kívánnak tőle. Ezt pedig úgy hajtják végre, hogy három férfi magasba emeli a dárdáját, a többiek pedig azt az embert, akit követségbe akarnak küldeni Zalmoxishoz, a kezénél és a lábánál fogva ráhajtják a dárdasíkokra. Ha átfürödik a teste és meghal, az az isten kegyelmének megnyilatkozását jelenti. Ha viszont nem hal meg, arról ő maga, a követ tehet, aki bizonyára gonosz ember, így hát mást küldenek helyette ...*” (IV, 94.)

– Hérodotos ugyanakkor előadja azt a történetet, amelyet – úgymond – „*a Pontos vidékén lakó hellénektől hallott*”. Ezek szerint „*ez a Szalmoxisz egykor ember volt, s rabszolgaként élt Szamoszon gazdájánál, Püthagorasznál, Mnészarkhosz fiánál. Majd felszabadult, nagy vagyont gyűjtött, és visszatért hazájába. ... ez a Szalmoxisz elsajátította a ión szokásokat, s thrák létére megtanult mélyen gondolkodni, hiszen a hellének között, sőt a hellének legkiválóbb gondolkodójának, Püthagorasznak házában élt. Építtetett hát egy nagy csarnokot, ahol vendégül látta hazája legelőkelőbb embereit, és meggyőzte őket róla, hogy sem ő maga, sem a vendégei, sem pedig valaha is születendő leszármazottaik nem fognak meghalni sohasem, hanem elkerülnek majd egy olyan helyre, ahol örökké élnek, és minden*

jóban részesülnek.” Időközben egy föld alatti lakóhelyet építtetett magának. Mikor elkészült vele, eltűnt a thrákok szeme elől, és elrejtőzött, majd három évet töltött el abbana föld alatti lakban. „*A thrákok mély bánatba merülve meggyászolták, abban a hiszemben, hogy meghalt. A negyedik évben aztán újra megjelent előttük Szalmoxisz, és attól fogva a thrákok hitelt adtak tanításainak. Úgy mesélik tehát, hogy Szalmoxisz ekképpen cselekedett.*” (IV, 95) – Majd Hérodotos a következőket fűzi a történethez: „Én a magam részéről a föld alatti lakóhelyet ugyan nem vonom kétségbe, de a történetet mégsem tartom különösebben hitelesnek. Véleményem szerint Szalmoxisznak sok évvel Pythagorasz előtt kellett élnie.” – Zalmoxis történetét azonban nem tartotta arra érdemesnek, hogy tovább foglalkozzon vele. (IV, 96)

A gótok (dákok) második lakóhelye „Dacia, Thracia és Mysia földjén helyezkedett el”. Ott Zamolxis volt a királyuk, „*akit több évkönyvíró a filozófiában kivételesen jártas személyként említ meg. Mivel élt náluk először is egy bizonyos művelt Zeuta, majd Dicineus, ezután harmadikként Zalmoxis, - akiről fentebb már beszéltünk - , nem hiányoztak tehát azok sem, akik őket bölcsességgel megismertették.*” (Get. 39)

Nyilvánvaló, hogy egy közelebbről nem ismert Világkrónikára mennek vissza a Irodanes-

féle Getica (67-78) részletei. A történet legközelebbi válfaja éppen Strabón Geógraphiájában maradt fenn. Strabón Zalmoxis és Dicineus (Dekaineos) alakja mellett ismer még egy – általunk közelebbről nem ismert – Zeuta alakja is, aki helyet foglal az általa ismertetett uralkodói névsorban. Zalmoxis alakjával részletesen foglalkozik. (VII 3,5) Akárcsak Hérodotos. (IV, 96) Mindketten úgy tudják, hogy Zalmoxis Pythagoras szolgája volt, mielőtt isteni személylé vált volna a geták körében. A Hérodotosnál olvasható részlet Strabón tanúsága szerint az augustusi korban széles körben ismert volt. A történetet nem ismeri Iustinus, és Pompeius Trogus sem. Mivel Jordanes nem önálló író, így feltehetően Cassiodorus jön számításba, aki ezt a sajátos géta történetet a gótokról szóló művébe iktatta. Minden bizonnyal forrása egy olyan Világtörténet lehetett, amely Pompeius Trogusnak és Iustinusnak is forrásul szolgálhatott. Talán Timagenés munkája lehetett az?

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Alföldi A. (1934) Magyarország népei és a római birodalom. Budapest.
Alföldi A. (1942) Zur Geschichte des Karpatenbeckens im I. Jahrhundert v. Chr. Budapest.

- Bengtson, H.(1965) Griechische Geschichte von den Anfängen bis in die römische Kaiserreich. München.
- Brunhölz, Fr.(1975) Geschichte der lateinische Literatur des Mittelalters. Bd. I. München
- Cassius Dio (1957) Römische Geschichte. München.
- Cassiodorus (1848) Opera omnia. In: Patrologia cursus completus. Ed. J. P. Migne. T. LIX. Paris.
- Chirilă, E. (1964) Un pasaj din Scholia Bernensia despre daci <ad Georg. II, 497> [Eine Stelle aus den Scholia Bernensia über die Daken] ActMN, I.
- Daicoviciu, C. (1977) Dakien und Rom in der Prinzipatszeit. In: ANRW II, 6.
- Demougeot, E. (1969) La formation de l'Europe et les invasions des barbares. T. I. (Des origines germaniques à l'avènement de Dioclétien.) Paris.
- FPA = Fontes Pannoniae Antiques I.
- Fehér B. – Kovács P. (2003) Korai földrajzi írók – a római hódítás kora. Fontes Pannoniae Antiques I. Budapest.
- Gagé, J. ed. (1977) Res gestae divi Augusti. Paris.
- Grimal, P. (1966) der Aufbau des römischen reiches. (Die Mittelmeerwelt im Altertum III.) Fischer Weltgeshichte Bd. 7. Frankfurt am Main.
- Havas L. – Némethy Gy. – Szabó E. (2011) Római történeti kézikönyv. Budapest.
- Hérodotosz (1989) A görög-perzsa háború. Ford. Muraközy Gyula. Budapest.
- Horváth J. (1992) Ford. Világkrónika a kezdetektől Augustuig. (Fülöp királynak és utódainak története)
- Marcus Iunianus Iustinus kivonata Pompeius Trogus művéből. Sajtó alá rendezte Bollók János. Az utószót írta Borzsák István. Békéscsaba.
- Iliescu, V. (1973) Die Räumung Dakiens und die Anwesenheit der romanische Bevölkerung

- nördlich der Donau im Lichte der Schriftquellen.
In: *Dacoromania* I.
- Iordanes (1888) *Romana et Getica*. ed. Th. Mommsen. In: *MGH Auctorum antiquissimum*. T. V. Berlin.
- Iordanes (2004) *Getica. A gótok eredete és tettei*. Ford. Kiss Magdolna. Budapest.
- Julius Caesar (1994) *A gall háború*. Ford. Szepessy Tibor. Szeged.
- Julius Caesar (1990) *Der gallischer Krieg*. Latein – deutsch. Hrsg. von Otto Schönberg. München und Zürich.
- Kornemann, E. (1948) *Weltgeschichte des Mittelmeer-Raumes*. Bd. I.
- Maróti E. (1965) *A római köztársaság története (Egyetemi jegyzet)* Budapest.
- Mócsy A. (1975) *Pannónia a korai császárság idején*. Budapest.
- Strabón (1977) *Geógraphika*. Ford. Dr. Földy József. Budapest.
- Plinius (1973) *Naturalis historia*. Vál. és ford. Váczy Kálmán. Kriterion. Bukarest.
- RE = *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*.
- Symw, R. (1934) In: *Journal of Roman Studies* 24.

MADARAS LÁSZLÓ

Az avar kor – madártávlatból (Gondolatok egy kiállítás kapcsán)

A kutatók életében elérkezik az a pillanat, amikor valamilyen formában összefoglalják mindazt, amit kutatásaik során megtapasztaltak, eredményként fel tudnak mutatni. Ez a mérőöldkő lehet kisebb vagy nagyobb monográfia, esetleg egy-egy tudományos fokozat megszerzése, néhanapján a nagyközönség számára megírt népszerűsítő könyvecske. Egy olyan régésznek, aki egész életét egy múzeumban élte le, ez bizony lehet egy nagyobb szabású kiállítás megrendezése is. Miután több mint negyven éve kutatom a Közép-Tisza vidék avar korát, elérkezettnek láttam az időt arra, hogy egy nagyobb szabású kiállításban mutassam be a kutatóknak és az érdeklődő nagyközönségnek mindazon leleteket, amiket e közel fél évszázadban jómagam tártam fel, kiegészítve mindazokkal a térségben előkerült lelet-együttesekkel, melyeket elődeink sok-sok évtizeddel ezelőtt juttattak a múzeumba.

Mindazokat, akik megtekintik a kiállítást, illetve elolvassák a hozzá készült katalógust, egy izgalmas kalandra invitálom.

A kaland valamikor 552-ben kezdődik valahol a kínai Nagy Fal közeli steppén. Ekkor és

itt bukik el a kínai forrásokban zsuanzsuannak nevezett nép birodalma, s emelkedik fel a türkök első kaganátusának csillaga. A bukott törzsszövetség népe – vagy legalábbis annak egy része – elindul új hazát keresni. A nyugat felé elindult csoport alig egy fél évtized múltán már Bizáncba küldi követtségét a Császárhoz. Európa és a Mediterráneum akkori legfontosabb városának számító Konstantinápoly népe „összefutott”, hogy megnézzze a korábban még sohasem látott idegeneket. Ekkor már az avarok az egész nyugati steppe urai voltak, s azzal a kéréssel fordultak a bizánci császárhoz, hogy engedje őket a birodalom területén letelepedni. Miután erre az uralkodó nem volt hajlandó, sőt, a Dunán egy erős határvárat építtetett ki, s emellett kelet felől még a menekülő csoport ősi ellenségei, a türkök is megjelentek a nyugati steppén, komoly kutyaszorítóba kerültek. Megoldásként az éppen ekkor hatalomra kerülő, kivételesen tehetséges ifjú uralkodó, Baján Kagán többszöri próbálkozás után 567-ben – elfogadva a Dunántúlon élő germán nyelvet beszélő longobárdok szövetségi ajánlatát –, az Alföld és Erdély területét is magába foglaló – ugyancsak germán ajkú – gepida állam legyőzésével biztonságos hazát szerzett népének a Kárpát-medence alföldi területén. Miután a longobárdok elvonultak Észak-Itáliá-

ba, Baján a következő évben uralma alatt egyesítette az egész Kárpát-medencét.

Ezzel kezdetét veszi az a közel két és fél évszázad, amit a Kárpát-medence avar korának nevez a kutatás, s amelynek máig tartó hatása van egész Európa történelmére.

Kiállításunk éppen ennek az időszaknak a történetét kísérli meg bemutatni több aspektusból, modern módszerek és eszközök segítségével.

Az egyik ilyen az a táblórendszer, melyen elsődlegesen a történeti források alapján mutatjuk be mindazon eseményeket, melyek a korszakon belül meghatározták az akkori Európa mindennapjait. Hiszen az 567/568. évi avar honfoglalástól egészen 626-ig, Bizánc avar és perzsa ostromáig szinte minden évben háborúk sora zajlott az akkoriban a Bizánci Császárság fennhatósága alá tartozó Balkán-félszigeten. Ennek következtében nem csupán a késő római hegemonia szűnt meg ezen a tájon, hanem ekkor özönlöttek el a szláv népek is a térséget.

Vitrinjeinkben a korszak leggazdagabb leletei közül olyanokat kívántunk bemutatni, amelyeket eddig vagy sohasem, vagy csak nagyon ritkán látott a szakmai és a nagyközönség.

Így került a korai avar periódust bemutató tárló középpontjába a kunmadarasi előkelő aranyakban gazdag leletegyüttese. Ez az Alföld egyik legelőkelőbb nagyurának a hagyatéka. Ő

még talán a napvilágot a keleti steppén látta meg, de már az avarság Kárpát-medencei hazájában hunyt el. Leletanyaga mellé olyan tárgyak kerültek a vitrinbe, melyek már itt, helyben készültek; s ha talán már nem is azt a társadalmi szintet mutatják, mint a kunmadarasi leletek, de még őrzik a keleti hagyományokat (Kisújszállás, Jászapáti-Nagyállás út).

Ugyancsak a korszak kiemelkedő leletei között tartjuk számon az ún. „ötvös sírokat”. Nem csupán a Közép-Tisza-vidék, de a Kárpát-medence egyik legjelentősebb ilyen sírja Kunszentmártonban került elő. Kiállításunkon ezt a sírt egy tábló mutatja be, míg a tárlóban egy Kisújszálláson előkerült sír mellékleteit láthatják. A sír érdekessége, hogy az ötvössel együtt nem csupán szerszámaikat, lovát, fegyvereit temették el, hanem egy komplett őskori kőeszközkészletet is. A kőeszközök között találunk kész tárgyakat, félkész termékeket és alapanyagként használható kődarabokat is.

A 626. év fordulópont volt a korai Avar Birodalom életében. Már Bizánc sikertelen ostroma előtt is kezdett repedezni a hatalmi struktúra, ám a 630-as bolgár-avar belháború, valamint Kuvrát bolgár államának megalakulása – mely a mai Ukrajna és Dél-Oroszország területeit foglalta magában – végképp visszaszorította az avar

államiságot a Kárpát-medencei törzsterületekre. Vége lett a nagyhatalmi státusznak.

Ismételt fordulatot a 670/680-as évek valamelyike hozott. Kuvrát halála után a források szerint a bolgár fejedelem negyedik fia, Küber, kíséretével és népével engedélyt kért az avar kagántól, hogy a birodalmában telepedjen le. Ha nem ismernénk az írott forrásokat, akkor csupán a régészeti anyag ismeretében is számolhatnánk egy új régészeti csoport/kultúra megjelenésével. A régészet el is nevezte ezt a leletcsoportot Tótipusztalgar-Kiskőrös körnek. A korai avar és e kör különbözőségét a kiállításban ugyancsak egy önálló tablón mutatjuk be.

Kiállításunk harmadik egysége ennek a békés földművelő népnek a kultúráját mutatja be. A nagy, állandó falvakhoz több százas, olykor több ezres temetők tartoznak. A férfisírok jellegzetes mellékletei az öntött griffes vagy indás veretekkel díszített öv. Az öcsödi temetőben feltárt övgarnitúrákról nemcsak azt tudjuk elmondani, hogy egy műhelyben készültek, hanem azt is, hogy ugyanazon mester alkotásai. A női sírok ékszerei, a munkaeszközök, a kerámiatárgyak, mind-mind a korszak jellegzetes háziipari termékei.

A kiállítás egyik legkiemelkedőbb leletegyüttese az avar korszak legutolsó periódusát reprezentálja. A hortobágy-árkusi temető pazar tárgyegyüttesét először láthatja mind a szakmai,

mind pedig a nagyközönség, pedig éppen hatvan éve feltárta azt H. Tóth Elvira. A férfi- és a női sírok különösen pompás mellékletei a korszak utolsó évtizedeinek termékei. A gazdagon aranyozott öv- és lószerszámveretek méltó női megfelelői az arany fülbevalók és gyűrűk. A korszak oly jellegzetes ovális karikájú, álgranulációs díszű, gyöngycsüngős arany fülbevalói az egész Kárpát-medencében egyedülálló darabok.

Joggal feltételezhetjük azt, hogy ez a temető a korszak észak-alföldi urának – az írott forrásokban megnevezett *jugurrusnak* – a közvetlen környezetét jelzi.

Az Avar Birodalom bukásának végjátéka Nagy Károly 791. évi hadjáratával kezdődött. Ez ugyan nem érintette az Alföldet, de generált egy belső bomlási folyamatot, mely a kagán és a *jugurrus* beháborújában csúcsosodott ki. Végző soron ez vezetett el a *tudun* árulásához, amit Krum bolgár kán 803. évi avarok ellen vezetett hadjárata tett teljessé. Az avar államiság megszűnt, a népesség esetleges továbbélésének kérdése már pedig már nem érinti a kiállítás témáját.

Összegzésként megállapíthatjuk azt, hogy a Kárpát-medence 567/568 után a keleti steppéről érkezett nomád avarság fennhatósága alá került, akik így teljes joggal nevezték országukat Avar Birodalomnak, s a népesség túlnyomó részét pedig avarnak. A 670/680 táján betelepülő né-

pesség azonban már nem ennek az avarságnak a közvetlen utóda. Mivel ugyanazon a területen egy külső szemlélő számára hasonló kultúrájú és vallású (pogány) népcsoport vette át a tényleges hatalmat, a kívülálló források nem tettek különbséget közöttük, ezért a forrásokban megmaradt az „avar” elnevezés. Ez azonban már nem jelentett többet, mint valamivel később a honfoglaló magyarok „türk” elnevezése. Az avar népnév tehát általánosságban egy letelepedett vegyes gazdálkodású népességet takar, melynek nyelvét, önelnevezését, etnikai összetételét csak további intenzív kutatások révén ismerhetjük meg.

KÉPEK JEGYZÉKE

1. kép A kiállítás látképe

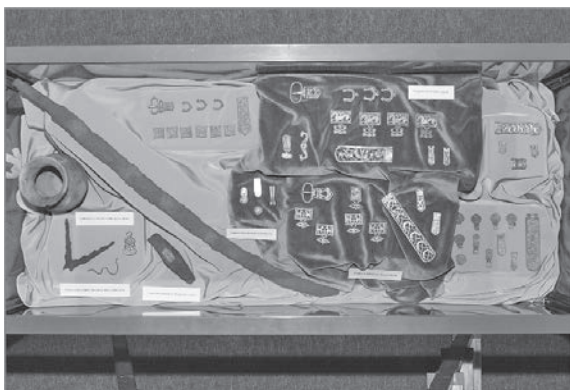
2. kép A kiállítás látképe

3. kép A bizánci városfal részlete (Csiki 2012. 4. kép nyomán)

4. kép Callány Dezső a kunszentmártoni
ötvössír páncéljában

5. kép Klasszikus griffes-indás övgarnitúrák
és a korabeli ötvös sírok tárgyai

6. kép A női és a férfi viselet tárgyai Hortobágy-Árkusról

7. kép Az avarkori „Rómeó és Júlia” sírja

8. kép Lószerszám veretek Hortobágy-Árkusról

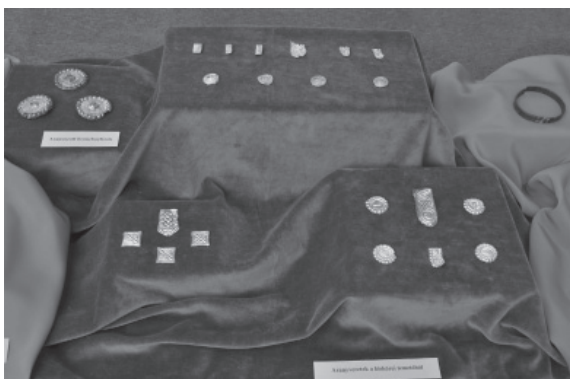
9. kép Arany boglárpár Jászapátiból

10. kép Nagy Károly 891.évi hadjáratának útvonala
(Sauer-Abd el Karem-Pucher 2013. nyomán)

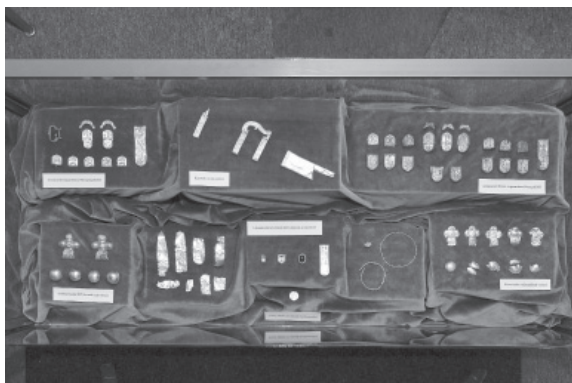
11. kép A griffes-indás korszak jellegzetes edényei

12. kép Arany övgarnitúrák Kisköréről és
arany boglárpár Jászapátiból

13. kép A kardtok arany veretei Kunmadarasról

14. kép A korai avar vitrin leletei

15. kép A rákóczipfalvi ötvössír verőtüve

CZENTNÁR ANDRÁS

Madarászati és solymászati szókincs a keleti török nyelvben

Egy közismert anekdota szerint egyszer egy török anyanyelvű látogató kereste föl a híres német származású szentpétervári turkológust, Wilhelm Radloffot, és szakmai kérdésekben akart vitába bocsátkozni vele. Ahogy azonban beszélgettek, hamar világossá vált, hogy az illető egyáltalán nem ért a turkológiához, de még a nyelvészet-hez sem. Ekkor Radloff kérdőre vonta őt, hogy hogyan akar így érdemben társalogni a témáról, mire a látogató azt kezdte bizonygatni, hogy hiszen ő is turkológus: török az anyanyelve. Radloff erre bölcsen fölemelte az ujját: – Uram, attól, hogy valaki madár, még nem ornitológus (Róna-Tas 1978:387).

Ennek a rövid kis történetnek a bölcs és meg-szívlelendő intésében csupán illusztrációként jelenik meg az ornitológia – ugyanakkor a madarászat és a solymászat egyáltalán nem elhanyagolható témakör a turkológia szempontjából. Ezek a tevékenységek igen nagy jelentőséggel bírnak Ázsia számos vidékén, így Belső-Ázsia török lakossága körében is. A következő oldalakon ezt járjuk körbe néhány példával szemléltetve, majd a témához kapcsolódóan különféle ma-

dár- és eszközneveket veszünk számba a keleti török nyelvből 'Āsūr beg nyelvkönyve alapján (ennek a kéziratos műnek a rövid bemutatását ld. Czrentnár 2016).

Vámbéry Ármin megemlékezik róla, hogy a leideni „*Tevarikhi-Ali Szeldsuk*”, a „szeldsukidák története”, bemutatja a török népek ősatyjainak családfáit, egyúttal kitér arra is, hogy melyik nemzetségnek mi volt a pecsétjele (tamgája), a kedvelt eledele, illetve mi volt a vadászmadara (Vámbéry 1885:1–7). Ily módon a legendás „Oguz khán”-nak hat fia született, „Kün-khán” („nap-fejedelem”) nemzetségeinek a madara a *šāhīn* 'sólyom' volt (itt és a továbbiakban a nyelvi adatok átírása Eckmann 1966:25–27 elveit követi), „Aj-khán” („hold-fejedelem”) nemzetségeié a *qartal* 'sas', „Jolduz-khán”-é („csillag-fejedelem”) a *tavšancil* 'nyúlászó héja', „Kök-khán”-é („ég-fejedelem”) a *šonqur* 'sólyom', „Tak-khán”-é („hegy-fejedelem”) az *üč quš* 'három madár' (?), „Tingiz-khán”-é („tenger-fejedelem”) pedig a *čaqir* 'karvaly'. A forrásban ezeknek a nemzetség–madár társításoknak a történeti jelentősége abban áll, hogy jelzi: fontos volt a törökség számára a madárral történő vadászat, hozzátartozott a törzsek külön identitásához.

A vadászat tehát szorosan összefonódott a nomád népek életével (Vámbéry 1885:237–240). Egyrészt a vad kiegészítette az étrendet, másrészt

az elejtett állat prémje hozzájárult az öltözködéshez, harmadrészt pedig a nyájak biztonsága érdekében is szükség volt a vadállatok megtizedelésére. Vámbéry hozzáteszi, hogy miután a török népek között elterjedt az iszlám, az állatokat már sokkal kevésbé ejtették el élelmezés céljából, és a vad űzése egyre inkább kedvteléssé vagy harci gyakorlattá vált a gazdagok számára, miközben a szegényebbeknek sokszor továbbra is a létfenntartást biztosította.

Vámbéry szerint a vadászati technikák két legősbibb és legjellemzőbb fajtája volt a csapdával (tőrrel, hurokkal), valamint a ragadozó madárral történő vadászat. Ez utóbbi töretlenül népszerű maradt dacára annak, hogy a madár betanítása igen fáradságos munkát igényel. A befektetett erőfeszítés ugyanakkor – írja Vámbéry – bőségesen megtérül. Egy jól képzett *börküüt* 'sas' vagy *tuğan* 'sólyom' értéke ugyanis két ló vagy hat teve árával is fölér. A kazahoknál, akiknek ugyancsak kedvelt időtöltése a sassal való vadászat, leánykéréskor a menyasszonyért adott nászajándék részét képezi egy acél vértíng és egy puska kíséretében egy havasi sas. Ha a kérő ezt nem tudja megadni, akkor a hiányt 5–20 kancával lehet helyettesíteni (Vámbéry 1885:283, 292). Nem véletlen, hogy a madarakat ekkora becsben tartják. A sokoldalúságukat mutatja, hogy ezek a szárnyas vadászok nem csupán a nyúlhoz ha-

sonló kisebb állatokra tudnak lecsapni, hanem rókát is lehet velük fogni, sőt nagyobb testű vadakat, gazellákat és vadjuhokat is.

Természetesen előfordul, hogy a madarak a vadászat során nem a gazdájuk oldalán szerepelnek, hanem éppen ellenkezőleg, a madár lesz a zsákmány. A fürjek, foglyok, fácánok, kacsák egyaránt kedvelt célpontjai a vadászatoknak. Az indiai Mogul-dinasztia alapítójának, Żahīr ud-Dīn Muĥammad Bāburnak a *Bāburnāma* címen ismert önéletírásában egyenesen azt látjuk, hogy egy-egy terület bemutatásakor külön jellemzési szempontként jelenik meg, hogy az adott helyen milyen sok vad – vagyis szarvas, gazella, antilop –, illetve vadászni való madár található (Babur 1993:2–9, 98–101). Andidzsánról például megjegyzi, hogy a környéke kiváló terep a vadászatra, és a fácánok olyan kövérek, hogy egyszer egy társaság a szóbeszéd szerint nem bírt elfogyasztani egyetlen madarat, pedig négyen voltak rá. Bābur ugyanígy a személyek jellemzésében is rendszerint említésre méltónak tartja, ha az illető ügyesen lő fürjre vagy fácánra, mint ahogy azt is, ha valaki ért a „madártudományhoz” (*quš ‘ilmi*), és jól röpteti a madarat (Babur 1993:36–37, 42–43, 44–45, 50–51).

Bābur maga is jeleskedett a madarak vadászásában és a solymászatban. Előfordult, hogy két-három naponként is kilovagolt az embereivel

vadászni, madarat röptetni, fácánt fogni (Babur 1993:144–145). A fürjvadászatot egyébként pár évszázaddal később a skót utazó, Alexander Burnes is kipróbálhatta, és leírásából mi is érzékletes képet kaphatunk arról, hogy valóban milyen úri mulatságnak számított az efféle tevékenység (Burnes 1834:104–105). Pesávár városának az ura hívta meg őt egyszer héjavadászatra, és az eseményből egy nagyszabású piknik kerekedett. Fogni ugyan nem fogtak semmit, viszont a szolgák levágtak az alkalom kedvéért nyolc-tíz bárányt, és saslikot sütöttek. A brit kalandor beszámolóiban egy másféle formájáról is olvashatunk a madarakkal kapcsolatos időtöltésnek. Ugyancsak Pesávárban kedvelt szórakozás a fürjviadal, amely során madáreleségért egymás elleni harcra tüzelik a fürjeket, és amelyik madár esetleg megfutamodna, azt levágják (Burnes 1834:103–104).

De térjünk vissza egy pillanat erejéig Bāburhoz. A neves uralkodó önéletírása sok más érdeme mellett azért is számít különleges és rendkívül értékes forrásnak, mert több ízben találkozhatunk benne gazdag természeti leírásokkal (Babur 1993:288–295, 592–603). Ezek a részek a keleti török szókincset kutató nyelvész számára bőséges mennyiségben szolgáltatnak anyagot. Témánk szempontjából külön érdeklődésre tart számot az a szakasz, amelyben Bābur India madárvilágába nyújt betekintést, részlete-

sen bemutatva az egyes madárfajok tulajdonságait a színüktől kezdve a méretükön át egészen odáig, hogy még azt is megjegyzi, tudja-e utánozni az adott faj az emberi beszédet, vagy sem.

A *Bāburnāma* természetszemléletével, illetve botanikai és zoológiai szókinccsével többen is foglalkoztak már (Hauenschild 2006; Schönig 2009). A továbbiakban egy másik keleti török nyelvű forrásra összpontosítunk és tekintjük át a madarászati és solymászati szókinccsét. Ebben a kéziratos nyelvkönyvben nyelvtan és társalgási könyv is található, amelyeket egy ‘Āsūr beg nevezetű szerző jegyez. Szintén részét képezi ennek a kéziratnak egy török–perzsa szótár (‘Āsūr é. n.:74v–86v), amely kilenc tematikus fejezetben, azokon belül pedig ábécérendben találja a keleti török szókinccset az olvasónak. Ebből a hetedik fejezet tartalmazza az állatok neveit (‘Āsūr é. n.:82r–84r). Korábban már foglalkozott a szótár anyagával Fikret Turan, aki a lovakkal kapcsolatos anyagot gyűjtötte ki (Turan 2017). Ugyanakkor mindenképpen utalnunk kell a kézirat nyelvtani részére is (‘Āsūr é. n.:2v–20v), amely érdekes módon ugyancsak számos madarászattal és solymászattal kapcsolatos szót tartalmaz – nem csupán madárneveket, hanem olyan eszközök neveit is, amelyek a madárral történő vadászat során használatosak lehetnek.

<i>ala toġnaq</i> (f. 82r.)	perzsa <i>kalla ħōrak</i> hindi <i>laṭorā</i> 'tövisszúró gébics (<i>Lanius collurio</i>)'
A gébicsfélék (<i>Laniidae</i>) kistestű ragadozók, énekesmadarak. A tövisszúró gébics háta és szárnya vöröses színű (Harrison–Greensmith 1995:278), erre utalhat a török elnevezésben az <i>ala</i> 'vörös' jelző is. Ez a faj azonban Indiában nem honos, márpedig a szótár szócikkének különlegessége, hogy a hindi megfelelőt is tartalmazza. A szótár magyarázata alapján ez a madár többek között verebekre vadászik. Ugyanebben a jelentésben említi a <i>qarqonaq</i> szót is.	
<i>aq sonqur</i> (f. 82r.) > <i>šunqar</i>	perzsa <i>bāz-i safīd</i> 'fehér sólyom, vadászsólyom (<i>Falco rusticolus</i>)'
<i>bayoġli</i> (f. 83v.) > <i>bayquš</i>	
<i>bayquš</i> (f. 83v.)	perzsa <i>būm, čuġd</i> 'bagoly (<i>Strigiformes</i>)'
A bagolyalakúak szintén ragadozó életmódot folytató madarak, amelyeknek több faja is megtalálható Közép-Ázsiában és Indiában (Harrison–Greensmith 1995:194–203). A szótár a <i>bayquš</i> mellett a <i>bayoġli</i> szót is megadja ugyanebben a jelentésben.	
<i>bürgüt</i> (f. 83v.)	arab <i>‘uqāb</i> 'szirti sas (<i>Aquila chrysaëtus</i>)'

Ragadozó madár. Gyakran használják vadászatra, mert noha alapvetően kisebb emlősökkel (pl. nyúl) és madarakkal (pl. fajt) táplálkozik (Harrison–Greensmith 1995:98), erejénél fogva akár egy gazella elragadására is képes (Hauenschild 2006:80). A szó mongol kölcsönzés lehet, ugyanakkor nem kizárt, hogy a mongolba eredetileg a törökből került át, majd vissza (Kincses-Nagy 2018:72–73).	
<i>čalqan</i> (f. 83r.)	perzsa <i>ğalivāz</i> 'kánya (<i>Milvinae</i>)'
A kányaformáknak több faja is ismert, amelyek szintén ragadozó madarak (Harrison–Greensmith 1995:89).	
<i>čarlaq</i> (f. 83r.)	perzsa <i>bū timār</i> hindi <i>baglā</i> 'gém (<i>Ardea</i>)'
A gémfélék közé hosszú lábú, nyakú és csőrű vízimadarak tartoznak (Harrison–Greensmith 1995:58–62). A szótár a hindi megfelelőt is tartalmazza.	
<i>čavli</i> (f. 83r.)	perzsa <i>nar bāz, curra</i> 'hím sólyom, hím madár'
Ez a szó nem jelöl külön fajt. Jelentésének a specifikussága jól mutatja a keleti törökben a solymázzal kapcsolatos szókincs mélységét. Valószínűleg ebből a szóból ered a magyar <i>sólyom</i> (Benkő 1976:570–571).	
<i>čuğurčuq</i> (f. 83r.) > <i>suğurčuq</i>	

<i>čumcuq</i> (f. 83r.)	perzsa <i>kuncišk</i> 'veréb (<i>Passeridae</i>)'
A verébfélék kis termetű madarak, amelyek jól alkalmazkodtak az ember közelségéhez. Magvakkal, férgekkel, gyümölcsökkel táplálkoznak (Harrison–Greensmith 1995:370). A <i>čumcuq</i> (vagy <i>čupčučq</i>) hangutánzó szó lehet (Hauenschild 2006:83).	
<i>čüpäk</i> (f. 83r.)	perzsa <i>nar bāša</i> 'hím karvaly'
Ez a szó nem jelöl külön fajt. Jelentése a solymászat terminológiájának apró finomságaira világít rá.	
<i>dürtiš</i> (f. 83r.)	perzsa <i>būdāna</i> 'fűrj (<i>Coturnix coturnix</i>)'
Apró termetű madár a fácánfélék (<i>Phasianidae</i>) családjából (Harrison–Greensmith 1995:113). Előszere-ttel vadásszák. Bābur a végső soron mongol eredetű <i>bödänä</i> szóval nevezi meg ezt a madarat (Hauenschild 2006:76–77; Kincses-Nagy 2018:69–70).	
<i>hunqar</i> (f. 83r.) > <i>čarlaq</i>	
<i>hütütäk</i> (f. 84r.) > <i>mollapäpüšäk</i>	
<i>horaz</i> (f. 83r.)	perzsa <i>horūs</i> 'kakas (<i>Gallus gallus domesticus</i>)'
A házityúk hímje, fácánféle (<i>Phasianidae</i>), a bankivatyúkból (<i>Gallus gallus</i>) házasított szárnyas (Harrison–Greensmith 1995:114). Bābur kakasviadalokról is beszámol (Hauenschild 2006:125).	

<i>itälgü</i> (f. 18r, 82r.)	perzsa <i>čarġ</i> , <i>čarḥ</i> 'héja (<i>Accipiter gentilis</i>)'
Ragadozó madár (Harrison–Greensmith 1995:95), amelyet gyakran alkalmaznak vadászatokkor. Maga a szó mongol eredetű (Kincses-Nagy 2018:120).	
<i>käftär</i> (f. 84v.) > <i>kökärčin</i>	
<i>keklik</i> (f. 84v.)	perzsa <i>kabg</i> 'fogoly (<i>Perdix perdix</i>)'
Kistestű madár, kedvelt célpontja a vadászatoknak. Hauenschild a <i>durrāc</i> 'örvös frankolin' és a <i>kāncāl</i> 'szürke fogolyfűrj' szavakkal szemben 'csukár' jelentésben adja meg ezt a szót (Hauenschild 2006:84–85, 94, 96) – ezek a fajok egyaránt a fácánfélék közé tartoznak (Harrison–Greensmith 1995:111–112).	
<i>küčügän</i> (f. 84r.)	perzsa <i>kargas</i> 'keselyű'
A keselyűk általában nagy termetű, dögevő madarak, amelyek az Óvilágban – az Észak- és Dél-Amerikában honos keselyűktől eltérően – a vágómadárfélék (<i>Accipitridae</i>) közé tartoznak (Harrison–Greensmith 1995:86–88, 91–92). Egy azonos tövű, eltérő képzővel ellátott * <i>küčäläg</i> alakból származhat a magyar szó (Benkő 1970:467).	
<i>kökärčin</i> (f. 84v.)	perzsa <i>kabūtar</i> arab <i>ḥamām</i> 'galamb (<i>Columbidae</i>)'

A galambfélék általában kis termetű, változatos megjelenésű, többnyire magvakkal táplálkozó madarak (Harrison–Greensmith 1995:159–168). A szótár ugyanebben a jelentésben említi a <i>kāftār</i> szót is. Az ezzel összefüggő perzsa <i>kabūtar</i> megtalálható Bāburnál, akinek írásából az derül ki, hogy igen sokan foglalkoznak galambtartással (Hauenschild 2006:92–93). A török szó eredetileg a kékes színre utal, így került be a magyar nyelvbe is, ahol azonban a <i>kökörcsin</i> nem madarat, hanem virágfélét jelöl (Benkő 1970:605)	
<i>kökqarğa</i> (f. 84v.)	perzsa <i>sabzak</i> hindi <i>nīlkanṭh</i> 'szalakóta (<i>Coraciidae</i>)'
A szó valószínűleg a szalakótafélékkel (<i>Coraciidae</i>) azonosítható, amelyek élénk kék tollazattal rendelkező, kis termetű madarak (Harrison–Greensmith 1995:159–168). A madár neve is utal a kék színre. A szótár a hindi jelentést is megemlíti.	
<i>kökqotan</i> (f. 84v.)	perzsa <i>cānvarī-i safīd-i tālāb nišin</i> 'gödény'
Míg a török név kék színt jelez, addig a perzsa meghatározás fehérre utal, mégpedig valamilyen tavi vízimadárra – vagy a hattyúra (<i>Cygnus olor</i>), vagy a gödényfélék (<i>Pelecanidae</i>) egyikére (Harrison–Greensmith 1995:54, 73). A szótár külön megjegyzi, hogy ennek a madárnak a zsírja gyógyírként használható lábfájásra.	

<i>küknäk</i> (f. 84v.)	perzsa <i>būm</i> 'bagoly (<i>Strigiformes</i>)'
A szótárban található <i>bayquš</i> és <i>bayogli</i> szavakhoz hasonlóan szintén bagolyféléket jelöl, amelyeknek változatos fajtái találhatók meg szerte Ázsiában (Harrison–Greensmith 1995:194–203).	
<i>lāčīn</i> (f. 84r.)	perzsa <i>cānvar-i šāhīn vā cavān miyāna qadd vā bahādur</i> 'közepes termetű, fiatal és harcias sólyom'
Külön szó a sólyomnak egy bizonyos életkorú, méretű és természetű fajtájára. Minden bizonnyal a vadászsólyomról (<i>Falco rusticolus</i>) van szó.	
<i>mollapāpüšāk</i> (f. 84r.)	perzsa <i>hudhud</i> 'búbos banka (<i>Upupa epops</i>)'
Föltűnő mintázatú, jellegzetes fejdíszű viselő, kisebb méretű költöző madár (Harrison–Greensmith 1995:228). A szótár megjegyzi, hogy a búbos banka Salamon hírvivője. Ugyanebben a jelentésben említi a <i>hūtütāk</i> szót is.	
<i>mollatorğay</i> (f. 84r.) > <i>torğay</i>	perzsa <i>čakāvāk</i> 'pacsirta (<i>Alaudidae</i>)'
<i>ördäk</i> (f. 82r.)	perzsa <i>murğābī</i> 'kacsa (<i>Anatidae</i>)'

A récefélék vízimadarak, kedvelt célpontjai a vadászatoknak (Harrison–Greensmith 1995:79–85). Maga a szó több fajt is jelölhet (Hauenschild 2006:105).	
<i>piğu</i> (f. 13v, 83v.)	perzsa <i>şikara</i> 'súlyomféle, sikra (<i>Accipiter badius</i>)'
Kistestű ragadozó madár, vadászatra alkalmas. Gerard Clausonnak a <i>Sanglah</i> című keleti török szótárhoz készített mutatója a <i>piğu</i> szót először és egyedül a <i>Sanglah</i> -ban előfordulóként jelöli meg (Muhammad Mahdī Xān 1960:48). Azon a helyen <i>bāz</i> 'súlyom' perzsa jelentést találunk, ami azt jelzi, hogy a <i>Sanglah</i> -nak és az általunk vizsgált szótárnak a <i>piğu</i> szóra vonatkozó adata egymástól független.	
<i>qalduğač</i> (f. 84v.)	perzsa <i>'abābil</i> 'füstifecske (<i>Hirundo rustica</i>)'
Kistestű, költöző énekesmadár, rovarokkal táplálkozik (Harrison–Greensmith 1995:270), Bābur az állat koromfekete színét emeli ki (Hauenschild 2006:107–108).	
<i>qarabuzav</i> (f. 84v.)	perzsa <i>zāg-i ābī</i> 'pirosfejű íbisz (<i>Pseudibis papillosa</i>)'
Indiában honos vízimadárféle (Hauenschild 2006:79), tolla feketés, a feje tetején azonban pirosak a tollai.	
<i>qaratğu</i> (f. 18r.)	perzsa <i>zangūla</i> 'csengő, csörgő'

Solymászati eszköz – az a kis csörgő, amelyet a vadászmadár lábára kötöznek, hogy a vadászat után szem elől tévesztett madarat a hang alapján könnyebben megtalálja a gazdája. Alakra a magyar kártya tök színének ábrájához hasonlít (Schenk 1935–1938:305).	
<i>qarča</i> (f. 84v.)	perzsa <i>kuncisk-i hōrdtar</i> 'szirti fecske (<i>Ptyonoprogne rupestris</i>)'
A szótár leírása szerint ez egy apró, homokszínű verébféle, amelynél nincs kisebb. Méret és szín alapján ez a madár a szirti fecske lehet (Hauenschild 2006:106–107).	
<i>qarčgay</i> (f. 12r.)	perzsa <i>bāz</i> 'sólyom; héja (<i>Accipiter gentilis</i>)'
A perzsa szó jelentése egyszerre lehet 'sólyom' és 'héja' is, a török szó átvétel a mongolból, amelybe eredetileg a törökből került át (Hauenschild 2006:107; Kincses-Nagy 2018:175–176). Ragadozó vadászmadár, kisebb madarak, nyulak, mókusok tartoznak a zsákmányai közé (Harrison–Greensmith 1995:95).	
<i>qarčgay tumaği</i> (f. 12r.)	perzsa <i>kulāh-i bāz</i> 'sólyomsapka'

A sólyomsapka (vagy sólyomkápa) eszköznév a solymászatban – az a kis sapka, amelyet a vadászmadár fejére húznak úgy, hogy eltakarja és ily módon kímélje az állat szemét. Amikor leveszik a sapkát, akkor azután pihenten, a célpontra összpontosítva tud lecsapni a zsákmányra (Schenk 1935–1938:274–275). A szó mongol eredetű (Kincses-Nagy 2018:212–213).	
<i>qarġa</i> (f. 84v.)	perzsa <i>zāġ</i> 'varjú (<i>Corvidae</i>)'
A varjúfélék nagyobb termetű, sötét tollazatú, társas madarak (Harrison–Greensmith 1995:394–395, Hauenschild 2006:107).	
<i>qarqonaq</i> (f. 82r.) > <i>ala toġnaq</i>	
<i>qirġavul</i> (f. 11v, 84v.)	perzsa <i>tadav, tadarv</i> 'fácán (<i>Phasianus colchicus</i>)'
Színpompás tollazatú madár, amely magvakkal, bogyókkal, rovarokkal, férgekkel táplálkozik (Harrison–Greensmith 1995:115). Vadászatok kedvelt zsákmányállata Bāburnál is, nemritkán egész hajtóvadászatokat rendeztek a fácanok el ejtésére (Hauenschild 2006:109–110). Valószínűleg szintén mongol eredetű szó (Kincses-Nagy 2018:180).	
<i>qirġu</i> (f. 13v, 18r, 84v.)	perzsa <i>bāša</i> 'karvaly (<i>Accipiter nisus</i>)'

Kis méretű ragadozó madár, amellyel főként kisebb madarakra lehet vadászni (Harrison–Greensmith 1995:94). A magyar <i>karvaly</i> etimológiai megfelelője (Benkő 1970:395).	
<i>qurğun</i> (f. 84v.)	perzsa <i>zāğ-i kalān</i> , <i>kulang zāğ</i> 'holló (<i>Corvus corax</i>)'
Nagy testű, fekete színű, erős csőrű varjúféle (<i>Corvidae</i>).	
<i>quš</i> (f. 84v.)	perzsa <i>cānvar-i paranda-i muṭlaq</i> 'madár (<i>Aves</i>)'
Általános szó a madarakra, Bābur ugyanakkor főként a nagyobb testű fajokra használja (Hauenschild 2006:114–116).	
<i>salma</i> (f. 19v.)	perzsa <i>kamand</i> 'hurok'
A madarak megfogására használatos hurok, illetve tör szintén lehet madarászati eszköz, bár a kéziratban szövegkörnyezet hiányában ezt nehéz megítélni.	
<i>sanqurčuq</i> (f. 83r.) > <i>suğurčuq</i>	
<i>sarīnča</i> (f. 83r.)	perzsa <i>čarğ-i nar</i> 'hím héjaféle'
A szó a ragadozó vadászmadarakkal kapcsolatos terminológia kifinomultságát mutatja. A <i>sar</i> tő 'ragadozó madár, sólyom, sas' jelentéssel talán a mongolból származik (Kincses-Nagy 2018:191).	
<i>sarī quš</i> (f. 83r.)	perzsa <i>cānvar-i zard, būm</i> 'füleskuvik (<i>Otus scops</i>)'

Ragadozó madár, éjszaka vadászik. Tollazatának köszönhetően jól el tud rejtőzni az ágak között. Szürke és rőtbarna változata ismert (Harrison–Greensmith 1995:195). A szótár ehhez képest 'sárga állat' és 'bagoly' jelentést ad meg perzsául. Bābur ezen a néven említ egy madarat, amely meglepetésére teljesen fekete volt – ugyanakkor a rőtbarna változat igen elterjedt Közép-Ázsiában, és előfordul, hogy a sárgás színű tollak dominálnak, így a füleskuvik aranysárgának látszik (Hauenschild 2006:118–119).	
<i>sart</i> (f. 83r.)	perzsa <i>zaġan</i> 'kánya (<i>Milvinae</i>)'
A <i>čalqan</i> jelentéséhez hasonlóan ez is a kistesztű ragadozó madarat jelenti, alakilag talán a <i>sarīnča</i> szóval együtt a mongol <i>sar</i> 'ragadozó madár, sólyom, sas' tő származéka (Kincses-Nagy 2018:191).	
<i>sayra</i> (f. 83r.)	arab <i>ša'va</i> hindi <i>mamolā</i> 'billegető (<i>Motacillidae</i>)'
A billegetőfélékhez apró termetű, rovarokkal, férgekkel táplálkozó énekesmadarak tartoznak (Harrison–Greensmith 1995:270–271). A szótár perzsa jelentést nem ad meg, hindit és arabot viszont igen.	
<i>sāčūk</i> (f. 83r.)	perzsa <i>kuncišk</i> 'veréb (<i>Passeridae</i>)'

A <i>čumcuq</i> szóhoz hasonlóan szintén a verébfélékhez tartozó madárfajt jelöl. Apró termetű énekesmadár, amely jól alkalmazkodott az ember közelségéhez (Harrison–Greensmith 1995:370).	
<i>simčä</i> (f. 83r.)	arab <i>fāḥta</i> 'galamb, gerle (<i>Columbidae</i>)'
A galambfélék közé tartozó faj. A szótár ezúttal nem tünteti föl a perzsa jelentést, csupán az arab megfelelőt adja meg.	
<i>sugurčug</i> (f. 83r.)	perzsa <i>šārak</i> 'seregély (<i>Sturnus vulgaris</i>)'
Férgekkel, rovarokkal, gyümölcsökkel táplálkozik. Szívesen lakik az emberi települések közelében (Harrison–Greensmith 1995:375). Jellemzően csapatokba verődik, innen ered a magyar <i>seregély</i> elnevezés is (Benkő 1976:521). Bābur megjegyzi, hogy változatos hangokat képes kiadni (Hauenschield 2006:83). A szótár két további alakváltozatot is megad erre a szóra: <i>čuğurčug</i> és <i>sanqurčug</i> .	
<i>šunqar</i> (f. 83r.)	perzsa <i>bāz</i> , <i>bāša</i> 'sólyom, karvaly, vadászsólyom (<i>Falco rusticolus</i>)'

A szótár által megadott perzsa jelentések azt mutatják, hogy ez a megnevezés a ragadozó madarak nagyobb kategóriájára vonatkozik, amelybe a sólyom- és a karvalyhoz hasonló vágómadárfélék egyaránt beletartozhatnak (Harrison–Greensmith 1995:94–95, 103–105). Ezt támasztja alá az is, hogy a szótárban ugyancsak fölbukkan az *aq sonqur* név is, amely már pontosabb fajmegjelölést takar, mégpedig a vadászsólymot. Ez a faj Eurázsia északi vidékén él, a telet azonban Közép-Ázsiában tölti. A legnagyobb termetű a sólymok között, és – mint ahogy általában a sólymok és a karvalyok – kedvelt vadászmadaraknak számítanak. Bābur több ízben használja a *šunqar boldi* ’vadászsólyom lett’ kifejezést, amikor valakinek az elhunytára utal (Hauenschield 2006:123). Az *s* és az *š* kezdetű változat is átvétel a mongolból a török nyelvekben, a kettő közül az utóbbi valószínűleg későbbi kölcsönzés lehet, amikor a mongolban már végbement ez a hangváltozás (Kincses-Nagy 2018:203–204).

<i>tač</i> (f. 83v.)	perzsa <i>ḥavāšil</i> 'pelikán (<i>Pelecanidae</i>)'
----------------------	---

A gödény- vagy pelikánfélék vízimadarak, hosszú csőrük alatt jellegzetes csőrzacskó található, amelynek segítségével a zsákmányukat kihalász-
szák (Harrison–Greensmith 1995:54).

<i>tavuğ</i> (f. 83v.)	perzsa <i>murğ-i ḥānagī</i> 'tyúk, baromfi (<i>Gallus gallus domesticus</i>)'
------------------------	--

Háziállat, eredetileg a Délkelet-Ázsiában honos, vadon élő bankivatyúkból (<i>Gallus gallus</i>) háziásították, amely a fácánfélék (<i>Phasianidae</i>) közé tartozik (Harrison–Greensmith 1995:114). Ez a szó a magyar <i>tyúk</i> etimológiai megfelelője (Benkő 1976:1020).	
<i>tevä quš</i> (f. 83v.)	perzsa <i>šutur murğ</i> 'strucc (<i>Struthio camelus</i>)'
Napjaink legnagyobb testű madárfaja, röpképtelen futómadár. Afrikában honos állat, az Ázsiában élő alfaj, a szír strucc az 1940-es években kihalt (Harrison–Greensmith 1995:39). Mind a török, mind a perzsa, mind pedig a latin elnevezésben megjelenik a teve, amelyre a strucc hosszú nyaka, nagy teste és lábai emlékeztetnek.	
<i>torğa</i> (f. 83v.)	perzsa <i>cal</i> 'pacsirta (<i>Mirafra</i>)'
A pacsirtafélék (<i>Alaudidae</i>) családjába tartozó nem.	
<i>torğay</i> (f. 83v.)	perzsa <i>čakāvak</i> 'pacsirta (<i>Alaudidae</i>)'
A pacsirtafélék családjába rovarokkal és magvakkal táplálkozó, kis testű énekesmadarak tartoznak (Harrison–Greensmith 1995:267–268). A szótár ugyanebben a jelentésben említi a <i>mollatorğay</i> összetételt is. A <i>torğa</i> és a <i>torğay</i> alakok különválasztását talán a kétféle perzsa szónak való megfeleltetés motiválta.	

<i>toyğun</i> (f. 83v.)	perzsa <i>bāz, bāsa, ’ādam-i ’a’lā az šinf</i> ’solyom, karvaly, magasrangú személy; fehér héja (<i>Accipiter gentilis albidus</i>)’
A <i>šunqar</i> szóhoz hasonlóan a szótár itt is többféle ragadozó madarat megad jelentésként, ezek mellett azonban – érdekes módon – méltóságnévként is azonosítja ezt a szót. Lehetséges, hogy ez a madárnév valójában nem külön fajt jelöl, hanem egyszerűen fehér színű ragadozó madárra utal (Hauenschild 2006:132).	
<i>tulumtay</i> (f. 83v.)	perzsa <i>qism-i murğ-i šikārī</i> ’vadászmadárféle’
A szótár nem határozza meg közelebbről, hogy milyen ragadozó madárról van szó, csupán a vadászatra való alkalmasságát jelzi a perzsa leírásban. Valószínűleg egyfajta sólymot jelölhet. A <i>tulumtay</i> mellett <i>turumtay</i> alakváltozatot is föltüntet a szótár. A magyar <i>torontál</i> ’kis sólyomféle madár’ etimológiai megfelelője (Benkő 1976:948).	
<i>tumšūq</i> (f. 83v.)	perzsa <i>nūl, minqār</i> ’csőr’
A madarak fajtól függően igen változatos alakú szájszerve. A szótárban ez az egyetlen madarakra vonatkozó testrésznev.	

<i>turna</i> (f. 83v.)	perzsa <i>kulang</i> 'daru (<i>Grus grus</i>)'
Hosszú lábú költöző madár, mocsarak, nedves rétek lakója (Harrison–Greensmith 1995:121). Vadászatok célpontja, maga Bābur sólyommal vadászott rá. Fehér tollaiból fejfedőre készítenek díszet (Hauenschild 2006:130).	
<i>turumtay</i> (f. 83v.) > <i>tulumtay</i>	
<i>ülär</i> (f. 82r.)	perzsa <i>murğ-i zarrin</i> 'aranymadár'
A perzsa jelentés alapján valamilyen aranszínű madár, amelynek közelebbi meghatározása további kutatást igényel. Egyaránt lehet egyfajta énekesmadár vagy a fácánfélék (<i>Phasianidae</i>) közé tartozó színpompás madár.	

A kézirat több mint félszáz madárnevet tartalmaz, ami azt igazolja, hogy kulturálisan mindenképpen fontos szerepet kellett játszania a madarászatnak és a solymászatnak a helyi lakosság életében. A madárnevek egy része jól, más részük azonban kevésbé ismert (pl. *ülär*), így azonosításuk, valamint helyük a török lexikográfiában még további kutatást igényel. Miután pedig a turkológiai kutatások India területén még igen kezdeti stádiumban vannak (Péri 2017:248), nem csupán a szótár állatnevekkel foglalkozó fejezete, hanem az egész anyaga is számot tarthat a kutató érdeklődésére.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ‘Āsūr (é. n.) *Kitāb-i niṣāb ba zabān-i turkī*, London (British Library, Or. 404).
- Babur, Z. M. (1993), *Bāburnāma. I*, Ed. and transl. by Thackston Jr, W. M. Cambridge (MA).
- Benkő L. (főszerk.) (1967, 1970, 1976) *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III*, Budapest.
- Burnes, A. (1834) *Travels into Bokhara; Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary, and Persia; Also, Narrative of a Voyage on the Indus, from the Sea to Lahore. I–III*, London.
- Czentnár A. (2016) Egy keleti török nyelvkönyv kézírata Indiából: Keller L. (szerk.) *Megcsalt reményünk. XII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*, Dunaszerdahely. 123–137.
- Eckmann, J. (1966) *Chagatay Manual*, Bloomington.
- Harrison, C.–Greensmith, A. (1995) *A világ madarai*, Budapest.
- Hauenschild, I. (2006) *Botanica und Zoologica im Babur-name. Eine lexikologische und kulturhistorische Untersuchung*, Wiesbaden.
- Kincses-Nagy, É. (2018) *Mongolic Copies in Chaghatay*, Wiesbaden.
- Muhammad Mahdī Xān (1960) *Sanglax*, Ed. by Clouston, G. London.
- Péri, B. (2017) Turkish Language and Literature in Medieval and Early Modern India: Poonawala, I. K. (ed.) *Turks in the Indian Subcontinent, Central and West Asia. The Turkish Presence in the Islamic World*, New Delhi. 227–262.
- Róna-Tas A. (1978) *A nyelvrokonság. Kalandozások a történeti nyelvtudományban*, Budapest.

- Schenk J. (1935–1938) Magyar solymászmadárnevek. I. Turul–zongor–kerecsen: *Aquila* 42–46, 267–348.
- Schönig, C. (2009) Die Betrachtung der Natur im *Babur-name*: Beiträge zum Göttinger Umwelthistorischen Kolloquium 2008–2009, Göttingen. 235–251.
- Turan, F. (2017) Hindistan'da yazılmış Çağatayca sözlüklerde at ve atçılığa dair kelimeler: Akar, A. (ed.) *Prof. Dr. Nuri Yüce armağanı*, Ankara. 286–303.
- Vámbéry Á. (1885) *A török faj ethnologiai és ethnographiai tekintetben*, Budapest.

UHRMAN IVÁN

Az Apafarkas és a Disznó-Apa III.

Az elmúlt két évben ugyanitt arra próbáltam válaszolni: elképzelhető-e, hogy az anonymusi Thonuzoba valójában nem történelmi személyként, hanem totemállatként értelmezendő. Vizsgálódásaimat eddig nem koronázta siker. Utolsó lehetőségként vettem fel annak vizsgálatát: vajon találunk-e a török vagy tágabban a steppei népek, sőt, akár az urali rokonnépek körében bármely olyan nyomot, amely a vadkan totemisztikus kultuszát igazolná?

A farkas hasonló kultuszára, emlékezhetünk, óriási bőségben találtunk példát. Nem véletlen, hogy még egy olyan másodlagos vallástörténeti összefoglalás szerzője is, mint Mircea Eliade (2006: 567), leszögezi: „*Számos altaji törzs egy természetfölötti Farkast tekintett ősének.*” S ebből vonja le a következtetést, hogy e steppei népek elsőprően gyors katonai akcióit „*a pusztán vadat űző ragadozó ihlette*”. (u.o.; v.ö. u.o. 49!)

1.

A vadkanról ellenben ilyen összefüggésben szinte szó sem esik – sem itt, sem máshol. Amennyire fontos szerepet játszik számos indoeurópai nép

hiedelemvilágában, de Mezopotámiában avagy már az altamirai barlangrajzokon is (Charrière 1974: 16-17), annyira nem találjuk nyomát kultuszának a steppén. Pedig ha a steppei népek villámgyors támadásainak élményét a farkas alakja idézhette fel leghitelesebben, a vadkan viszont a mindenben keresztültörni képes brutalitás megtestesítője volt, ha igaz, már Altamira óta! (Charrière uo.)

Egyedül Haussig (1953: 357 [298. sz.j.]) említi meg a ordoszi mongolok – avagy, ahogy három évvel később (u.ő 1956: 42) írja, a szienpik – egyik nemzetségét, amelynek megnevezése *yaqan*, ez pedig Haussig olvasatában azon *yaqai* főnév kollektív alakja, amely többek között vad-disznót is jelent. Egyetlen mongol nemzetségről tudnánk tehát, amelynek így nyilván totemállata a vaddisznó.

S ha valaki mégis további kísérletet tesz, hogy igazolhassa a vadkan jelenlétét a steppei kultúrákban, amint azt Nagy Árpád tette (1969: 132), az eredmény kiábrándító¹.

Igaz, Fettich (1926: 4) megfogalmazása szerint „... az egész ősgermán állatornamentikát is

1 Germán és kelta párhuzamokra hivatkozni egy ősi magyar vagy besenyő kultusszal kapcsolatban aligha meggyőző. Még kevésbé thrákokra, akiknél a (vad)disznó kultusza nem is mutatható ki, csupán bikáé, kosé, dámvadé és zergéé, ami azért támasztaná alá a vadkan totemisztikus kultuszának általánosságát, mert hiszen a bika ugyanolyan (??) erős, a kos ugyanolyan harcias, a zerge ugyanolyan (??) ügyes és gyors, mint a vadkan.

újabban úgy tekintik, mint a szkíta állatstílusnak nyugati hajtását. Az összefüggések e két barbár művészet között az egész ókor és koraközépkoron át megvoltak. Az összekötő láncszemet Déloroszország és a déli germán területek között a Kr. sz. körüli századokban leginkább Románia és Magyarország földje képezte.” Ám ha álláspontja ma is aktuális lenne, akkor is erősen kérdéses: ha az átadó szkíta műveltségben a vadkannak akkora szerepe lett volna, hogy szorult ennyire a háttérbe utóbb, miközben az átvevő germán kultúrában kivirágzott?

Természetesen tudunk steppei régészeti leletekről, melyek kapcsolatosak a vaddisznóval². Önmagában azonban ez is kevés bárminek nem-hogy a bizonyításához, de a felvetéséhez is.³

2 Hiszen honfoglaláskori temetkezés is akad (a Szabolcs-Szatmár megyei Nyírkáráson, a Garahalomban 1894-ben feltárt sír), amelynek előkerült leletei között két sertésagyard is találunk (Fehér-Éry-Kralovánszky 1962: 59 [762. sz. lelet])! A szob-kiserdei, 10. századi temető hatvanadik sírjában, egy (a század második harmadában, 960-970 között elhunyt) három-ötesztendős kislány sír-mellékleteinek egyikeként pedig Bakay Kornél (1975: 37; 1978: 29-33, 138) tárt fel többek között egy nyakláncot, amelyre fűzve igen sok más alkotóelem (tizenhárom gyöngy, egy 6 cm hosszú, pontkörös díszítésű bizánci bronzkereszt és egy erősen aranyozott, VII. Kónstantinos és II. Rhómanos császárokat ábrázoló bizánci bronz érem) mellett egy átfúrt vadkanagyar is szerepelt.

3 Maga Bakay (1978A: 132) a vadkanagyard rituális mellékletnek, azon belül amulettnek minősítette. Feltevését alátámasztani látszik Nagy Margit (2005: 102) megállapítása: „...a harcias, erős, bátran küzdő vadállat alsó szemfogait minden korszakban szerencsét hozó tárgynak tartották.” Igaz, e közlésre a Csongrád megyei Martélyon feltárt, kora-népvándorláskori (5. századi) szarmata kislány sírjának bemutatása kapcsán került sor (u.o.:97-98), s itt kiderül az is, hogy e kislány a nyakában nem vadkanagyardat,

hanem gímszarvasfogat (u.o.: 97) viselt átfúrva, amelyet Nagy Margit (u.o.: 99) maga is hajlamos az őstisztelet jelének tekinteni. Van a sírban három vadkanagyar is, csak hogy ezek részint a jobb kézfej helyén, részint a medence alatt található csüngők (u.o.: 98), melyeket Nagy Margit szerint sok más melléklettel együtt egy zacskóba gyűjtve helyeztek a sírba (u.o.: 99).

Ennek analógiájára akár felvethetnénk, hogy a szob-kiserdei kislány nyakában viselt agyar akkor nem hasonlóképpen az őstiszteletnek, azaz a nemzetségi totem kultuszának jele-e. Sőt, ide sorolhatunk egy harmadik esetet: a jászapáti avar kori temetőből előkerült 14. számú (gyermek)sírban talált két átfúrt vadkanagyart a koponya alatt (Madaras 1990: 173; 1994: 18).

Ám túl a szarmata sír fél évezredes, az avar két-háromszáz éves időbeli távolságán az is óvatosságra kell, hogy intsen: a magyar leletek között e vadkanagyar tudomásom szerint egyedülálló (a nyírkárási lelet fogai házisertéstől származnak!), míg a szarmaták között ez a – Nagy Margit által is „amulettfajtnak” minősített – sírmelléklet a magyar alföld területén ritkaság ugyan (Martély mellett Nagy Margit [u.o.: 102] még a tiszalökrázompusztai leletre hivatkozik, ezt a sírt azonban kirabolták, feldúlták, az agyarak is csak töredékeként szerepelhetnek benne, így értelmezésük még bizonytalanabb), ám annál gyakoribb és jellemzőbb a dél-oroszországi szarmata sírokban az Alsó-Volga-vidéktől a Krímig. Míg tehát szarmata contextusban a vadkanagyar ilyen természetű használata elterjedt gyakorlatnak minősíthető, az avaroknál – látni fogjuk – a 7. század végétől másképp is igazolható egyfajta vadkankultusz. A 9-10. századi magyaroknál egyelőre feltételeznünk is csak egészen bátortalanul lenne lehetséges bármelyiket is.

És akkor arról még szó sem esett, hogy Nagy Margit magát a szarmata szokást is nyugati (részben germán, részben pedig kifejezetten későantik, közvetve pedig galliai) hatással magyarázza (u.o.: 102-203). Ha pedig e temetkezési gyakorlat a szarmatákhoz is Nyugatról került, akkor a magyar sírral nehéz lenne kapcsolatba hozni: a szarmatáktól a magyarokig több évszázadon és számos feltételezendő közvetítő népen keresztül juthatott volna csak el, közvetlen nyugati hatásnak pedig a magyarság 960 körül még túlságosan rövid ideje lehetett csak kitéve.

4 Az előbbieik alapja Nagy Árpádnál egyrészt egy aranyozott ezüstrhytón, amely egy helyi német gyűjteményből került elő

ban figyelmet érdemel, az a szkíta, illetve avar párhuzamok felvetése.

2.

az 1910-es években (Frel 1964: 212), s amelynek csúcsa vitán felül művészi igénnyel megformázott vadkanfejben végződik; másrészt egy Hérodotos-hely.

A rhytón Frel (1964: 293) a Kr.e. 4. századra datálta. Ez a jelentős időbeli különbség a magyarok európai megjelenéséhez képest eleve megkérdőjelezné a kapcsolat lehetőségét; ám mivel például a szarvas mint törzsszövetségi totemállat kultusza a magyaroknál írásos hagyományból, a szkítáknál pedig a nagyon bőséges ötvösművészeti leletanyagból kimutatható, e párhuzam felbátoríthat, hogy mégis próbálkozzunk. Csakhogy Frel (u.o.) egyetlen szóval sem jelezte, hogy a rhytón vadkanábrázolása totemisztikus kultuszra utalna. De hiába is jelezte volna, hiszen mint nem sokkal később A. A. Peredolszkij megállapította: a rhytón valójában hamisítvány, amely a világhírű kul-obai elektronváza stílusát próbálja utánozni. (Brasinszkij 1967: 100)

Hasonlóan vehető komolyan Hérodotos idevonása. Ezt eredetileg Frel vetette fel, de nem a vadkanfej, hanem a fölötté látható emberalakok magyarázataként, akik szerinte a Hérodotos által a mondott helyen bemutatott rítust gyakorolják: „*Amikor egy skytha életében először megöl egy ellenséget, iszik a véréből.*” Mintha Nagy Árpád automatikusan vette volna át Freltől a hivatkozást, anélkül, hogy ellenőrizte volna – akárcsak Brasinszkij könyvét, amelyet ő éppen mint álláspontját alátámasztót citál. A probléma pikantériája az, hogy Hérodotos alig egy paragrafussal feljebb éppen azt közli a szkítákról: „*Sértést nem áldoznak, mert abban az országban egyáltalán nem tartanak sértést.*”

S nem is ez volt az utolsó inkorrekt hivatkozás a szkítákkal kapcsolatban! Fancsalszky Gábor (2007: 97) még 2007-ben is érintette az edelstali vadkanfej (ld. később!) szkíta eredetének lehetőségét, s László Gyulára hivatkozott ezzel kapcsolatban. Holott László Gyula az idézett helyen (1970: 149) nem a mondott vadkanfejet ábrázoló, 112. számú fotóhoz, hanem csakis és egyértelműen a 113. képen látható öntött és vésett lőfejhez fűzi azt a értékelést: „*Tiszta szkíta hagyomány él benne tovább...*”

Hiteles szkíta feltárásokra bőséggel lehet hivatkozni már 1851 óta.⁵

5 Ekkor kezdték feltárni (s 1856-ig teljesen fel is tárták) az ún. Mezei Sírt Alexandropolban (Chertomlyktól északra, Nikopolis és Dnyeprodzserzsinszk között félúton.) Itt került elő a sír északi oldalán, öt további, szintén üreges aranytárgy társaságában (s a mellettük fellelt számos aranyszög és famaradvány szerint eredetileg valamilyen fából készült tárgyében, alkalmasint edény díszítéséül szolgált) egy vadkant mintázó aranyfigura. (Artamonov 1969: 59-60) Az ugyanitt eltemetett tizennégy ló egyikének hámfját aranylapocskák díszítették, s ezek között is találunk egyet, amely vadkant ábrázolt (uo 60-61). Ugyanitt egy másik, aranylemezről kivágott táblán egy központi rozetta körül négy vadkanfej látható (uo).

1897-ben talált D. I. Evarnickij Babiban, Mihajlovio-Aposztolovo faluhoz közel, Khersón környékén, egy tipikusan Dnyeper-környékeinek látszó sírhalomban (amely azonban 5. század közepi, tehát jóval korábbi a 4-3. századból ismert hasonló halmoknál) egy nagyjából címerpajzs alakú aranytáblát, melynek teljes területét két, állrészével összeérő, szimmetrikus vadkanfej tölti ki. (Artamonov 1969: 33)

Az 1903-ban és a következő évben, Kelermesznél (Észak-Kaukázus) előkerült, K.e. 580-570 tájára datálható, összesen hat sírhalomból előkerült egy vasfejsze aranyozott fogantyúja, melynek nyelén (több oroszlán, párduc, szarvas, kecske és antilop, egy felkantározott ló és egy képzeletbeli állat sorában) láthatunk egy vadkant; a nyél alsó végét pedig éppen *két* vadkan zárja lábakkal egymás felé. (Artamonov 1969: 22-24; uo: 11. ill.) E bal-tát Artamonov (uo: 27) kifejezetten elő-ázsiai (mezopotámiai-urartui) jellegűnek minősíti.

Ugyaninnen származik az a kerek, aranyozott ezüsttükör, melynek nyolcadokra osztott hátlapján Kybelét, az Állatok Úrnőjét láthatjuk szárnyakkal, jobbján oroszlán harcol ökor (?) ellen, alattuk vadkan (uo: 25; uo: 32. ill.). S még mindig ebből a leletegyüttesből való az az aranycsésze, melynek alsó oldalán, egy virág körül körben öt állat, köztük egy vadkan látható. (Ezen kívül egy szarvas, a többiek kecskék.) (uo: 26)

Az 5. századtól kezdve a leletanyag egyre gazdagabb. A Kercsfélsziget mellett fekvő görög gyarmatváros, Nymphaion mellett feltárt szkíta sírdombok közül az amúgy is igen gazdag 24-ikből került elő egy nyeregtábla, amely vadkanfejet ábrázol

(Artamonov 1969: 38-39, ill. 93); ahogy egy másik sírból előkerült hasonló tábla viszont oroszlánfejeket. (u.o.)

A Kubán alsó folyásánál fellelhető Hét Fivér sírdombok közül a 2. számúban (ez a legnagyobb, és ez maradt meg a leginkább érintetlen állapotban!) számos, igen változatos témájú aranyból készült domborműlapocska (eredetileg ruhadíszek) között találjuk egy szárnyas vadkan előoldalát. (Artamonov 1969: 39-40, 29 [fig. 49]) Ugyanitt egy másik sírdombban szerepel egy vadkanfej egy újabb, nyereg-törödékek között fellelt fedőlapon; s ugyanezen sírban, az egyik emberi csontváz mellékletei között egy vaddisznót formázó, sziklakristályból faragott homorú gemma (intaglio). (Artamonov 1969: 41; ill. 127, 134) Ez azonban inkább emse, mint kan: jól látszik öt lógó emlője! Az itteni leletek az 5. századból valók – második negyedétől a második feléig. (Artamonov 1969: 42).

Nagyjából 450 körüli az 1913-tól kezdve több részletben előkerült majkopi aranylelet 13 db fonott láncon függő vadkanfej (Platz-Nagler 2009: 64 [1. sz. ill.]), valamint az ugyaninnen és ugyanezekkoról származó három arany díszlemezke, amelyek a vadkannak – a leletanyagban egészen szokatlan módon – a patáját formálják meg (u.o. 67 [és 6. sz. ill.], 69).

A Dnyeper alsó folyásánál, Nikopolistól 21 km-re délre, az egyik (kivételesen) érintetlen sírban találtak egy kardot, melynek szív alakú markolatát vadkanfejek díszítik. (Artamonov 1969: 45-46; ill. 145). A kard hüvelyén ugyanakkor oroszlanokat látunk, gazdájának nadrágját pedig többek között griffek, oroszlanok, fekvő szarvasok díszítették (u.o.).

Említést érdemel a Tolsztaja Mogilából való arany nyakék is, amely külső körén vadállatok, illetve griffek küzdemeinek sorát ábrázolja. Bal szélén sörényes oroszlan támad vaddisznóra hátulról, s a farába harap, miközben előlről egy párduc (vagy inkább nőstény oroszlan?) áll szemben viczorogva ugyanezen vadkannal (Fodor 2009A: 20 [9. sz. ill.]).

Végül itt említendő az alexandropoli Mezei sírral időben és jelentőségben is megegyező, a Kubán alsó folyásától délre, Kymskaja falu közelében feltárt Karagodeuashkh-i sír. Ennek negyedik kamrájában, a fő temetkezés csontvázának nyakán függő csavart, tömör aranylánc peremén oroszlanfigurák láthatók, amint vadkanokat falnak fel. (Artamonov 1969: 81; ill. 337.) Mindez a Kr.e, 4. sz. végéről való: Artamonov (u.o. 79) értékelése szerint e sír zárja a Kubán vidékén a szkíta periódust.

Ezek áttekintéséből megállapítható, hogy a vadkan, tágabban a vaddisznó nagyon is népszerű témája volt a szkíta képzőművészetnek, ha annyira talán nem is, mint a szarvas avagy a ló. Ám a kérdés számunkra természetesen az: van-e bármilyen okunk, jogunk feltételezni, hogy ennek magyarázata totemisztikus elképzelésekben kereshető?

A válasz, sajnos, egyértelmű nem. Két okból is. Először is: e vaddisznók túlzottan gyakran szerepelnek együtt, egy sírban vagy akár egyetlen műalkotáson a legkülönbözőbb egyéb állatfajokkal: oroszlánokkal, párducokkal, szarvasokkal, kecskékkal, antilopokkal, lovakkal, szarvasmarhákkal, juhokkal, sasokkal, hattyúkkal és egyéb madarakkal, sőt, képzeletbeli állatokkal is, amilyen például a griff, a gorgó vagy a sphinx. Ez világosan mutatja, hogy az e sírokban eltemetett személyek vagy nem tekintették ezen

Külön kell megemlékeznünk a vettersfeldei aranyleletben előforduló 41 cm hosszú, 608,5 g súlyú, vastag aranylemezről „trébelt”, sajátos hal-griffről, melynek egyik melluszonya felső részén vadkant űző párduc (vagy nőstény oroszlán?) ábrázolását látjuk (a másikon szarvasra vadászó hím oroszlánt!), a hal farka pedig két vadkanfejben végződik. (Nawroth 2009: 112, 114 [2. sz. ill.]. Ugyanott egy 17x17cm-es, négykaréjos veret egyik karéján megint csak párduc (?) harcol vadkannal. (u.o. 115 [3. sz. ill.]). E lelet igen korai, a 6-5. század fordulójára datálják (u.o. 112), és máig nem nyert megnyugtató magyarázatot, hogy került ennyire északnyugatra, Berlintől mintegy 100 km-re délkeletre (u.o. 111). Hiszen még ha görög műhelyből származna, akkor is világosan látszik rajta a szkíta hatás. Netán a Nagy Dareios hadserege elől visszavonuló szkíták kalandoztak volna el idáig (u.o. 114)?!

állatfajok egyikét sem önmagukhoz – akár genetikai, akár egyéb értelemben – közelebb állónak, mint a többit; vagy ha mégis, azt e dekorációk nem tükrözik.

Természetesen nem azt kívánjuk mondani, hogy ezeknek az állatábrázolásoknak semmiféle kultikus háttere ne lehetne, hanem kizárólag dekoratív funkciót töltenének be. Ezzel kapcsolatban Fodor István állásfoglalásaira hivatkoznánk: *„A nomadizmus korai korszakában az egész eurázsiai steppén viszonylag egyszínű műveltséget hozott létre az azonos típusú gazdálkodás. [...] ...azonos arculatú volt a művészet, amelynek legfontosabb ismérve az ún. állatstílus volt, [...] Különösképp jellemző erre a pusztai műveltségre az állatstílusú művészet, amelynek fontos vonása néhány állatfaj (pl. a szarvas és a párduc) alakjának gyakori ismétlése, s az állatok viaskodásának megjelenítése [...] Az állatküzdelmi jelenetek mögött alighanem a harc és a harcos, a haditettek jelentőségének a mindennapokban való megnövekedése húzódnak meg.”* (2009A: 19); *„Az sem véletlen, hogy hasonlóvá formálódott a steppei pásztorok művészi ízlése is, amely kollektív művészet volt, a közösségek gondolatait, hiedelmeit öntötte formába az egykori művész vagy mesterember. A művészi kifejezés lehetett realista, de igencsak elvont, mondhatni absztrakt formát is ölthetett. (Mindkettőre van bőven példa a szkíták*

művészetében). De ezeket jól értette a kor embere. Ma már vannak művészettörténészek, akik hajlamosak ezekben egyszerű, mondanivaló nélküli, csupán térkitöltő elemként szolgáló motívumkinccset látni, pedig egykor e formák mögött gazdag mondanivaló húzódott meg, még akkor is, ha ezt ma már sokszor nehéz megértenünk. Vonatkozik ez a szkíták ún. állatstílusú művészetére is [...] Az állatalakok vagy az állatküzdelmi jelenetek ősi totemisztikus jellegű eredetmondáknak, a jó és gonosz erők örök harcának avagy a pusztákon széltében ismert ősi mondáknak, hősi énekeknek a megjelenítései. De jelképei voltak ezek a kozmikus erőknek, a három rétegre tagolt világmindenségnek, a túlvilág szellemlényeinek, az óvó-védő szellemlényeknek, s még annyi másnak, amiről a ma embere már csak találgathat. (2009B: 122)

De biztosat nem állíthatunk. Ahogyan Tamara Talbot Rice (in Artamonov 1969: 18) hangsúlyozta: még a szarvasról és agancsos rokonairól sem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy kultikus avagy mágikus célt szolgáltak volna; éppúgy, ahogy azt sem dönthetjük el, hogy a szkítáknál gyakran felbukkanó, a „*nap-sütés szimbólumaiként használt ókori jelképek*” (értsd: svasztikák, azaz horogkeresztek) bírtak-e az ő számukra speciális jelentőséggel. És még ha feltételezzük is, hogy igenis bírtak: vajon milyennel? Georges Charrière (1974: 23) utal egy

eddig még nem említett leletre: a Krím félszigeti Elisawetowskaja 16. tumulusából előkerült kardhüvelyre. Ezen ismét egy vadkan szerepel, mögötte pedig oroszlánok. Ám, ahogy Charrière rámutat, ennek a képnek kétféle olvasata lehetséges: érthetjük úgy, hogy a vadkan az oroszlánok előtt halad, tehát előrébb való náluk; de úgy is, hogy az oroszlánok üldözik a vadkant. Utóbbi esetben egyszerű vadászjelenetről lenne szó; az előbbiben viszont valamilyen társadalmi előjog megfogalmazódásáról. S azt már magunk tesszük hozzá: ha az előbbi értelmezést fogadjánk el, abból az következne, hogy a vadkan – aki itt talán valóban totemállatként jelenik meg? – felette áll az oroszlánoknak. S mivel ez utóbbiakról korábban már hangsúlyoztuk, hogy ezen a vidéken, ahol az oroszlánt mint ténylegesen létező állatot sosem ismerték, az legvalószínűbben mint a királyi/törzsfői/nemzetségfői hatalom evidens szimbóluma szerepel; így az ábra azt fejezné ki, hogy a vadkan, illetve az őt (talán mint totemet?) megjelenítőjeként használó férfiak még a királyok/törzsfők/nemzetségfők is alávetettjei. De persze ha a másik olvasat lenne helyes, azzal sem zárulna le a kérdés: hiszen a régiség emberének szemében a közönséges vadászjelenet sem közönséges, ahogy az életnek semmilyen más tapasztalata sem; a világban minden és mindenki rendelkezik transzcendens vetület-

tel, s még ha az ember a tulajdon szemével látna is vaddisznót leteperő és felfaló oroszlánokat, az sem csak annyit jelentene számára, amennyit, hanem a Napnak – melynek az oroszlánok, kivált a nagy sörényű hímek, evidens jelképei – győzelmét az Alvilág erői felett, amelyek viszont nagyon is gyakran asszociálódnak vad- avagy akár házisertéssel a legkülönbözőbb indoeurópai népek (görögök, kelták, indiaiak) képzeletvilágában.

A probléma csak az, hogy nem áll módunkban dönteni a kétféle értelmezés között. S így még ezt a kardhüvelyt sem hozhatjuk fel annak bizonyítékaul, hogy a szkíták között ismert lett volna a vaddisznó totemisztikus kultusza.

S ez még csak az első oka a nemleges válasznak. A második az, hogy maga Artamonov (1969: 38) is hangsúlyozza: a szkíta kultúra klasszikus formájában állandó és igen intenzív görög hatás alatt állt. Ez természetesen a Fekete-tenger északi partján létrejött görög polisokkal közvetlen térbeli kapcsolatban álló lelőhelyeknél mutatkozik meg a legerőteljesebben⁶.

⁶ Az itteni szkíta arisztokrácia nemcsak, hogy állandó kereskedelmi – és így menthetetlenül egyben kulturális – kapcsolatban állt a görögökkel, de a polisok falain belül is éltek szkíták! A külvárosokban nagy szkíta sírhalmokat találhatunk, amelyek mellékletei általában görög mesterek kezétől származnak, a temkezés rítusai viszont a görög és barbár elemek keveredését mutatják. A korábban már említett nymphaioni lelet kifejezetten ezt példázza: itt egy vegyes, szkíta-görög rituálé nyomai mu-

Márpedig a görögség képzeletvilágában a vadkannak nagyon is nagy szerepe van! Gondoljunk csak az erymanthosi vadkanra Héraklés tizenkét feladata között (és annak nőstény párjára, akivel Théseusnak kell végeznie Krommyónnál); az Adónist kivégző állatra (s annak nyilvánvaló kapcsolatára Arésszel), a Tydeus pajzsán szereplő, ezúttal talán megfoghatóan totemisztikus funkcióban felbukkanóra, s még sorolhatnánk!

Így viszont nehéz szabadulni a gyanútól, hogy a vadkanmotívum gyakorisága a szkíta leletanyagban mindenestül is görög hatásnak tulajdonítható.

Természetesen fokozottan igaz ez a Kr.e. 438/437-ben létrejött bosporosi királyság esetében, mely uralma alá hajtotta valamennyi görög polist a kercsi félsziget mindkét oldalán, de az őslakosok felett is uralkodott. (Artamonov 1969: 66-67.) Uralkodódinasztiáját, a Spartakidákat

tathatók ki (u.o. 38-39). De legalább ennyire görögös jellegű az előzőleg szintén említett Hét Fivér-sírdombok lelőhelye: pedig ez nem valamely polis közvetlen szomszédságából való, ám úgy látszik, a helyi királydinasztia igen erőteljesen hellenizálódott.

Ezt mutatják a 2. számú sírdombból előkerült, gyümölcsöt tartó meztelen ifjút (=Dionysoszt?), valamint Athénát (oroszlánfejjel!), Medusa-főt, Silénost vagy Pant ábrázoló arany domborműalapocskák (ugyanabból a sorozatból, amelybe a szárnyas vadkant ábrázoló is tartozott – Artamonov 1969: 39-40). S nem más a helyzet a Kr.e 300 környékére datált alexandropoli sírdombban sem: innen is előkerült többek között egy Artemist (deréktól felfelé) ábrázoló bronztábla, egy pár aranytábla Gorgó-fej-alakban; Athéna is szerepel díszítőelemként; de még vörösalakos kerámia is került itt elő! (u.o. 61-62).

személyneveik (Spartakos, Parisadis), valamint régészeti leletanyaguk alapján régebben thrák eredetűnek (de persze messzemenően hellenizáltak) vélték. Artamonov (u.o.) viszont úgy véli, hogy a térségben a thrákok és a szkíták részint dinasztikus házasságok, részint az intenzív kulturális érintkezés következtében oly szoros kapcsolatba kerültek, hogy mind személyneveik, mind jellegzetes tárgyi attribútumaik előfordulhatnak a másik oldalon is: nem zárhatjuk hát ki, hogy valójában hellenizálódott szkíta dinasztiáról lenne szó. Vagy éppen kimmérről, hiszen a Kercs-félsziget ókori neve Kimmér Bosporos volt; a kimmérek, ha nyelvükben különböztek is az iráni ajkú szkítáktól, műveltségük eleve közös volt, s ez megkönnyítette, hogy egyes törzseik – például az Euripidész egyik színművében is megörökített taurosok, akik a Krím hegyvidéki részén éltek – utóbb nyelvükben thrákká váljanak, kultúrájukban viszont megmaradjanak szkíta típusúnak, s mindez végül a hellenizmusba torkolljon...

Bár T. T. Rice az ugyanezen könyvhöz írott előszavában (u.o. 18) óv attól, hogy állást foglaljunk a kimméreknek a szkítákra gyakorolt hatásáról, mielőtt jobban megismernénk magát

a kimmér művészetet; ám Artamonov szerint mindennek jellegzetes példája a Kul Oba-i sír⁷.

Ám Artamonov ugyanakkor hangsúlyozza (u.o. 83): ha a kelet-európai szkíta művészet az idők folyamán a görög hatás következtében teljességgel „degenerálódott” is, ám ezzel egyidejűleg Keleten, egészen Mongóliáig és Észak-Kínáig romlatlanul virágozhatott tovább; innen pedig a szarmaták visszahozták magukkal, amikor visszajutottak a Fekete-tenger partjára. Ennek dokumentumaként értékeli a Don alsó folyásánál feltárt sírdombokat, hiszen Hérodotosz szerint a Don mentén eleve „sauromaták” éltek (u.o. 82-83)⁸.

7 Benne többek között egy arany φιαλή (csésze), köldöke körül két koncentrikus kör mentén dekoráltan: a belsőn delfinek, halak és Gorgó-fejek, a külsőn Silénosok, párducok, s ami minket érdekel: vadkanok. (Artamonov 1969: 67-68; ill. 207 – ott azonban a Silénosok, párducok és vadkanok oly kicsik, hogy nem kivehetők). Itt sem csak a Silénosok mutatják egyértelműen a görög hatást – egy ugyanott eltemetett asszony arany ruhadíszein találhatunk Athéna-fejeket, térdelő ifjút kezében gyümölcscsel [megint Dionysos? – U.I.], Medusa-maszkokat, mainas-fejeket, oroszlánnal küzdő Héraklést, és persze egy szárnyas vadkan előlrészét, stb. (u.o. 68-71).

8 Az egyik ilyen sírdombból került elő még 1901-ben az ún. „Ushakovsky-kard”, amelynek aranyozott hüvelyén két oroszlán űz egy vadkant: egyikük hátsó része kifordul felfelé (u.o. 83), ami meglepő módon arra látszik utalni, hogy a mesternek volt fogalma a zsákmányt leteperő oroszlán jellegzetes mozgásáról. Ez mindenesetre igazolni látszik, hogy valóban vadászjelenet ábrázolásával állunk szemben, s így a korábban említett elisawetowskajai kard tekintetében is gyöngíti a másik olvasat valószínűségét – az egyetlen mozzanatát áttekintésünkben, amely esetleg a totemizmussal lett volna összekapcsolható!

3.

Artamonov (1969: 83) maga is sajnálkozva állapította meg, hogy a szarmata leletanyag áttekintése már nem fért bele munkájába. Fetcich Nándor (1926: 24-25) a hazai szarmata művészetről amúgy is kijelentette, hogy az önállóan nem létezett, s az esetleges vadkanfej-ábrázolásokat⁹ a szkíta művészet származékának minősítette.

A mi szempontunkból azonban a szkíta vagy akár szarmata művészeti párhuzamoknak, ha egyáltalán lehet szerepük a kérdés megoldásában, úgy nem közvetlenül, hanem a a későavar művészetre gyakorolt, feltételezett hatásukon keresztül.

Fodor Istvánt (2009 B: 123-124) idézem: *A VII-IX. században Kelet-Európában és Dél-Szibériában is egyre-másra bukkannak fel a nomádok művészetében az ezer éve szunnyadó motívumok*

Ugyancsak a „sauromaták” hagyatékának lehet tekinteni a Hoscsutovónál, az Ahtuba (=a Volga egyik mellékfolyója) bal partján előkerült sírépítményt. Ezt Firszo (2009: 54) az 5. század első felére datálja, és egyértelmű szkíta, illetve szibériai hatásokat vél felfedezni benne. Az itt előkerült lószerszámok homlokemezei közül egy vadkanagylarát, kettő vaddisznófejet formáz. (u.o. 53. [13. sz. ill.]).

Itt említhetjük meg az uljapi halmok egyikéből előkerült, geometrikus és növényi mintákkal díszített vadkanfigurát (Erlich 2009: 55). Ezt Erlich a 4. századra datálja (u.o. 59), és az ún maióták kultúrájának tulajdonítja: ezek lényegében bevándorolt szarmaták, bár kaukázusi elem is feltehető közöttük (u.o. 57).

9 A vizesbánóit ő szarmatának tekintette – ld. később!

[...] *A példákat még tovább szaporíthatnánk, ehelyett azonban nézzük, hogyan is őrződhettek meg ilyen irdatlan ideig a szkíta művészet motívumai a steppén. E rejtély kulcsát alighanem Dél-Szibériában s Belső-Ázsiában találjuk meg. Itt érhetjük tetten ugyanis e motívumok továbbélésének folyamatosságát.* (Itt a ragadozó madarat és a szarvast hozza fel példaként, vadkanról nem ejt szót!)

A kutatók részéről korábban az eredendő szkíta örökség továbbélésén (Fettich 1926: 8-9; Darina Bialeková 74-75¹⁰; Dekan 1972: 394-395¹¹) túl szóba jött még antik-hellenisztikus (Bialeková u.o.); bizánci (Fettich u.o.; Dekan u.o.) de főleg Szasszanida eredeztetés (Dekan u.o.¹²; Garam Éva 1981: 49). Tény, hogy Közép- és Belső-Ázsiában számos igen értékes vadkanábrázolást ismerünk falfestményekről, textíliákról, ezüstedényekről¹³.

10 Ő a dél-szibériai, altaji, sőt, esetleg orkhoni elemekre hivatkozik, amelyeket viszont Artamonov – láttuk – az eredeti, „romlatlan” szkíta kultúra továbbéléseként interpretál.

11 Ő konkrétan példaként hozza fel a korábban már említett, nymphaioni leletet; laikus szemmel azonban egyedül a hoscsutovói vadkanfejek emlékeztetnek a hazai későavarokra, ld. Firszoj 2009: 53 [13. sz.ill.]!

12 Ő kiemeli a Damhanból való, kör alakú medaillon közepén látható vadkanfejet.

13 Stein Aurél (1936: 193) az innen Keletre, a Turfán-medencében, Asztana faluban 1915-ben feltárt sírban is egy olyan, stilizált vadkanfejet ábrázoló selyem szemfedőt talált, mely kínai készítésű ugyan, ám Stein (u.o.) ezt is Szasszanida stílusúnak mondja. Vagy ott van a berlini Kunstbewergemuseum 14:11 cm-es selyemszövet-darabkája, amelynek lelőhelye egy rajnai

Másfelől szóba jött germán hatás is: Már Fettich (u.o.) meghatározónak mondta, Fancsalszky Gábor pedig (2007: 98), aki elvégezte a leletek gondos művészettörténeti vizsgálatát, megkülönböztetve – egyéb szempontok mellett – egy „tömzsibb” és egy „hosszúkásabb” típust, az utóbbit egyenesen a weingarteni 15. sírból származó vadkanfej-alakú tűtartóra vezette vissza (Roth-Theune 1995: 188; 229). Mivel a weingarteni lelet alamann eredetű és 6-7. századi (u.o. 15.), így ez a feltevés, amennyiben a hazai későavar ábrázolásokat is az amúgy is közsímt germán vadkankultusszal hozná kap-

templom volt, majd a Schnütgen-gyűjteményből került a múzeumba 1884-ben. Herzfeld (1920: 133; taf. LXIX) leírása szerint „Körök vaddisznófejjel, díszítő kitöltések nélkül.” Említhető esetleg a balylyk-tepei (Sogdiana) ezüst konyhaedény az 5-7. századból: bár az ezen előforduló állatábrázolást Albaum (1960: 183) nem vadkannak, hanem „*fantasztikus állatnak*” minősíti, ám mivel itt az állat előre nyújtott nyelve nem megy az orr elé, s így az orrot megelőző külső perem igenis vaddisznóormánynak látszik (u.o. ill. 136); tehát ez az ábra nem is annyira hasonlít az ugyanitt fellelt, 17. számú textílián látható hét vicsorgó állatra, mint Albaum (u.o.: 182-183) állítja. Azoknak alsó állkapcsa ugyan ősszerűen is sertésállkapocsra emlékeztet, a felső viszont ragadozó madár csőrére. (u.o. ill. 135).

Garam Éva (u.o. – aki ez utóbbi a leleteket s a hasonlókat, akárcsak Stein, Szassánida hatással magyarázza), kiemeli, hogy hiszen a magyarországi leletek között sem csak fémvereteken látunk vadkanfejet, hanem például az ún. „sárga kerámia”-stílusú korsókon is, így a szeged-kundombi 130. sírból avagy a hódmezővásárhely-székkutasi hasonló leletből valókon: ezek is Közép-Ázsia felé mutatnak. Trugly Sándor (1994: 34) maga is a közép-ázsiai – ősszerűen 6-7. századi – falfestményeken, textíliákon előforduló vadkanfejekre hivatkozik a hazai leletek párhuzamaként.

csolatba, a mi eredeti szempontunkból egyben hasznavehetetlenné is tenné őket. De persze ha laikus szemmel (amilyen például e sorok szerzőjéé) nézzük a weingarteni tűtartót, az ábrázolt állat azonosságán kívül kevés további hasonlóságot találunk közöttte és bármely magyarországi későavar szíjvég között¹⁴.

Egyértelmű elutasításra mindezekkel szemben egyedül a szláv eredeztetés gondolata talált (Garam Éva u.o.), noha a szláv mítoszokban is erősen dokumentált a vadkan jelentősége.

A sokféle származtatás gondolatai a legtöbbször nem egymás ellenében merülnek fel, hanem mintegy szintézist feltételezve. Fettich (u.o.) az ősi, szkíta művészeti stílus és a „*nyugati germán ornamentika*” szintéziseként értékeli az egész „*avar művészetet*” (amelyet ő még nem differenciál korai és kései, kivált középső korszakok szerint!). Bialeková (u.o.) az általa említett különböző elemek szintézisét az ún. „Hétfolyó-ország” (=A Balkas-tó déli partja és a Tiensan közötti terület, a 7. században a nyugati türk kaganátus központja!) területén feltételezi: szerinte az kárpát-medencebeli avar birodalom állatfejei is onnan származnak.

¹⁴ Éppúgy, mint a danhami medaillon és a nymphaioni lelet esetében akár egymás, akár megint csak a hazai leletek között – a „tömzsibb” típusba sorolt vadkanfejek eredetét e koncepció amúgy sem magyarázná meg.

4.

Az ún. későavar korból számos vadkanfejet ábrázoló szíjvég, illetve lószerszámveret ismert (ld. Erdélyi 1987: 55)¹⁵. Ezek azonban, miközben

15 Sötér Ágost (1885: 316) a Moson megyei Nemesvölgyben (ma: Edelstal, Ausztia) feltárt avar kori sírok közül a 22-es számúban valóban talált három művészileg kidolgozott övdísz (egy nagy- és két kisszíjvéget), amelyeket a publikációhoz mellékelve le is rajzolt – kettőt közülük fonákjáról is. (u.o.: 315; ld. még Hampel 1894: 136 & CXXX tábla; László 1974: 207; Garam 1981: 37-38; u.o. 43/7; Erdélyi 1982: 147). Ezek az övdíszek vitán felül vadkanfejet ábrázolnak. Később ugyanitt, a 77. számú sírból is előkerült egy nagy- és egy kisszíjvég vadkanfejalakban (Garam u.o. 37-38; u.o. 43/7/12-13; Fancsalszky 2007: 96); a 83.számúból pedig egy (Fancsalszky 2007: 96).

Börzsönyi Arnold a győri Téglavető-dűlőben feltárt, túlnyomórészt „avar kori” sírokat tartalmazó temető (1902: 13; v.ö. Fettich-Nemeskéri 1943: 11) 119. számú sírjában talált két hasonló szíjvéget; fel is hívta a figyelmet a nemesvölgyi lelettel való hasonlóságukra. (Börzsönyi 1902: 129-131) E publikációra később Fettich Nándor is erősen támaszkodott (Fettich-Nemeskéri 1943: 18 és XX. t. 7-8.; u.o. XXVIII. t. 17.; v.ö. még Garam 1981: 37-38; u.o. 43/7/13-14; Fancsalszky 2007: 96). A Győri Múzeumban őriznek még két további vadkanfejes kisszíjvéget, ezek pontos eredete ismeretlen (Garam u.o. 37-38; u.o. 43/7/15).

1904-ben Márton Lajos (1904: 305-306; illusztráció u.o. 305) tárt fel két kisszíjvéget az abonyi 138. számú sírban (ld. még Garam 1981: 37-38; illusztráció u.o. 43/7/1; Fancsalszky 2007: 96). A Mindszenten 1925-ben, Csallány Gábor által feltárt 15. számú sírban három vadkanfejes kisszíjvég is előkerült (Garam 1981: 37-38; u.o. 44/8/3-5; Szalontai 1995: 190-191; u.o. 207/8/7; Fancsalszky 2007: 97)

Csallány Dezső (1962: 475) a Szentesen (Nagyhegyen) 1929-ben feltárt 22. számú sír leleteinek publikálásakor említ meg többek között három szíjcsatot. Hogy ezek vadkanfejeket ábrázolnak, az csak a kíséző fényképekről derül ki (XVI. t. 7-9.); Csallány külön nem említi. (ld. még Erdélyi 1982: 147; Fancsalszky 2007: 97!)

Keszthelyen már Hampel (1905: II. 203; III. taf. 165) említ egy két lapocskából álló, „*meghatározatlan bronztárgyat*”, melynek elülső része leszakadt, felső lapocskájának végén ugyanakkor ábra látható, amely „*guggoló állatra hasonlít*”. Garam Éva (1981: 37-38) kisszíjvégnek tartja ugyanezt, s vadkanfejnek. (ld. u.o. 44/8/6; Fancsalszky 2007: 96); ugyanezen városban, a Deák utcánál 1960-1961-ben tártak fel összesen 63, „*egyértelműen*” későavar sírt (másfél ezer közül! – Kovrig 1999: 103, 105); a 96. sorszámba temetett férfi mellett ismét szerepelt egy vadkanfejet ábrázoló kisszíjvég (u.o. 100; illusztráció u.o. 112. 96/14; ld. még Garam 1981: 37-38; u.o. 44/8/1; Fancsalszky 2007: 97). Ugyanitt később a 143. sz. sírban is találtak egy hasonló kisszíjvéget (Garam 1981: 37-38; u.o. 44/8/2; Fancsalszky 2007: 96).

A szekszárd-palánki avar kori temetőben (a 2. számú férfisírban) eltemetett férfi övén számos más bronz díszítés mellett egy vadkanfejet formázó kisszíjvég is szerepelt (Salamon 1968: 5; illusztráció u.o. 18/8; Fancsalszky 2007: 97).

Ezen kívül Garam Éva 1981-es összefoglalásáig kerültek elő vadkanfejes szíjvégek Csatajon (ma: Čataj, Szlovákia – a 70. számú sírban egy, a 119. számúban három – Garam 1981: 37-38., 43/7/2-3; Fancsalszky 1907: 96); Dévényújfaluban (ma: Devínska Nová Ves, Szlovákia – a 760. számú sírban kettő (Garam 1981: 37-38., 43/7/7-8; Fancsalszky 2007: 96). Tiszafüreden (Majoroson) Garam Éva (1981: 37-38; u.o. 44/8/11-12) maga tárt fel két ilyen kisszíjvéget. (ld. még Fancsalszky 2007: 97!)

Ám a leletek sora itt sem ért véget. 1987 és 1889 között, a komáromi hajógyárnál feltárt avar temető 114. számú sírjában két vadkanfej-forma bronz kisszíjvég is előkerült, ezúttal bearanyozva (Trugly 1993: 201; u.o. 256. Taf. 19/6, 7; u.o. 294. Taf. 57/13-14; Fancsalszky 2007: 97).

Szentpéteri József mindezt megtoldja még egy Tatabányán előkerült övszín-garnitúrához tartozó, két bronz vadkanfejes kisszíjvéggel (a lelőhely közelebbi megadása nélkül – Szentpéteri 2002: 373; Fancsalszky 2007: 97), valamint egy, az ausztriai Petronellben (=az egykori Carnuntumban) a külső területen, szórványleletként talált, szintén vadkanfejet formázó szíjvéggel (u.o. 287; Fancsalszky 2007: 97).

A 2007-ig előkerült példányok sorát Fancsalszky Gábor zárta le. Ő említi meg (2007: 97), hogy Komárom környékén (nem a hajógyári temetőben!) már 1982-ben előkerült egy vadkanfejes nagyszíjvég.

S mindezek még csupán azok a szíjvégek, amelyek vitán felül vadkanfejet ábrázolnak. Előfordulnak azonban vitás esetek is. Ezek között legrégebbi az ordasi lelet. E helységtől, mely Pest megye solti járásában fekszik, a Duna mentében félóránnyira, az egykori révátkeelőhely, Zádor helyén még Tergina Gyula (1880: 36-337) tárt fel 1880-ban egy sírt, amelyet csak „uralaltaji”-ként határozott meg (nyitva hagyva, hogy hun-e, avagy avar, bolgár, magyar, besenyő vagy kun – u.o. 340); a leletek között szíjvégről nem ejt szót, de az illusztrációk között (u.o. XLVII/12) lerajzolva látható, s valóban vadkanfejet formáz. Hampel (1894: 80/LXXVII; 1905: II. 101; III. taf. 79) ennek ellenére nem említi, hogy vadkant ábrázolna, holott az általa mellékelt rajz nem csupán a vadkan szemét és száját, de még agyaráát is világosan látni engedi. Garam Éva (1981: 37-38; u.o. 44/8/9) és Fancsalszky Gábor (2007: 97) ennek megfelelően ezt egyértelműen vadkanfej-ábrázolásként veszik számba. A táp-borbusztai (kisalföldi) lelőhelyen 1965 és 1968 között 67 „avar kori” sírt tártak fel. (Tomka 1972: 41-42). A 15. számú sírban fekvő férfi mellett többek között három kisszíjvéget találtak (uo: 42); ezek közül kettő a mellékelt illusztráció (u.o. 45/10) tanúsága szerint éppenséggel felfogható vadkan ábrázolásaként, de az eddigieknél sokkal kevésbé egyértelmű. Tomka, aki a leleteket citálja, csak speciális szempontból – az általa valójában vizsgált késleletek környezetének elemeiként – foglalkozik velük, így témájukra ki sem tér. Fancsalszky (2007: 97) ugyanakkor ezek vadkanfej-voltában nem kételkedik.

Zsélyen (ma: Želovce, Szlovákia) a 78. (Čilinská 1973: 48-49; u.o. 195/XIV/5) és a 420. számú (u.o. 111; u.o. 224/LXXI/12) férfisírokban fordul elő egy-egy „*állatfej alakú szíjvég*”. A közreadó Zlata Čilinská nem említi, hogy konkrétan vadkant ábrázolnának; ezt csupán Fancsalszky Gábor (2007: 97) állítja, de az illusztráció már a 78. számú sír esetében sem teljesen meggyőző, a 420 számú sír állatfeje pedig valójában inkább látszik szarvasnak. A Golsban (Wiesenäckerben) szórványleletként felbukkant kisszíjvéggel kapcsolatban viszont, amelyet Szentpéteri József (2002: 145-146) minősített vadkanfej alakúnak, éppen Fancsalszky (2007: 96) fejezte ki kételyeit, mondván, hogy ő ezt őszvérnek is értelmezheti.

Kérdéses a mosonszentjánosi (ma: Jánossomorja) 14. számú sírban előkerült két kisszíjvég (Garam 1981: 37-38; Fancsalszky 2007: 97) és a Peszéradacson (Kunadacson) fellelt egyetlen kisszíjvég (u.o. 37-38; u.o. 44/8/10). Garam Éva maga is bizonytalan

megoldást kínálhatnak a problémára, maguk is felvetnek számosat.

minősíti mindhármat (u.o. 38), s valóban: noha Fancsalszky (2007: 97) ugyanezekkel kapcsolatban nem fogalmaz meg kéte-lyeket, a mosonszentjánosiak mégis inkább szamarat vagy jávor-szarvast formáznak, a peszéradaci is hihetőbben szarvast.

Ugyanakkor, ahogy Garam Éva (1981: 35) rámutatott, a vadkan-fej nem kizárólag szíjvégekről ismert a későavar korból! Előfordul lószerszám-vereteken is. Így Kiskunhalason már Hampel (1905: I. 641; fig. 2007; Garam 1981: 36; u.o. 41/5/8) megemlíti egy vadkanfej alakú kisveretet, s kiemeli annak művészi értékessé-gét. „A munkadarab sem kérdés, hanem teljességgel önmagáért szándékozik beszélni. A fej jellegzetessége összalakjában csakúgy, mint részleteiben még tökéletesebb. Az orr, a vadkan, a hegyes fül, a fentről lefelé nyúló sörény és a ferdén álló, keskeny rom-busz alakúra megmintázott szem stilizáltak ugyan, mégis helyes megfigyelések avagy jó minták alapján.” Ennek Garam Éva szerint legközelebbi párhuzamai kerültek elő a békési Vizesbánón: 2 nagy és 7 kis veret (Garam 1981: 36; u.o. 40/4).

A kaposvári 33. számú lelőhely 14. számú sírjából Bárdos Edith publikált 1 nagy és 5 kis vadkan alakú lószerszámveretet (Bárdos 1978: 18, 41 – ő azonban ezeket lőfejnek értelmezi; Garam 1981: 36; u.o. 42/6/1-6 minősítette át ugyanezeket vadkannak. Mind-két álláspont mellett lehet érvelni a Bárdos 1978: 41 oldalon lát-ható 16. sz. ábra nyomán.)

Ismert még a dunacsébi (ma: Čelarevo, Szerbia) téglagyárban az 5. számú sírból két nagy (Garam 1981: 36; u.o. 41/5/5-6), a 247. számúból további kettő (u.o. 36; u.o. 41/5/7); Alsógelléren (ma: Holiare, Szlovákia) a 778. számú sírból egy nagy, és három kicsi veret (Garam 1981: 36; u.o. 41/5/1-4); Zsitvatórról (ma: Žitavská Tňň, Szlovákia, Dunaradvány [Radvaň nad Dunajom] részeként), a 43. számú sírból egy kisveret (Garam 1981: 36; u.o. 41/5/11; Fancsalszky 2007: 97); a csehországi (eredetileg morvaországi) Mikulčicéből (a nagymorva birodalomnál korábbi rétegből) egy nagyveret (Garam 1981: 36; u.o. 41/5/9); végül egy ismeretlen lelőhelyű kisveret, amely a Zavaros-gyűjtemény részét képezte (Garam 1981: 36; u.o. 41/5/12). De a komáromi hajógyári te-metőben, a 33. számú sírból is kerültek elő poncolt hátterű, vad-kanfejett ábrázoló veretek. (Trugly 1994: 23, 28; u.o. 49. sz.kép).

Az első természetesen a leletek datálása. „Későavar”, azaz onogur-bolgár jellegük már régóta nem vita tárgya¹⁶; csupán e korszakon belül kell őket elhelyezni. Garam Éva (1981: 39-45) a későavar periódusnak is a legvégére, azaz a 9. századra datálta őket, mondván, hogy a lelettipus előzmény nélküli, valamint, hogy az érintett sírokban Karoling leleteket is találunk. H. Tóth Elvira (1992: 44) már óvatosabb: hangsúlyozza, hogy az „avarság” (=onogur-törökök) 9. századi továbbélését egyetlen, az általa vizsgált lelőhelyekről előkerült lelet nem támasztja alá. Mégis hajlandó elismerni a peszéradacsi kisszíjvéget kivételt jelentő bizonyítékként.

Radikálisan szembefordult azonban Garam Éva datálásával Madaras László (1993: 16). A lószerszámveretekről elismeri, hogy a későavar kor legvégéről valók, ám őszerinte így sem későbbiek a 8. század utolsó negyedénél; a szíjvégek közül viszont az abonyit éppenséggel a 7-8. század fordulójára, a Garam Éva összefoglalójában szereplők döntő többségét a 8. század első harmadára teszi. Szalontai Csaba (1995: 196) lényegében Madarassal ért egyet, bár hozzáteszi: a kérdés valójában az, hogy általánosságban mikor zárul le a „későavar” kor, s ennek megítélése a mindenko-

16 Fettich Nándor [1926: 6, 2. sz.j.] volt az utolsó, aki a vizesbányai lószerszámvereteket a szarmata korra, azaz a Kr.u. 1-4. századra próbálta datálni, ám ő is csupán néhány, más sírból, noha ugyanott előkerült tárgy alapján.

ri szerző vérmérsékletétől is függ. Trugly Sándor (1994: 17, 33) szintén a 8. századot említi csak a leletekkel kapcsolatban.

Természetesen problémát jelent a leletek eredeztetése is, amint azt fentebb már áttekin tettük. Mindazon kutatások legfőbb problémája az, hogy akár az alamann, akár a bizánci, Szasszanida, Hétfolyó-országbeli, szkíta vagy bármilyen egyéb külső hatás sokkal inkább az ábrázolás mikéntjét, stílusjegyeit érinti, semmint tematikáját. Pedig hogy az övveretek díszítése koránt sem csupán dekoratív szempontok szerint történt az 5-10. századi steppei népeknél, azt a régészeti, nyelvészeti, néprajzi adatok és az írott források összevetése már évtizedekkel ezelőtt világossá tette (U. Köhalmi 1972: 112-114).

Ha viszont a tematikát kívánjuk vizsgálni, arra kell mindennek előtt figyelnünk, hogy míg az ország területén ilyen sok vadkanfej-ábrázolás került elő, addig más állatfejjel az adott időszakból alig találkozhatunk. Garam Éva (1981: 35-38) 9 vadkanfejes lószerszámveretet és húsz szíjvéget számolt össze, szemben mindössze két lófejes szerszámverettel, két szamar- és egy jávorszarvasfejes szíjvéggel.¹⁷ A vadkanfejes leletek száma, láttuk azóta is szépen bővült. Mi

¹⁷ Láttuk azonban: a kaposvári 14. sz. sírleletek eltérő értelmezése számottevően módosíthatja az eredményt!

biztosít hát éppen a vadkannak ilyen kivételes jelentősége a későavar kultúrában?!

Természetesen pusztán a régészeti leletanyagból ez ítéltető meg a legnehezebben; épp ezért ezt a kérdést tették fel a legritkábban. Aki egyáltalán megpróbálkozott a leletek pusztá bemutatóján túl bármiféle vizsgálattal, az is többnyire önmagukban, művészeti alkotásokként vizsgálta őket, mintegy esztétikai elemzést végezve rajtuk (Márton 1904: 306, Dekan 1972: 395-396; Fancsalszky 2007: 98).

Kivételt Trugly Sándor jelentett. Ő (1994: 21) eredetileg nem a szíjvégek, hanem a komáromi hajógyári temetőben fellelt, a sírokban elhelyezett állat- (főleg szarvasmarha-, női- és gyermeksírokban néha juh-) koponyák magyarázataként vetette fel, hogy ezek mint halotti áldozatok az őstisztelettel, vagyis így a totemizmussal függenének össze. Ez persze maga is csak igen bizonytalan hipotézis, és kérdés, mennyi segítséget jelenthet a vadkan alakjával kapcsolatban.

Ha csak hipotetikusan is megpróbáljuk felvetni, hogy a számos vadkanábrázolás esetleg totemisztikus képzetekkel függhetne össze, két nehézségbe ütközünk. Az első, hogy ebben az esetben nagyjából ugyanilyen bőségben kellene találkozoznunk mindenféle egyéb állat képével is a lószerszámokon és szíjvégeken: hiszen minden

egyres nemzetség fiainak a maga totemállatát kéne viselniük a mondott helyeken. A másik pedig, hogy a leletek földrajzi szóródása egyetlen nemzetség területének mindenképpen túlzottan nagy. Hiszen ha nem számítom is a morvaországi leletet, melynek nyilván speciális magyarázata kell legyen, a vadkanfejes díszek akkor is Bécs környékétől húzódnak Burgerlandon, valamint az egykori Nyitra, Pozsony, Moson, Győr, Komárom, Esztergom, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Tolna, Somogy, Zala, Jász-Nagykun-Szolnok, Békés és Csongrád megyéken keresztül egészen a Vajdaságig, s persze ne feledkezzünk meg az összefüggő területtől északabbra Zólyom megyéről sem!¹⁸

Azt viszont, hogy a vadkan netán az egész késő(avar) népesség közös totemállata lett volna, kockázatos lenne feltételezni; hiszen erről akkor más információnk is illene, hogy legyen (ahogy például a hunok közös szarvastotemjéről Iordanes [24. 123-125.; IM 1882: p. 89-90.; magyarul IG 2004: p. 67] is tájékoztat!)

Ennek az ellentmondásnak azonban van lehetséges feloldása, amelyet Tomka Péter (1978:

18 Semmiképp sem precíz tehát Fancsalszky (2007: 98) értékelése, aki szerint e verettípus csak a Szigetköz-Csallóköz vidékén, s ennek folytatásaképp DNy-Szlovákiában lenne jellemző, s legfeljebb még Keszthelynél, ami viszont öszerinte azért nem számítana, mert az ottani nagy temetőben amúgy is előfordul mindenféle verettípus.

155-156; 1985: 278-279) fogalmazott meg. „Az övveretek nemzetségjelző címer szerepére jó példát nem ismerek, annál inkább az övek adományozására (és ezzel az összetartozásnak az értő szem számára első pillanatra nyilvánvaló hirdetésére.) [...] Mai tudásunk itt nem segít tovább, ismét képzeletünkre kell hagyatkoznunk. Magam úgy képzelem [...], hogy az avatási szertartást a központi hatalom képviselőjének közreműködésével tartották, az öv jelvényei egy-egy kagánhoz, annak katonai kíséretéhez való tartozást jelképezték, azaz a »griffes« jelvényű kagán idején minden ifjú »griffes« övet kapott; minden ifjú, akinek családja elismerte és büszkén igyekezett ki is fejezni az összetartozást, – kivételek nyilván ekkor is voltak. Lehetségesnek tartom emellett, hogy kiváltsággéppen mások is megkaphatták az övadományozás jogát, esetleg egymással vetélkedő nagyurak hatalmi harca is tükröződhet az egykorú, de különböző típusú övek adományozásában. Egy biztos: ez az egész rendszer nem volt túl merev. Rangemelkedés például járhatott újabb adománnyal, viszont az urukat túlélők sem cserélték már ki övüket azért, hogy az új jelvényekkel hivalkodjanak – lassan elfogytak azonban, és mindenütt az újabb, immár más típusú vereteket viselők jutottak szóhoz.”

E merész és igen részletes hipotézist ahogyan azt Tomka (1985: u.o.) maga felpanaszolja, igen sok támadás érte; Trugly Sándor (1994: 22)

ellenben magáévá tette: „*Feltevéseink szerint a harcra, vadászatra edzett fiúgyermekeket már fiatalon, 14-16 éves korukban övezték fel az avar társadalom teljes jogú férfi tagjainak sorába. A díszes övet gazdája nyilván egész életén át viselte – persze, jobbára ünnepi alkalmakkor, hadba lépéskor, a nagy vadászatok idején –, s a rajta látható egyes veretek díszítményei, mintái címerek gyanánt esetleg nemzetségi, törzsi származást, összetartozást jelölhettek. Ennek a felövezésnek a szertartásáról természetesen semmi bizonyosat nem tudunk, így a legjobb esetben is csupán a képzeletünkre hagyatkozhatunk. Ennek kapcsán igen megszívlelendők Tomka Péter gondolatai...*”

Tomka, ahogy láthattuk, a griffes övveretekre dolgozta ki elméletét. E veretek a későavar kor elején, a 8. század első felében találhatók nagy számban az avar szállásterület minden részén (Tomka 1985: u.o.); láthattuk, Madaras László lényegében ugyanekkorra teszi a vadkanfejes szíjvégek döntő többségét is. De mivel e datálás még vitatott, s finomítani mindenképpen lehet, nem egészíthetjük-e ki Tomka és Trugly gondolatmenetét azzal, hogy a griffes veretű öveket adományozó kagándinasztiát egy idő után egy másik válthatta fel, amelynek viszont vadkan volt a nemzetségi totemje, s ezért adományozott tömegesen ilyen díszítésű öveket?

Avagy még inkább: nem szabad-e itt Haussig fentebb idézett elméletére hivatkoznunk az ordoszi mongol *γaqan*=Vadkan nemzetségről, amelyhez ő még azt is hozzáfűzte (Haussig 1953: 357 [298. sz.j.]), hogy innen származtatja magát a *qayan* méltóságnevet is. Három évvel később (u.ő 1956: 42 [88. sz.j.]) egy L. Bazintól kapott magánlevélre hivatkozva továbbfejleszti ezt az elméletet: eszerint az oszmánli és kipcsak *qaban*=*vaddisznó* etimológiailag szintén összefügghet a *qayan*-nal. (A közös tö egy **qapġan* alak lenne Bazin szerint, amely – bár ezt itt sem Bazin, sem Haussig nem említi – maga is szerepel a kagánnál alacsonyabb méltóság jelöléseként.)

Hogy ez az elképzelés az elmúlt több mint fél évszázad után akceptálható-e még (sőt, hogy az volt-e akár már új korában is), azt a turkológiában jártasabb kutatótársaimra hagynám. Erdélyi István (1982: 147) mindenesetre hajlamosnak látszott elfogadni. Annyit Ligeti Lajos (1986: 138) is leszögez ugyan, hogy a *qayan* méltóságnév szienpi eredetű (l. még Vásáry 2003: 49); ám a közismert, konkrét alakot a mongolban kitaj átvételnek mondja (uo: 145), amely maga is mongol nyelv lehetett (Lőrincz 1977: 28; Vásáry 2003: 98), ahogy feltehetően maga a szienpi (Lőrincz 1977: 20; Vásáry 2003: 46) is. Márpedig a kitajban a szerényebb *kán* cím *qa* alakban sze-

repel, s Ligeti (1986: 145) szerint „*Ez a kitaj és korai mongol adat a **qayan** alak magyarázatának kulcsa.*” (Igaz, Vásáry 2003: 49 ellenben a kánt tekinti a *kagán* rövidült alakjának!)

Viszont ami Haussig elméletének még inkább ellene szól: Ligeti (uo: 146) a *qapqan* méltóságnévet az előbbitől teljesen függetlenként tárgyalja, késeinek tekinti, s a kettő kapcsolatáról szót sem ejt. Erdélyi (1982: 195; 1987: 37) ugyan e kapcsolatot is kész átvenni; vele szemben azonban Deér József (1965: 774-776) a latin és görög előfordulások alapos elemzésével már jóval korábban bizonyította, hogy itt két különböző méltóságról van szó.

Ha Ligetit és Deért követjük, bármilyen csábítónak látszik is a lehetőség, hogy még dinasztiaaváltást sem kellene vizionálnunk s mégis megmagyarázhatnánk, miért váltják fel a griffes övvereteket a vadkanfejesek (hogy tudniillik éppen csak annyi történt volna: a kagáni méltóságnak valami ősibb jelvényét újították volna fel az addig használt griff helyett) – úgy látszik, le kell mondanunk róla.

A dinasztiaaváltás lehetősége azonban még mindig felvethető.

Hogy nem erről lenne szó, hanem „egymással vetélkedő nagyurakról” avagy alacsonyabb rangú, s az övadományozás jogát a kagántól kiváltságképp megkapó főnök nemzetségéről, az a

vadkanfejek szinte országos méretű elterjedése miatt kevésbé látszik valószínűnek.¹⁹

Ellenkezőleg: amennyiben ragaszkodnánk a kagándinasztia elképzeléséhez, ez megmagyarázná még azt a Fancsalszky által kiemelt (túlhangsúlyozott?) jelenséget is, hogy a szállásterületnek éppen északnyugati részén fordulnak elő a leg­sűrűbben az ilyen díszítésű övek. Trugly – aki, ahogyan korábban Garam Éva (1981: 46-49) is, kapcsolatot keres a mondott szíjvégek, lószerszámveretek és a nagyszentmiklósi kincs egyes

19 Itt és most ugyancsak nem foglalkozunk az avar kagán és más vezető főméltóságok (jugurru, tudun, stb.) közötti hatalommegosztás kérdésével (Mikkola 1927: 160; László 1955: 16-17; Kovrig 1963: 217-218; Deér 1965: 725-726, 759-762, 769-770, 776-777, 781, 805; Bóna 1971: 308-309; uő 1984: 333-334; Váczy 1974: 1050-1059; Vékony 1984: 66-68; Ligeti 1986: 146-148; Erdélyi 1987: 36-39; Márton 1994; Madaras 2011: 23; uő 2014: 181-182), noha ez nemcsak egyik legizgalmasabb kérdőjelét jelenti az avar történelemnek, de vitán felül igen fontos is annak megértéséhez. Úgy gondolom azonban, a valóságos erőviszonyoktól függetlenül ilyen övadományozási gesztusra mindenképpen a reprezentatív „főkirálynak” lehetett joga. v.ö. Ib Rusta közlését a 880 körüli magyar kettős fejedelemségre vonatkozóan: „*Főnökük húszezer lovassal vonul ki. Főnökük neve K.nd.h. Ez azonban csak névleges címe királyuknak, minthogy azt az embert, aki királyként uralkodik felettük, Ğ.l.h-nak hívják. Minden magyar a Ğ.l.h nevű főnökük parancsait követi a háború dolgában, a védelemben és más ügyekben.*” (ford.: Czeglédy Károly. HKÍF 32-33.) Láthatjuk, Ibn Rusta (illetve az általa kivonatolt Gayhānī, végső soron az utóbbi forrásául szolgáló kereskedői jelentések), noha világosan leszögezik, hogy nem a kündü, hanem a gyula az, aki legelőször is éppen „a háború dolgában” parancsol, mégis igenis a kündüről állítják, hogy „kilovagol” a törzsszövetség fegyveres erejével. Gyaníthatóan azért, mert **eluben** csakis ő tehetett ilyet, ahogyan övet is csak a kagán adományozhatott az ifjaknak.

darabjai között (Trugly 1994: 28-30) – ezzel kapcsolatosan így fogalmaz (u.o. 33): „A nagyszentmiklósi ötvösművészeti kör öv- és lószerszámdíszzeit használók nem véletlenül tűnnek fel az Avar Birodalom peremterületein – így igen nagy számban a Duna vonalától északra is –, hiszen véleményünk szerint ők azok, akiket az avar kagán (kagáni központ) tudatos megfontolásból telepít a VIII. század elejétől a Kárpát-medence stratégiailag fontos pontjaira. Ezeknek a válogatott lovas harcosoknak jó része már eredetileg is a kagáni család és a kisebb-nagyobb fejedelmek szolgálatában állhatott, így felszerelésükön hatványozottan érzékelhető a kagáni »nagyszentmiklósi« ötvösműhely közelsége, amelynek alakos ábrázolásai és motívumai kisebb elemeikre bontva jelennek meg a nemesi középréteg hagyatékában. [...] Azt, hogy ez a telepítés nem csak az északi peremterületekre irányult (Dévényújfalu, Zsitvatő, Komárom), azok a hasonló temetkezések is jelzik, melyek a délvidéken [sic!], illetve az Avar Birodalom központi területein – a mai Magyarországon – is előkerülnek. A központi hatalom érvényesítőiként, illetve az egyes vezérek, részfejedelmek katonai kíséretként értelmezhetők a Hortobágy-árkusi temető gazdag harcosai, illetve a Kaposvár környékén feltűnő csótáras lovastemetkezések is.”

6.

Számunkra azonban természetesen az a kérdés: alkalmas-e arra is Tomka hipotézise, hogy Tonuzaba problémáját megoldja? Más szóval: lehetséges-e, hogy a „vaddisznó-apa” mégis csak nemzeti totemállat volt, de nem magyar, s még csak nem is besenyő nemzetiségé, hanem egy későavaré, amely valamikor a 8. században a kagáni hatalmat is magához tudta ragadni?

A feltevés csábító, de természetesen nem egy súlyos nehézsége van. A leg súlyosabb, hogy ez esetben a feltételezett mitikus ének is, amely a totemállat emlékét őrizte, s amelynek nyomát tavaly megkíséreltük kimutatni Anonymus Gestájában, a következő fordítást javasolva a *cum uxore vivus ad portum Obad est sepultus* kitételre: „*ott dagonyázott volt az abádi révnél párjával együtt, amíg élt*” (Uhrman 2018: 154.) – szükségképpen bolgár-török nyelven hagyományozódott volna?! És ha igen – Anonymus miként értette meg, s fordíthatta latinra?

Igaz, Horváth János (1966: 21-26) már felvetette a lehetőséget, hogy Anonymus tudott volna valamilyen török nyelven, őszerinte leginkább a kunokén, esetleg a besenyőkén. Hogy ez az elképzelése mennyire megbízható, annak eldöntését inkább turkológiában jártasabb kutatókra hagynám; de még ha feltennénk is, hogy

helytálló, akkor is kérdés, hogy 12-13. századi kun nyelvtudással mennyire lehetett még megérteni egy 8. századból származó bolgár-török szöveget.

E problémára azonban többféle válasz is kínálkozik. Először is arra kell gondolnunk, amire Garam Éva (1976: 140, 142) hívta fel a figyelmet: hogy a későavar kori régészeti anyag a Közép-Duna-medencében jóval változatosabb, semhogy egyetlen (Kuvrat birodalmából származó, bolgár-török) etnikai csoporthoz köthetnénk. Vannak sírok, amelyek párhuzamait Közép-Ázsiában (a mai Kirgizisztán és Kazahsztán területén) lelhetjük fel; innen a 7. század folyamán a kínai nyomás hatására vándorolhattak nyugatra egyes – értelemszerűen köztörök nyelvű – csoportok, s csatlakozhattak a Kuvrat-birodalomból még tovább nyugatra menekülő bolgár-törökökhöz.

Ha a Vadkan-apát (Tanuzabát) totemállatának tekintő dinasztia ez utóbbiak közül való lett volna (ami megint legalább részben erősíthetné Haussig elképzelésének legalább az előbbi felét), akkor a róla szóló énekek is köztörök nyelven hagyományozódhattak; s ha Anonymus valóban ismerte a kunok/besenyők nyelvét, akkor egy köztörök szöveg, még ha valamivel archaikusabb is, talán valóban nem lehetett érthetetlen a számára.

Ám ha ezt nem akarnánk feltételezni, s ragaszkodnánk ahhoz, hogy ilyen szöveg, ha maradt fent egyáltalán a Névtelen Jegyző koráig, csakis bolgár-török nyelven maradhatott – nem maradna-e még mindig egy lehetőség: hogy előbb magyar fordítás készült a bolgár-török eredetiből, s Anonymushoz már ez, vagy még inkább ennek töredéke jutott el?

Csakhogy tudatos műfordítói tevékenységre magyar ajkú énekes részéről itt még aligha gondolhatunk. Ha tehát fel akarjuk tételezni, hogy az állítólagos éneknek keletkezhetett magyar nyelvű változata, akkor ezt egy kétnyelvű, a magyar és a bolgár-török nyelvet egyaránt használó közösség folklórjában képzelhetnénk el. Csakhogy létezhetett-e ilyen közösség?! A későavar népesség a 9. századra a Dunától keletre lényegében eltűnik, amint azt Madaras László (2011: 30-32.; 2012: 2014: 179-191) éppen itt, ezeken a konferenciákon bizonyította tanulmányok/előadások sorával. Ilyen etnikum egyedül a Dunántúlon érhetette meg a magyar honfoglalást – csakhogy a Tanuzaba-hagyomány, amint azt tavaly magunk hangsúlyoztuk, alighanem elválaszthatatlanul kötődik Abád környékéhez.

E probléma azonban talán mégis áthidalható. Tudunk ugyanis arról, hogy Krum bolgár kán 803-as megsemmisítő inváziója után, 805-ben az avar szállásföld keletibb részeiről is menekül-

tek „avarok” (élükön magával a kagánnal!) a Dunántúlra, Nagy Károly védőszárnyai alá (Deér 1965: 725, 774-778; Váczy 1974: 1059-1060; Epperlein 1982: 64; Vékony 67-68.; Papp Imre 1997: 46; Fischer-Fabian 2000: 155; Madaras 2011: 34-36; u.ő 2014: 181). Így ezek magukkal hozhatták a korábbi uralkodójuk/uralkodóik vadkanósét megéneklő hagyományt, s azzal így 900 után az immár a Dunántúlt is birtokba vevő magyarok is találkozhattak.

Ez esetben viszont újabb probléma merül fel: ha ugyanis Anonymus már magyarul hallhatta a Tanuzabáról szóló éneket, mi vezethette arra a tévedésre, hogy az besenyő volt? De ez is megválaszolható. Horváth (1966: 21-22) Anonymus török nyelvtudásának állítólagos bizonyítékai között első helyen említi, hogy az tisztaban kellett legyen az Aba név méltóságnévi jellegével, ezért írhatta, hogy utóbb Aba Sámuel *„az iránta való megtiszteltetés kedvéért nevezték így”*.²⁰ Nos, ha a valóságban talán nem ismerte is érdemben a besenyő vagy a kun nyelvet, ennek a szónak a jelentésével azért még tisztaban lehetett. S ha ezek szerint felismerte azt mint utótagot Tanuzaba nevében is, szükségképpen kapcsolta valamely, Abád környékén élő török ajkú csoporthoz. Márpedig Abádtól északra, Heves megyében élt egy besenyő csoport (Rásonyi 1981: 87). Másfelől viszont az

20 Anonymus 32. (...pro sua pietate Oba vocabatur...)

is lehet, hogy a Tomaj nemzetség ápolta valóban a besenyő eredet emlékét, hiszen maga a Tomaj név mindenképpen arrafelé mutat (Rásonyi 1935: 554); így aztán, ha Tanuzabát meg akarta tenni az ő felmenőjüknek, szükségképpen besenyőnek is meg kellett. Ezt csak hitelesíthette, hogy valóban török nevet visel.

Kisebb probléma, hogy Abád környékén, amelynek eszerint egy kagáni dinasztia közép-pontjaként kellett volna szerepelnie, nem tudunk későavar kori temetkezésről, sőt, pillanatnyi ismereteink szerint a közeli tiszafüredi lelőhely is a leletek elterjedésének északkeleti végpontjául szolgál. Amíg itt vagy lényegesen közelebb nem kerül elő valamilyen tárgyi emlék, amely egy, a környéken élő nemzetség körében gyakorolt vadkan-kultuszt igazol, addig megoldási kísérletünk még mindig a levegőben lebeg²¹. Ám e pillanatban idáig tudtunk eljutni; megítélésünk szerint Tanuzaba prob-

21 Akik egyáltalán kísérletet tettek az avar kagáni székhely elhelyezkedésének meghatározására, azok a Duna–Tisza közére (Deér 1965: 785; Bóna 1984: 323–324, 333; Madaras 2017: 163–166, 172–173) lokalizálták. Madaras ezen utóbb (2018: 78–82) annyit módosított, hogy a koraavar korban még lent délen, Sirmiumban lett volna a kagáni centrum, ezt még a Baján-dinasztia utolsó uralkodója (=a kunbábonyi sírban eltemetett fejedelem?) telepítette volna át a fentebb jelzett helyre. Nem lehet azonban teljesen kizárni egyéb, átmeneti kagáni szállások létezését sem, vándorló lovasnépről lévén szó. Madaras (2017: 161) ellenvéleményének, mely szerint 630 után „...a terület veszteséggel [sic!] az életforma változása is bekövetkezett, illetve ez a folyamat megindult, kezdenek kialakulni az állandó telepek és temetők”, súlyát nem kevésbé gyengíti, hogy a magyarok falvai

lémájára még mindig ez a leginkább kínálkozó magyarázat.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Albaum, L. I.: (1960) *Балалык-мене. К истории материальной культуры и искусства Тохаристана*. Taskent.

Artamonov, M. I.: (1969) *The Splendor of Scythian Art. Treasures from Scythian Tombs*. New York, Washington.

Bakay Kornél: (1975) A X-XI. századi magyar köznép temetkezési rendjének egyik változata. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 2. 23-47.

Bakay Kornél: (1978A) *Honfoglalás- és államalapítás-kori temetők az Ipoly mentén* (=Studia Comitatus 6.) Szentendre.

Bakay Kornél: (1978B) *A magyar államalapítás*. Budapest.

Bárdos Edith: (1978) Avar temető Kaposvár határában. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 3. 13-65.

Bialeková, Darina: (1967) Die gelbe Keramik aus den awarenzeitlichen Gräbelfeldern im Karpatenbecken. *Slovenská Archeológia* 15. 65-76.

Bóna, István: (1971) Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945-1969). *Acta Archaeologica* 23. 265-336.

Bóna István: (1984) A népvándorlás kor [sic!] és a korai középkor története Magyarországon. In *Magyarország története I. (Előzmények és magyar történet 1242-ig)*/1. Székely György, Bartha Antal (szerk.). 265-373. Budapest.

még a 13. században, a honfoglalás után több mint háromszáz évvel is, maguk is „vándorolnak” (Bakay 1978B: 68-69).

- Börzsönyi Arnold (1902): Győri temető a régibb középkorból I-II. *Archaeologiai Értesítő* új folyam 22. 12-24., 128-143.
- Brasinszkij, I.: (1967) *Сокровища скифских царей*. Москва.
- Charrière, Georges: (1974) *Von Sibirien bis zum Schwarzen Meer. Die Kunst der Skythen*. Köln.
- Čilinská, Zlata: (1973) *Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce*. Bratislava.
- Csallány, Dezső: (1962) Der awarische Gürtel (Tafel XV-XXVI.) *Acta Archaeologica* 14. 445-480.
- Deér, Josef: (1965) *Karl der Große und der Untergang des Awarenreiches. Sonderdruck aus Karl der Große Band I. Persönlichkeit und Geschichte*. Düsseldorf.
- Dekan, Jan: (1972) Herkunft und Ethnizität der gegossenen Bronzeindustrie des VIII. Jahrhunderts. *Slovenská Archeológia* 20. 317-452.
- Eliade, Mircea: (2006) *Vallási hiedelmek és eszmék története*. Budapest (2nd ed.).
- Epperlein, Siegfried: (1982) *Nagy Károly*. Budapest.
- Erdélyi István: (1982) *Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében*. Budapest.
- Erdélyi István: (1987) *Pannoniai húsvét*. Budapest.
- Erlich, Vlagyimir P.: (2009) Az uljapi fejedelmi sírok és szentélyek. Prohászka Péter (ford.). *Szkíta aranykincsek. Időszaki kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban 2009 március 25-május 31*. Budapest. (A továbbiakban: SzAK) 55-62.
- Fancsalszky Gábor: (2007) *Állat- és emberábrázolások a késő avar kori öntött bronz övvereteken*. Budapest.
- Fehér Géza-Éry Kinga-Kralovánszky Alán: (1962) *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. (=Régészeti tanulmányok II. Szőke Béla [szerk.])* Budapest.

- Fettich Nándor: (1926) *Az avarkori műipar Magyarországon I.* (=Archaeologia Hungarica I.) Budapest.
- Fettich Nándor-Nemeskéri János: (1943) *Győr a népvándorláskorban* (=Győr története a tizenharmadik század közepéig. Régészeti emlékek III.) Győr.
- Firszov, Kirill: (2009) A saurimata elit sírjai. Prohászka Péter (ford.). SzAK 47-54.
- Fischer-Fabian, S.: (2000) *Nagy Károly az első európai.* Budapest.
- Fodor István: (2009A) Nomád népek – nomád birodalmak. SzAK 11-26.
- Fodor István: (2009B) Rokonaink-e a szkíták? u.o.119-128.
- Frel, Irzsi: (1964) Новый скифский памятник из Лувра. Советская Археология 3. 292-293.
- Garam Éva: (1976) Adatok a középvár kor és az avar fejedelmi sírok régészeti és történeti kérdéseihez. Folia Archaeologica 27. 129-147.
- Garam Éva: (1981) A böcsi későavarkori lelet és köre. Archaeologiai Értesítő/új folyam 108. 34-51.
- H. Tóth Elvira: (1992) Eredmények és problémák Bács-Kiskun megye avar kori kutatásában. Cumania 13. 41-74.
- Hampel József: (1894) *A régibb középkor (IV-X. század) emlékei Magyarhonban* I. Budapest.
- Hampel , Joseph (=József): (1905) *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I-III.* Braunschweig, 1905.
- Haussig, Hans Wilhelm: (1953) Theophylakts Exkurs über die Skythischen Völker. Byzantion 23. 275- 462.
- Haussig, Hans Wilhelm: (1956) Die Quellen über die zentralasiatische Herkunft der europäischen Awaren. Central Asiatic Journal 2. 21-43.
- Herzfeld, Ernst: (1920) Am Tor von Asien. Felsdenkmael aus Irans Heldenzeit. Berlin.

- Horváth János, ifj.: P. Mester és műve I. *Irodalomtörténeti Közlemények* 70. (1966) 1-53.
- Kovrig, Ilona: (1963) *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*. Budapest.
- Kovrig Ilona: (1999) A Keszthely-belvárosi avar kori temető feltárásának folytatása. *Zalai Múzeum* 9. 99-119.
- László, Gyula: (1955) *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*. (=Archaeologia Hungarica XXXIV.) Budapest.
- László Gyula: (é.n. [1970]) *A népvándorlaskor művészete Magyarországon*. Budapest
- László Gyula: (1974) *Vértesszőlőtől Pusztaszerig. Élet a Kárpát-medencében a magyar államalapításig*. Budapest.
- Ligeti Lajos: (1986) A pannóniai avarok etnikuma és nyelve. *Magyar Nyelv* 82. 129-151.
- Lőrincz László: (1977) *Mongólia története*. Budapest.
- Madaras László: (1990) Előzetes jelentés a Jászapáti – Nagyállás úti avar temető feltárásáról. (Az avar kori csontveretes tegezek társadalomtörténeti jelentősége. *Szólnok megyei múzeumi évkönyv* 7. 167-206.
- Madaras László: (1993) Az alföldi avarság 9. századi továbbélésének lehetőségéről a régészeti források tükrében. *Az Alföld a 9. században*. (Az 1992 november 30-december 1-jén elhangzott előadások írott változatai). 11-32. Szeged.
- Madaras, László: (1994) *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Jászapáti*. Debrecen-Budapest.
- Madaras László: (2011) A magyarok „onogur” neve a régészeti kutatások tükrében. *A segítő kéznek ez a mesterfogása. VIII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Dobrovits Mihály (szerk.). Dunaszerdahely.
- Madaras László: (2012) Vámbéry – és a kettős honfoglalás elmélete. *Az érett kor ítélete. IX. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Dobrovits Mihály (szerk.). Dunaszerdahely.

- Madaras László: (2014) Problémák és lehetőségek a Kárpát-medence 9. századi történetével kapcsolatban (vázlat). *Európából Ázsiába, és vissza – ismét. XI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Keller László (szerk.). Dunaszerdahely.
- Madaras László: (2017) Hol lehetett az avarok „Hring”-je I.? In *Teljes tárgyalagosság és szigorú valóság. XIII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. 159-181. Dunaszerdahely.
- Madaras László: (2018) Hol lehetett az avarok „Hring”-je II.? In *Letűnt dicsőségnek visszaverődő fénye. XIV. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. 75-90. Dunaszerdahely.
- Márton Alfréd: (1994) s.v. jugurus [sic!] in *Korai magyar történeti Lexikon (9-14. század)*. Kristó Gyula, Engel Pál, Makk Ferenc (szerk.). Budapest.
- Márton Lajos: (1904) Emlékek és leletek. Uj [sic!] leletek az abonyi régibb középkori sírmezőből. *Archaeologiai Értesítő* új folyam 24. 303-318.
- Mikkola, J.J.: (1927) Avarica. *Archiv für slavische Philologie* 41. 158-160.
- Nagy Margit: (2005) Kora népvándorláskori gyermek-sír amulettekkel Mártélyról (Csongrád megye). *Zalai Múzeum* 14. 97-127.
- Nawroth, Manfred: (2009) A vettersfeldei aranylelet: a Fekete-tengertől Lausitzba. Prohászka Péter (ford.). *SzAK* 111-118.
- Papp Imre: (1997) *Nagy Károly és kora*. Debrecen.
- Platz, Gertrud-Nagler, Horstwer Anatoli: (2009) A majkopi aranylelet. Prohászka Péter (ford.) *SzAK* 63-70.
- Rásonyi, L(ászló): (1935) Zur Frage der Eigennamen bei „Anonymus”. *Ungarische Jahrbücher* 15. 548-554.
- Rásonyi László: (1981) *Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál*. Budapest.
- Rice, Tamara Talbot: (1969) Introduction. In *Artamonov*: (1969) 9-21.

- Roth, Helmuth-Theune, Claudia: (1995) *Das frühmittelalterliche Gräberfeld bei Weingarten* I. Stuttgart.
- Salamon Ágnes: (1968) *Népvándorláskori temetők Szekszárd-Palánkon*. (=A szekszárdi Balogh Ádám Múzeum füzetek 9) Szekszárd.
- Sötér Ágost: (1885) Mosonymegyei ásatások. *Archaeologiai Értesítő*/új folyam 5. 310-319.
- Szabó János Győző: (1973-74) Árpád-kori falu és temetője Sarud határában I. *Egri Múzeum Évkönyve* 11-12. 21-73.
- Szalontai Csaba: (1995) Avar kori lelőhelyek és leletek Mindszentről. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve/Studia Archaeologica* 1. 183-209.
- Szentpéteri, József (hrsg): (2002) *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa* I. Budapest.
- Stein Aurél: (é.n. [1936]) *Ősi ösvényeken Ázsiában. Három kutató utam Ázsia szívében és Kína északnyugati tájain* II. Halász Gyula (ford.) Budapest.
- Tergina Gyula: (1880) Az ordasi lelet. *Archaeologiai Értesítő*/rég. folyam 14. 336-340.
- Tomka Péter: (1972) Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz. (Kés a sírban). *Arrabona* 14. 27-75.
- Tomka Péter: (1978) Avarok a Kisalföldön. In *Régészeti barangolások Magyarországon*. Szombathy Viktor (szerk.). 124-169. Budapest.
- Tomka Péter: (1985) Kis avar néprajz. *Az őshazától a Kárpátokig*. Szombathy Viktor (szerk.). 270-313. Budapest.
- Trugly, Alexander (=Sándor): (1993) Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches bei der Schiffswerft in Komárno II (1987-1989). *Slovenská Archeológia* 41. 191-307.
- Trugly Sándor: (1994) *Griffek és oroszlánok népe. A Komárom-hajógyári avar temető*. Pozsony.
- U. Köhalmi Katalin: (1972) *A steppék nomádja lóháton, fegyverben*. Budapest.

Uhrman Iván: (2018) Az Apafarkas és a Disznó-apa II. in *Letűnt dicsőségének visszaverődő fénye. XIV. Nemzetközi Vámbéry konferencia*. Keller László (szerk.). 123-168. Dunaszerdahely.

Váczy Péter: (1974) A frank háború és az avar nép. *Századok* 107. 1041-1061.

Vásáry István: (2003) *A régi Belső-Ázsia története*. Budapest. (2nd ed.)

Vékony Gábor: (1984) Az avaroktól a honfoglalásig. A IX. század régészeti kutatásának lehetőségei Vas megyében. *Életünk* 21/1. 65-74.

FORRÁSKIADVÁNYOK

HHH (1979)=*Herodoti Historiae* I. Carolvs Hude (rec.). Oxonii. (14th ed.)

HHM (1989)=Hérodotosz: *A görög-perzsa háború*. Muraközy Gyula (ford.) Budapest.

HKÍF (1995)= *A honfoglalás korának írott forrásai*. Kristó Gyula, Olajos Teréz, H. Tóth Imre, Zimonyi István (szerk.) Szeged.

IG=Iordanes: (2004) *Getica. A gótok eredete és tettei*. Kiss Magdolna stb. (ford.). Budapest.

IM=Iordanes: (1882) *Romana et Getica*. (=Monvmenta Germaniae Historica Avctorum Antiquissimorvm V/1.) Theodorvs Mommsen (rec.). Berolini.

UHRMAN IVÁN

Zombor, Zsombor, Szabriél

1.

Zombor nevű személyről a Szent István előtti magyar történelemben egyetlen forrás tud: Anonymus. Ő is kizárólag genealógiai tekintetben ejt szót róla három alkalommal: „*A hetedik Horka apja Tétény volt, akinek fiai Gyula és Zombor, a Maglód nemzetség ősei...*”¹; „*...valamint Horka apja Tétény, Gyula és Zombor nagyapja, akiktől a Maglód nemzetség származik.*”² „*Tétény pedig Horkát nemzette, Horkától Gyula és Zombor származott, Gyula nemzett két leányt, egyikük Karold, másikuk Sarolt, Szent István király anyja. Zombor pedig az ifjabb Gyulát, Bolya és Bonyha apját nemzette...*”³

1 Anonymi (P. Magistri) Gesta Hungarorum 6. (SRH 1999 I.: p. 41.) (Tuhutum pater Horca, cuius filii fuerunt Gyula et Zombor, a quibus genus Moglout descendit...) Magyarul: AMCS p. 14. Veszprémy László (ford.)

2 u.o. 20. (u.o. p. 61.) (...Tuhtum [*sic*] pater Horca avus Geula et Zumbor, a quibus genus Moglout descendit.) Magyarul: u.o. p. 24.

3 u.o. 27. (u.o. p. 68-69.) (Tuhutum vero genuit Horcam, Horca genuit Geulam et Zubor [*sic*], Geula genuit duas filias, quarum una vocabatur Caroldu et altera Saroltu et Sarolt fuit mater sancti regis Stephani. Zumbor vero genuit minorem Geulam patrem Bue et Bucne...)

A tudományos magyar történetírás kezdetben nem látott okot e közlés megkérdőjelezésére. (l. Szalay 1861: 84-85; Pór 1871: 62; Horváth M. 1871: 129 [1. szj]; uő 1878: 51-52; Wertner 1892: 25-26; Pauler 1900: 102); egyedül Szabó Károly mellőzi Zombort hallgatással, de gyaníthatóan ő sem azért, mintha ne bízna a Névtelen Jegyző szavahihetőségében, hiszen máskülönben nagyon is követi őt.

Marczali Henrik (1996: 42) az első, aki e sort megtörve erősen kritikus hangot üt meg: *„Látjuk, mily kevésbé hiteles a jegyző Gyula fogságára nézve, de még azt sem tudja, hogy keresztény volt. Mennyi hitelt adhatunk tehát genealógiájának [...]?”* Azután pedig már a hazai hiperkritika atyamestere, Karácsonyi János (2004: 561-562) következett: *„...Béla király Névtelen jegyzője, csak az a baj, hogy szavát egészen készpénziül [sic!] elfogadni nem lehet. [...] Mindez azonban vagy egészen mesebeszéd, vagy teljesen bizonytalan.”* Zombor lehetséges összefüggését az erdélyi Zsombor (s ezzel együtt a Pesthez közeli Gyula-Zsombor) nemzetséggel azért már ő (2004: 561-562) is meglebegettette, ám rögtön elfogadhatatlannak vagy legalábbis messzemenően kérdésesnek minősítette. Későbbi műveiben – ahogyan a gyula-családra vonatkozó mind elrugaszkodottabb elképzeléseit kibontakoztatta – Zomborra immár

szót sem vesztegetett. (Karácsonyi 2009: 18-20, 24-25; 1926: 18-21.)

Sebestyén Gyula (1905: 34) a középutat igyekezett eltalálni Anonymus kritikátlan elfogadása és hiperkritikus elvetése között: *„Hogy Horkának Gyula és Zombor személyében két fia lett volna, szintén nem valószínű [sic!]. Inkább hihető, hogy csak a személynév és méltóságnév választatott ketté, vagyis hogy a karkhász fia, Zombor, nem más, mint a gyulának nevezett második erdélyi fejedelem.”*

Karácsonyiéhoz hasonló – noha talán valamivel mértéktartóbb – elméleteket dolgozott ki a gyula-dinasztiáról a következő generációban Hóman Bálint is (2003: 91-92; 1939: 178-179; vö. még Deér 2003:54; Váczy 1938: 484-485, 498; Kulcsár 1958: 11, 35-36; Szegfű 1972: 8-10; László 1977: 352; Makkai 1986: 283-284; Benkő 2002: 101-105; Uhrman 2004: 131-132), de ő legalább nem söpörte félre Anonymust sem egy legyintéssel. Már 1912-es nagy tanulmányában (2003: 86-88) megengedte, hogy a mondott nemzetség névadó ősei, egy testvérpár a Szamosvidék (Doboka és Belső-Szolnok megyék) eredeti megszállói közé tartozhattak. *„Mi sem természetesebb, mint hogy az előtte fekvő XI. századi szűkszavú ősforrásnak a honfoglaló Gyula vezérről s Szent István nagybátyjáról, a másik Gyuláról szóló elbeszélését a névhasonlóság alapján összekapcsolta*

a Gyula-Zsomborok Erdély megszállását fenntartó helyi hagyományával.” (uo. 87-88) Tizenegy évvel később is leszögezte (2003: 164), hogy Zsombor neve (éppúgy, mint Gyuláé, illetve állítólagos nagyapjuké, Tétényé, valamint Agmándé [és?] az Apafarkasé) a felső-tiszai hagyományokra megy vissza. Ugyanakkor ő vetette meg annak a máig szívósan élő koncepciónak az alapját, mely szerint Z(s)ombornak a voltaképpen gyula-dinasztiához nem volt köze, csak Anonymus kapcsolta ide tévesen. Ennek fényében meghökkentő, hogy 1938-as életrajzi monográfiájában (2000: 61-62, 65) egyszerre csak minden magyarázat nélkül, magától értetődően Szent István anyai nagyapjának, az „idősebb gyulának” személyneveként adta meg Zsombort: mintha felülbírálta volna korábbi álláspontját, és Sebestyénét vette volna át. (Akire azonban nem hivatkozik!)

Lényegében Hómannak a Zsombor nemzetségre vonatkozó korábbi elképzelését vitte tovább Makkai László (1944: 164-165), egy részletben azonban korrigálta is: „*A **Gyula-Zsombor** nemzetségnek ez a kettős neve csak a nemzetség egyik messzeszakadt [sic!], a külső Magyarországon élő tagjával kapcsolatban fordul elő, Erdélyben azt a nemzetséget, mely birtokai fekvése után ítélve a Téténytől származó nemzetséggel azonos, egyszerűen Zsombor (Sumbur) nemzetségnek írják. Minthogy az oklevelesen ismert Gyula-*

Zsombor nemzetségnek az erdélyi Zsombor nemzetséggel való azonossága egyáltalán nem bizonyos s azt sem tudjuk, hogy Tétény leszármazói viselék-e egyáltalán a kettős nemzetségnevet (P. mester Tétény nemzetségét Maglót nemzetségnek nevezi), helyesebb, ha erdélyi vonatkozásban egyszerűen a Zsombor nemzetségnevet használjuk.” – írja (uo. 166-167).

Ezt a felvetést gondolta tovább I. Tóth Zoltán a szó szoros értelmében egy-két évvel később. Ő azt nem vonta kétségbe, hogy a Pest-környéki nemzetség az erdélyinek lenne egy onnan elszármazott oldalága, ám kijelenti: **csakis** ez az oldalág vetette fel a gondolatot, hogy nemzetségük az egykori, legendás erdélyi gyuláktól származna, s Anonymus – aki eszerint közeli barátságban lehetett ezen oldalág egy vagy több tagjával – az ő kedvükért illeszti ezt bele Gestájába. Ugyanakkor mégis – ettől teljesen függetlenül – feltételezi a Gyula személynév jelenlétét, s így a Tétény-Horka-Zsombor-Gyula leszármazási sor őrzését az erdélyi nemzetségnél is, gyanúja szerint az e nevet igen kedvelő Kán nemzetség hatására (I. Tóth 1945-46: 68). Persze ugyanakkor „történetileg ellenőrizhetetlen”-nek is minősíti e nemzedékrendet, s mindenképpen Anonymus tévesztésének minősíti, hogy az utolsó erdélyi gyulát s annak fiait Zsombor közvetlen leszármazottainak mondja (uo. 69-70).

Györffy György először 1948-ban szólott hozzá a kérdéshez (1993: 113-114; 1959: 32 [94. szj]; 1965: 427 [66. szj]). Makkai nyomdokain ő írta le elsőként nyíltan, hogy a Zsombor és a Gyula-Zombor két teljesen különböző nemzetség, az őket látszólag összekapcsoló Zombor~Zsombor névpár is csupán hasonlóalakú (1993: 115; 1965: 427 [66. szj]), amit azzal is alátámaszt, hogy a Gyula-Zombor nemzetséget Anonymus a 6. és a 20. caputban következetesen Maglód néven emlegeti, s itt még szót sem ejt arról, hogy az erdélyi gyulákhoz köze lenne. Utóbbit csak a 27. caputban állítja, amelyről viszont éppen I. Tóth (1945-46: 64-65, 71) mutatta ki, hogy magának a szerzőnek későbbi betoldása. Emellett a két nemzetségnek sehol nem mutatható ki közös birtoklása, amit Györffy az azonosság egyik definitív előfeltételeként határoz meg (Györffy 1993: 113 [24. szj]; 1959: 20). I. Tóthhoz képest azonban annyit még módosít, hogy őszerinte a Tétény név igenis a Pest megyei Maglódok hagyománya (hiszen Tétény helynév is e megyéhez közel fordul elő, Erdélyben nem – uo. 114!), míg viszont az erdélyi gyulák hagyományát igenis az erdélyi Zsombor nemzetséghez köti, s így magyarázza, hogy a Gyula személynév ott is előfordul (uo. 113-114).

Utóbb azonban Györffy (1970: 232) szembe fordult korábbi elképzelésével: „*A két nemzetség*

közös eredetét ma már elfogadhatónak tartom...”. S mivel ekkor már megindult azon az úton, mely a tudományos kutatás szigorúságának a regényírói fantázia szabadon eresztésével való felváltását eredményezte a helynevek kritikátlan felhasználása alapján, így hamarosan a fentiekre is kidolgozott egy regényes magyarázatot: Tétény, a honfoglaló hét vezér egyike, rangos partvonallal rendelkezett a Duna mellett, ezt azonban unokáitól Fajsz fejedelem elfoglalta, s így fiának, unokáinak a Tisza-vidékre kellett áttelepülniük.

Hét év elteltével ennél is tovább lépett: „...953-ban a harka felett álló gyula, név szerint alighanem Zombor vonult le Bizáncba...” (Györffy 1977A: 150) Vagyis: most már nemcsak a két nemzetség közös eredetét engedte meg, de Zombort a 10. századi magyar történelem egyik főszereplőjévé léptette elő (lábjegyzetben sem tüntetve föl, hogy ezzel Sebestyén 1905-ös, illetve Hóman 1938-as ötletét vette át). Elképzelését órá jellemző módon helynevekkel támogatta meg: egy Kiszombor nevű, Maros menti faluval, ahol görög körtemplom romjai kerültek elő, köztük VII. Kónstantinos érméjével (uo: 151), illetve azzal a Zombor faluval, amelyhez közel, az úgynevezett „tokaji kincs” leletei között II. Niképhoros és II. Basileios 11 aransolidusa szerepelt (uo: 154).

Az alapötletet aztán továbbfejlesztette későbbi nagy monográfiáiban. Itt már nemcsak Zombor „gyulát” emlegette ismételten, mint akivel Fajsz fejedelemnek osztoznia kellett a hatalmon (ahogyan már apjával is – Györffy 1977B: 34; uő 1984: 681), aki *ebből következően* teszi mindazt (1977B-ben szó szerint ugyanazon szavakkal), amit a korábbi publikációban (1977B 47, 49; 1984: 683-684, 709, 1498), s aki élt volna még a 955 utáni években, „Sarolt” születésekor (1977B: 64). Ám később az anonymusi családfa tudatos összebonyolításával azt is kijelenti, hogy Géza fejedelem felesége, „Sarolt” (l. Uhrman 2013: 87, 91-92) mégsem ennek a Zombor gyulának volt a leánya, hanem ismeretlen nevű testvéröccsének, aki azonban szintén viselte a gyula címet, s ez utóbbi volt a Szent István-kori „kisebbik gyula” apja is. (Györffy 1977B: 59-61) Vagyis: miután a Gyula-Zombor testvérpárt fentebb, Sebestyén és Hóman nyomán összevonta, mondván, hogy ugyanazon ember személy- és méltóságnévéről van szó, most újból kettévágta. Erre pedig – túl azon, hogy elfogadta azt a többségi álláspontot, amely szerint „Sarolt” és a „kisebbik gyula” nem lehettek unokatestvérek, csakis édestestvérek (Nagy Géza 1906: 53; Karácsonyi 1906: 101-103; uő 1909: 4; Váczy 1938: 484-485.; I. Tóth 1945-1946: 66-68; Kristó 1980: 451, 469; uő 2000: 7, 10; uő 2002: 168; Uhrman 2003: 295-

296) – az volt még az oka, hogy Zombor gyulát magát így a két tőle származtatott nemzetség (szerinte Szent István-kori) névadóinak, Maglódnak és Zsombornak felmenőjeként szerepeltethesse (1977B: 61). E Zsomborról aztán azt is tudni véli, hogy Észak-Erdélyben, a későbbi Doboka megyében tartotta volna a téli, az Olt felső szakaszánál a nyári szállásait (utóbbira egy ott fekvő *Zsombor* falu léte lenne a bizonyíték – uo: 163, 199). A „kisebbik gyula” elleni hadjárat idején éppen ezért a király egy másik sereget Zsombor ellen küldene Észak-Erdélybe; ám mivel Zsombor behódolna, így csak nyári szállását, illetve a téli területéből a várat és a sóbányát veszítené el (1977B: 170-171, 199; 1984: 764). Ezen később annyit módosított, hogy Zsombort immár a „kisebbik gyula” édes-testvérének minősítette (1984: uo).

Sajátságosnak mondható, hogy Kristó Gyula, aki legtöbbször Györffy munkásságának legszigorúbb bírálója volt, ezúttal éppen az ő korábbi, 1948-as elméletét szegezte ellene: a Zsombor-nemzetség megnevezése a Gyulazombor utótagjával csupán hasonlóalakú, a két nemzetséget csak Anonymus keveri össze, szójátékot csinálva egyrészt e hasonlóalakúságból, másrészt a Gyula névalak előfordulásából mindkét nemzetség hagyományában. Valójában azonban Kristó **csakis** az erdélyi Zsomboroknak tulajdonít tényleges gyula-hagyományt, ezt Anonymus is tőlük ven-

né (Kristó 1980: 448-449). Ám éppen ebből következően először ő is hajlandó feltételezni egy Zsombor nevű történelmi személyt a 10. század közepén, aki legalábbis kiemelkedő tagja lehetett a gyulák törzsének (uo: 450). Sőt, még azt sem zárja ki, hogy valóban ő lehetett a Bizáncot megjárt gyula (uo: 469).

I. Tóth mellett Györffy hatott igen erősen Makkai László újabb, összefoglaló jellegű munkájára is. Bár változatlanul hangsúlyozza, hogy az erdélyi Zsombor- és a Pest megyei Gyula-Zombor nemzetségek „...*kapcsolatáról nincs okleveles értesülésünk...*” (Makkai 1986: 239), s az anonymusi családfát továbbra is mindenestül az utóbbiak hagyományaiból építkező spekulációnak minősíti (uo: 261), ugyanekkor – meghökkentő módon – átveszi a Sebestyén-Hóman-Györffy-féle koncepciót „Zombor gyula” mint történelmi személy alakjának kettéhasításáról: „*Nyilvánvaló, hogy Anonymus Zombor gyulát, a méltóságnévet személynévnek véelve, Zombor és Gyula testvérpárra szakította szét, és gyermekeit a két testvér közt megosztotta.*” (uo: 269-271) Ezek után ismételten magától értetődően emlegeti „Zombor gyulát” a 10. század közepének szereplőjeként (uo: 273-274, 277-278, 283, 590-592).

Az olvasó benyomása az lehet, hogy Makkait a Györffy iránti, talán már kritikátlanak tűnő tisztelet akadályozza abban, hogy saját ál-

laspontját e kérdésben következetesebben képviselhesse. Három ponton azonban e lojalitás mégsem akadályozhatja tovább, hogy felismerje a nyilvánvalót: azon kérdések mellett, amelyek a gyulák külpolitikájának az Árpádokéhoz való viszonyát, illetve Erdélybe költözésük időpontját érintik „*Zombor gyula Zsombor fiának a családfán való elhelyezését, sőt, egyáltalán létezését sem látom bizonyíthatónak.*” (uo: 590) Meglehet, ezzel kivételesen sikerült hatnia Györffy-re, aki viszont még később már úgy látta, hogy Zsombor egyszerűen csak Zombor „*erdélyi neve*”, s ekkor már „*csak [...] sejtethető*”-nek mondta, hogy Fajsz fejedelem idején ő lett volna a gyula (Györffy 1993: 230). Összességében tehát kicsit óvatosabban fogalmazott, de ezzel már keveset javíthatott azon, hogy előzetes állásfoglalásai a hiperkritikus kritikátlanság legszebb gesztusaira (is) alkalmat adtak. Így Pirigyi István (1988: 161): „*Mint ismeretes, [...] előbb Bulcsú karcha és Tormás herceg, majd Zombor gyula Bizáncban felvették a keresztséget.*”⁴. S még legutóbb is Tóth Sándor László (2010: 182): „*Második méltósággént említhetjük Zombor/Zsombor gyulát, aki*

4 Valójában annyi ismeretes, hogy egy gyula Bizáncban ebben az időben valóban felvette (Ióánnész Skylitzész 237., ÁKMTBF: p. 85-86), s ez *valószínűleg* azonos azzal, akit Anonymus Sárolt apjának mond. Zombor azonban ennek csupán állítólagos fivére, akit Hóman, majd Györffy önkényesen von vele össze. Minderre legalább hivatkozásban illenék utalni.

942-ben kalandozást vezethetett⁵, 948/953 táján Konstantinápolyban is járt, patrikioszi címet kapott és megkeresztelkedett, térítő püspököt is vitt magával...”

Kristó (2002: 168-169) mindezek után már nemcsak Györffynek, de Makkainak is válaszolt, amikor újabb tanulmányában immár hallani sem akart Zsombor nevű gyuláról: az anonymusi Zombort mindenestül kitalált figurának, a Pest megyei Gyulazomborok nevéből kreált alaknak minősítette, akinek megalkotásában Anonymusnak csupán egyik ösztönzője volt, hogy neve „... *hangalak szempontjából igen közel állt...*” (uo: 170) az erdélyi Zsomborokéhoz. Az ő véleményét támogatta Benkő Loránd (1998: 98-99).

Kristó Gyula hatása magyarázta, hogy míg magunk korábban hajlamosak voltunk mindenestül hitelesnek elfogadni az anonymusi családfát (Uhrman 1987-1988: 224-225), később annyit módosítottunk véleményünkön,

5 A 942-es kalandozás gondolatát Tóth Sándor László Ibn Hayyān krónikájából meríti, amely beszámol a magyarok ez évi spanyolországi kalandozásáról, felsorolja hét vezérüket, s ezek között első helyen a *t.x.x.l.a.*, azaz minden bizonnyal *gyula* (méltság)nevűt (ld. Czeglédy 1985A: 136; uő 1985B: 140-141; Elter 2009: 91-95; Uhrman 2012: 73). Hogy ez a „hét vezér” itt a konkrét kalandozás hét vezetője lenne, s nem a Hétmagyar akkori törzsfői (Elter 2009: 70), azt már korábban igyekeztünk cáfolni (Uhrman 2012: 72-73.) De akár így, akár úgy, még ha elfogadnánk is, hogy valóban maga a gyula ment el Hispaniáig, akkor sem szükségszerű, hogy 942 és 948 között ne történt legyen személycseré e poszton.

hogy ha az máskülönben helytálló is (beleértve ebbe azt is, hogy „Sarolt” és a „kisebbik gyula” csak unokatestvérek!), Zombor neve akkor is a Gyulazomborok kedvéért eszközölt betoldás lenne itt. (Uhrman 2003: 295-296)

Úgy gondoljuk azonban, eljött az ideje a következő kérdések újragondolásának:

1. Hogy viszonyulnak egyáltalán egymáshoz a Zombor és Zsombor névalakok?
2. Ennek fényében lehet-e egymáshoz bármi valószínű közös a Zsombor- és a Gyulazombor-nemzetségnek?
3. Van-e okunk feltételezni ilyen nevű történelmi személyt a 10. században?
4. Ha igen: lehetett-e közös a fenti nemzetségek valamelyikéhez, illetve a gyula-dinasztiához?

2.

Igaz, hogy az ómagyar kor kezdetén a magyar nyelvben még nem létezett *zs* fonéma, csupán idegen szavak átvételével honosodott meg; allofónként azonban már előzőleg is jelen lehetett az *s* zöngésülésével (Bárczi 1978: 111-113; Abaffy 2003: 313-314). A 11. században már számolhattunk a jelenlétével (Bárczi 1978: 113, 136). Ez pedig annyit jelent, hogy a *z/zs*-váltakozással is. A modern magyar nyelvben e váltakozásnak szá-

mos példáját ismerjük, mindkét irányban.⁶ Mivel pedig *Zombor* személynév oklevélben 1171-ben fordul elő először (Fehértói s.v. **Zombor, Zumbor, Zumbur, Zunbur, Zambur, Sumbur** [p. 855]⁷), helynévként 1247-ben (Györffy 1987: I. 878; Csánki 1890: 707; Kristó-Makk-Szegfű 1973: 57), de épp ugyanez a Csanád megyei helység szerepel *Zsombor (Sombur)* alakban 1334-ben, míg viszont a Doboka megyei *Zsombor* (Sumbur, először 1291-ben) 1332-ben szerepel *Zomborként* (*Zumbur* – Györffy uo II. 94), s még ugyanabban az évben egy másik, ugyancsak Doboka megyei, először 1320-ban említett falu

6 Köznyelvi *z*→tájnyelvi *zs*: **zacs**kó-*zsacs*kó, *zs*ecskó, *zs*ecska (túlnyomórészt az ország keleti felében) ÚMT 2010: p. 783; **zám**iska (=kukoricalisztból készült gombóc vagy galuska: fogyasztható lekvárral vagy zsírral megöntözve; sűrű ételkeverék, pl. káposzta krumplival; rántott burgonya)-*zsám*iska, *zsám*icska (egyenesen gyakoribb így!) uo: p. 787; **z**ápor-*zs*ápor (Moldvában) uo: p. 788; **z**áp-*zs*ák (noha csak a *zsáktikmony*=záptojás összetételben!) uo p. 789; **zen**get-*zs*önget (az Alföldön) **zeng**icsélés-*zs*öngicsélés (Makón, de csak ezekben a képzett alakokban!) uo p. 793-794; **z**ök (=lök, taszít)-*zs*ökte (E/3 tárgyas ragozás) uo p. 798; **z**ökken(ik)-*zs*ökken (Nagykanizsán) uo; **z**ökög (=zokog)-*zs*ékög, *zs*ekög (Göcsejben, Nagykanizsán) uo; **z**ököl-*zs*ekül (Kőszeg környékén) uo; **z**ömök-*zs*ömök, *zsum*ak, *zsum*ók **z**ömökös-*zs*ömekés (Nagykanizsán) uo p. 801; **z**ugoly-*zs*ugó (Rétfalun) uo p. 806; **z**uhog-*zs*úhog (Füzesabonyban) uo p. 807; köznyelvi *zs*→tájnyelvi *z*: **z**sídóka (=zsidó asszony)-*z*idúka (Bogdánfalván) uo p. 824; **z**sindely-*z*endej, *z*ëndel (Moldvában), *z*ëndél (Szabófalván) uo p. 827-828; **z**ólás (=enyhén ittas, kapatos)-*z*olás (Vas megyében, Kőszeg-hegyalján) uo p. 834; **z**súp, **z**supa-*z*upa (Zemplén megye középső részén) uo p. 836.

7 Moór 1930: 114 idekapcsol még egy *Zomboir* (sic!) névalakot 1057-ből, ám ezt Fehértói valamiért nem veszi figyelembe.

ugyanígy (uo), s a Zaránd megyei Zsomboregyháza (először 1261) is szerepel *Zomboreghazaként* 1493-ban (Csánki 1890: 749; Kristó-Makk-Szegfű: 57), személynévként pedig *Sumbur* már 1291-ben (Fehértói uo), így nem kell nagy bátorság kijelentenünk: *Zombor* és *Zsombor* ugyanazon név alakváltozatai. Nem véletlen, hogy akik nyelvészeti oldalról szóltak hozzá a kérdéshez, mint Pais Dezső (1975: 316) vagy Fehértói Katalin (2004: s.v. **Zombor, Zumbor, Zumbur, Zunbur, Zambur, Sumbur** [p. 855]) egyetlen névként kezelik a kettőt, sőt, Benkő Loránd (1998: 99) is megenged „szlavisztikai alapon esetleges etimológiai összefüggés”-t a két névalak között, holott – láthattuk – ő egyébként Kristó (hiper?)kritikus álláspontját támogatta. Korábban maga Kristó is így járt el, Makk Ferencsel és Szegfű Lászlóval közös munkájában (Kristó-Makk-Szegfű 1973: s.v. **Zombor** [p. 57]).

Amikor tehát Györffy (1993: 114-115) 1948-ban alaki eltérésükkel vélte bizonyítani, hogy Anonymus a Pest megyei Gyula-Zombor, s nem az erdélyi Zsombor nemzetség hagyományából vette Zombort, az „idősebb gyula” testvérét és az ifjabb apját, hiszen *Zombor, Zumbor*, sőt, *Zubor* alakokat használ, *S* kezdőbetűt egyszer sem – nyelvészeti szempontból elfogadhatatlanul érvelt, akárcsak Kristó (2002: 170) 1988-ban. Nem véletlenül szögezte le Makkai (1986: 261), hogy

a két névalak egyeztetése „*nyelvtörténetileg sem kifogásolható*”. Pályafutása végén ezt maga Györffy (1993: 230) is belátta, amikor már az általa még mindig erőltetett Zombor gyula „erdélyi nevének” minősítette Zsombort. Ez sem pontos megfogalmazás ugyan, hiszen láttuk: *Zsombor* helynévalakok Csanád vármegyéig előfordulnak, a *z*→*zs* váltakozás pedig előfordul Zalában, Vasban, sőt, a horvátországi Rétfalun is (ahogy fordítottja viszont Moldváig!), tény azonban, hogy inkább az ország keleti felén látszanak jellemzőnek.

3.

Mindebből azonban nem következik szükségképpen, hogy a két nemzetségnek is feltétlenül kapcsolatban kell állnia egymással!

Ha a kettőt külön-külön vizsgáljuk, azt kell mondanunk: a Pest megyei Gyula-Zombor nemzetségről alig rendelkezünk információval! Engel Pál (2001) feltehetően éppen ezért nem is vette fel őket nagy, összefoglaló áttekintésébe a magyar nemzetségekről. Wertner Mór (1291: 76.§ [p. 291]) összesen hat adatot talált róluk, s az is mind a nemzetség egyetlen tagjára vonatkozott: Erdő ispánra, akinek édesapja (szintén ispán) nevét a sokféle alakváltozatból csak találgathatjuk.⁸ En-

⁸ 1280: *Sybryd*; 1297: *Sebrid*; ugyanazon évben *Sebrech*; 1299: *Gesrech*; 1300: *Sebreth*

nél többet Karácsonyi (2004: 561) is csak úgy tud, hogy összekapcsolja őket az erdélyi Zsomborokkal, hivatkozván a két név „szembeötlő azonosságára” (Karácsonyi 2004: 562; vö még Erdélyi: 1932: 17). Valóban, nem ismerünk más példát a hazai forrásanyagban két, azonos nevet viselő, ám mégis eltérő nemzetségre.

Ugyanakkor éppen Györffy György (1959: 113-115) emelte ki korábban, hogy Anonymus sehol nem beszél a Pest megyei Gyula-Zomborokról – ezen a néven. Ő a Maglód nemzetséget származtatja Gyulától és Zombortól; s hogy ez azonos Erdő ispán nemzetségével, azt az állítólagos ősök személynevein kívül csupán az igazolja, hogy az 1297-es oklevél tanúsága szerint Erdő birtoka a váci egyházmegyéhez tartozott (Wertner 1891: 76§ [p 291]; Karácsonyi 2004: 561), s ugyanide a Pest megyében ma is fellelhető Maglód község. Ha viszont ez így van, eszünkbe kell jusson éppen Györffynek (1988: 61) egy egészen máshol megfogalmazott, de idekívánckozó intelme, hogy Anonymusban „.....ne csupán a kor társadalmi tudatának egyéni visszatükrözőjét lássuk, hanem olyan író, aki egy időszere társadalmi mozgást a maga idejében korszerű propagandisztikus eszközökkel befolyásolt...” Ha eszerint a 13. században az éppen kialakuló nemesi rend fiait, köztük a Maglód nembelieket a gestaíró befolyásolta identitástu-

datukban, politikai viselkedésükben, akkor igen logikus következtetésnek látszhat, hogy Erdő ispán vagy kevéssel korábbi felmenői éppen Anonymus hatására változtatták nemzetségük nevét Gyula-Zomborra, hiszen az erdélyi gyulák mint állítólagos ősök sokkal jobb hivatkozási alapot jelenthettek bármilyen feljebb emelkedési, birtokszerzési vagy egyéb törekvéshez, mint a gyaníthatóan nemcsak számunkra ismeretlen Maglód, akit csupán Györffy (1977B: 61) regényírókat is nemegyszer megszégyenítő fantáziája tehetett meg a 10. századi, erdélyi Zombor közeli leszármazottjának. Már I. Tóth (1945-1946: 70) is lehetségesnek tartotta: „...*egyáltalán nem kizárt dolog, hogy a kettős név kialakításában Anonymus genealógiai fikciójának is része volt.*” Sőt, önmagára rácáfolva valójában maga Györffy (1977B: 60) is felvetette, hogy a Maglód-nemzetség a 13. században „...*alighanem Anonymus hatására...*” nevezte magát Gyula-Zombornak!

Akkor viszont a továbbiakban aligha van értelme kapcsolatot keresni közöttük és akár az erdélyi Zsomborok, akár a történelmi gyula-dinasztia között.

4.

Ha azonban így van, módosítanunk kell azt a Kristó (2002: 168-169) által megfogalmazott,

s korábban magunk által (Uhrman 2003: 295-296) is elfogadott koncepciót is, hogy az erdélyi gyulák anonymusi családfájára csak a Gyula-Zomborok kedvéért került volna fel a Zombor nevű családtag. Akkor pedig ez utóbbira két lehetséges magyarázat marad: vagy az erdélyi Zsomborok kedvéért, vagy pedig igenis az Árpádok családi hagyománya tudott ilyen nevű személyről. Ne feledjük: ma már kevesen vitatják, hogy Szent István valóban az „idősebbik gyula” unokája volt⁹, Anonymus pedig (legvalószínűbben III.) Béla idejében királyi jegyző, aki így olyan forrásokhoz is hozzájuthatott, amelyekről ma már csak álmodhatunk!

Vizsgáljuk meg előbb ez utóbbi lehetőséget! Anonymus vonatkozó állításának lényege az, hogy az úgynevezett „kisebbik gyula” az „idősebbnek” nem fia, hanem unokaöccse volt, így Szent Istvánnak nem első-, hanem másodfokú nagybátyja. E kérdésben magunk már véleményt mondtunk (Uhrman 2003: 294-297), ezt most idő és terjedelem hiányában nem kívánjuk megismételni. A kérdés most ugyanis nem is az, hogy Anonymusnak ebben igaza van-e. Még ha tévedne is, akkor

9 A vita összefoglalását l. Uhrman 2003: 290-293! Azóta Marton Szabolcs (2013: esp. 117-118) vetette fel, hogy Gézának akár két felesége is lehetett egyidejűleg; ezzel együtt Szent Istvánt maga is inkább a gyula leányától, mint az óvatosan feltételezett lengyel hercegnő-feleségtől származtatja, így a jelen kérdésben az ő igen figyelemreméltó tanulmánya sem tekinthető ellenvetésnek.)

sem lenne jogunk kizárni, hogy az „idősebbik gyulának”, Szent István anyai nagypapjának lehetett testvéröccse. A kérdés csak az: lehetséges-e, hogy ez valóban a Zombor nevet viselte?

A válaszhoz legelőször is a név etimológiáját kell megvizsgálnunk, s az erről szóló elterjedt felfogás nem fog Anonymus mellett szólni. Igaz, Vámbéry Ármin (1882: 174) még a török *szümbür* (=zaj) töből vélte e nevet levezethetőnek. (Hogy e koncepciója elfogadható volt-e akár a maga korában, turkológiában járatosabb szakemberekre bíznom; ám semmiképp nem növeli irányában a bizalmat, hogy ő e nevet nem Anonymus nyomán, hanem a *„Kézainál előforduló 108 ősmagyar nemzetség névsorát”* vizsgálva hozza elő, holott Kézai a száznolc nemzetséget név szerint sehol nem sorolja fel, és a Zombor nevet sehol nem írja le.) A hazai turkológia olyan írásai, mint Ligeti Lajos (1986: 595) és Róna-Tas András (1997: 395) mindenesetre sehol nem említik a Zombor-Zsombor nevet török jövevényszavaink között, s Németh Gyula (1991: 255) is tartózkodik a véleménynyilvánítástól e kérdésben összefoglaló nagy munkája főszövegében: *„Sajnos, magának Zsombornak a nevét nem tudom megfejtani. Feltevésem itt is van, igazolni azonban nem tudom, így nem beszélek róla.”*

Jelenleg inkább Moór Elemér (1930: 114-115) koncepciója látszik elfogadottnak a hazai tudo-

mányban (l. Kristó-Makk-Szegfű 1973: 57; Pais 1975: 316; Makkai 1986: 283; Kiss Lajos 1988: II. s.v. **Mezőzombor** [p. 129], **Székelyzsombor** [p. 546]; Kordé 1994: s.v. **Zombor** [p. 747-748]), mely egy szláv *zomborъ* (bölény) szóból eredezteti nevünket. Még Németh Gyula is hozzáfűzi imént idézett véleményéhez lábjegyzetben (uo:176. szj): „**Zsombor** *nevének szláv származtatását sem tudom kizárni.*”

Hangtanilag Moór etimológiája vitán felül kifogástalan. Jelentésánilag sem lenne problematikus: a bölény igen tekintélyes megjelenésű, nagy erejű, gyakran veszedelmes állat, bikája hangsúlyozott nemiségű, így egy törzsszövetségi vezető pozíciót gyakorló dinasztia logikusan választhatja személynévül. Ráadásul, ahogy Pais Dezső (1975: 316) felhívta rá a figyelmet, jelentésánilag közel áll Zombor állítólagos unokáinak, Bojának és Bonyhának (a.m. ‚bika’, illetve ‚bikácska’) nevéhez. A Zsombor nemzetség nevéként pedig egyenesen egy elsődleges, honfoglalás-kori nemzetséget sugallhatna, amelynek névadó totemállata a bölény! Csakhogy a szláv eredeztetés itt gyanús: egy ősmagyar, esetleg kabar (Macartney 1930: 116-118; Grégoire 1937: 638-639; Németh 1991: 216-217; Uhrman 2003: 301-305) dinasztia tagja miért viselne szláv személynevet? Egy ősfoglaló magyar nemzetség szláv nemzetségnevet?

Avagy ez csak tükörfordítása lenne az állat török nevének (*bulan~bülen*), mint azt Pais Dezső (1975: 316) sugallta? Ez esetben azonban kérdés: kik, mikor és miért fordították le?!

5.

A Bulán személynév feltételezése a szláv Zombor mint tükörfordítás eredetijeként azért lehet rendkívül izgalmas, mert e személynévet jól ismerjük – a kazár történelemből.

*„Azután nemzedékek múltak el, majd támadt közülük egy király, a neve Bulán... – számol be róla 10. század közepi leszármazottja, Jóséf, amikor a kazár vezető réteg zsidó betéréséről számol be Chászdáj ibn Sápíruhnak, a cordobai kalifa nemhivatalos, zsidó nagyvezírének címzett (válasz)levelében. – ...ez bölcs és istenfélő ember volt, teljes szívével bízott [Istenben]. Eltávolította a varázslókat és a bálványimádást művelőket az országból, és [az Örökkévaló] oltalmazó szárnyai alá húzódott.”*¹⁰

S ami még izgalmasabb: adatunk van rá, hogy e kazár uralkodó nevét legalább egyszer valóban lefordították szlávra a fentebb jelzett módon! Egy ószláv nyelvű ünnepi megemlé-

10 HKMMZST 2003: D. 90. (מהם ושמו בולאן היה איש חכם) הארץ וחוסה בצל כנפיו ואחרי כן עברו דורות עד שעמד מלך אחד (יירא אלהים בוטה בכל לבו ויסר את הקוסמים ואת עובדי ע"ז מ)

kezés Konstantinról, a Filozófusról (későbbi, szerzetesi nevén Szent Cirillről), a szlávok apostoláról a következő kronológiai meghatározást adja a 866-os évhez, amikor Konstantin-Cirill elnyerte a morvák és csehek püspökének címét: „...*Mihály görög császár császárságának idején, és a szent Konstantinápoly érsekének, Phótios patriarchának a napjaiban, Borisz bolgár fejedelem és a morvák istenfelő fejedelme, Rasztiszlav, és Kocel balatoni és letszkij fejedelem és **Zombr kazár kagán** és Károly német király és Dunaj [!] magyar főnök éveiben, és amikor Novgorodban Rurik orosz fejedelem uralkodott, akár egy császár...*”¹¹ (Kiemelés tőlem!)

866 csupán öt esztendővel későbbi dátum annál, amikor a szent a kazár udvarban járt, s ott zsidó (és esetleg muszlim) ellenfelekkel folytatott hitvitát.

Bár az ószláv kézirat maga igen kései (17. századi), ez önmagában nem zárja ki, hogy a szöveg ennél jóval régebbi legyen. A kérdés azonban az: egy bármikori ószláv hagiográfiai szerző honnan

11 и пр(ѣ)п(о)д(о)б(ѣ)наг(о) отца н(а)шег(о) кирила философа оучителя сл(о)в(ѣ)ном и болгаром. In: ММФН 1967: 312-313 (...въ царство михаила цара гръчъскаго и въ д(ѣ)ни архіепископа коньстантина града блаженнаго патриарха фотіа, в лѣта кнѣза блъгарскаго бориса и растица богооустнаго кнѣза моравскаго и костела кнѣза блатскаго и лѣсскаго и зѣбра когана козарскаго и карлоуса крала нѣмечькаго и доунаа господара жгорскаго, царствѣащемоу же въ новградѣ кнѣзоу роуськомуу роурикоу...) Kiemelés tőlem!

meríti az információt, hogy hogy hívták a kagán kagánt 866-ban? A kínálkozó válasz pedig, hogy nyilván magának Konstantin-Cirillnek a jelentéséből, aki pár évvel korábban személyesen járt a kagán udvarában (Marquart 1903: 22; Gyóni 1938: 162; Vernadsky 1940-1941: 84; Zuckerman 1995: 244-245; Püspöki 2001: 247-248; Brook 2006: 107), a hagyomány szerint ott egy hitvitán is részt vett, mégpedig a kagán elnöklete mellett¹², visszatérve pedig rövid jelentést tartozhatott készíteni útjáról görög nyelven (H. Tóth 1981: 52-53).

Bár az ószláv szöveg nyilván pontatlanul hivatkozik a szent ezen elveszett munkájára, amikor Zombr-Bulánt *kagánnak* mondja (hiszen ő valójában szükségképpen kagán-bég avagy išā volt –Kunik 1864: col. 397; Cassel 1876: 22 [bár mintha itt némileg össze is keverné a két uralkodó méltóságneveit!]; Schechter 1912: 189; Gyóni 1938: 161; Artamonov 1962: 334; Golb in Golb-Pritsak 1982: 129-130; Novoszelcev 1990: 149; Püspöki 2001: 60; Brook 2006: 94, 101, 107; Uhrman 2018A: 89-90; uő 2018B: 587-588; bár velük szemben Kunik1864: col. 397; Marquart 1903: 23; Dunlop 1954: 145 [bár bizonytalanul], 161; Golden 1983: 147-148 [mondván, hogy a hé-

¹² Житіє и жишнь [...] нашого константіна філософа 8–11, in MMFH 1967: 75–94.

ber מלך, éppúgy, mint az arab *malik*, mindkettőt jelentheti]; Pletnjowa 1978: 63; Komoróczy 2001: 319-320.; Haraszi 2001: 73 [20. sz.j.]), jelentősége így is óriási. Hiszen nemcsak Bulán uralkodásának – s vele a kazár vezetőréteg zsidó betérésének – datálását segít végleg megoldani, a 861-es, legendás „kazár hitvita” kortársaként igazolva őt. (E kérdésben korábban magunk is bizonytalanok voltunk, s hajlottunk arra, hogy Bulán két generációval korábban, Hārūn al-Rasīd kalifa idején élt volna – Uhrman 2018B: 587.) Hanem magyar történelmi szempontból is segíthet megfejtetni a gyula-dinasztia családfáján meghökkentően ható szláv etimológiájú név felbukkanását. A *Bulán* személynév egyetlen 10. századi magyar törzsfői család számára sem lehett méltóságukkal összeegyeztethetetlen. Nem csupán a bölény eredendően tiszteletet keltő vonásai, de az a körülmény is, hogy ugyanezen nevet korábban egy kazár kagán-bég viselte, a legmesszebb menően szalonképessé kellett, hogy tegyék azt. Kivált, ha azt a korábban megfogalmazott hipotézisünket is figyelembe vesszük, hogy a 10. századi gyula-dinasztia eredendően a kazár birodalomból kiszakadt kabarok élén álló család lehetett. (Uhrman 2003: 304-305, 323-324; uő 2010: 9) Egy kazár kagán-bég nevét egy magyar, kivált kabar előkelő nagyon is indokoltan adhatta gyermekének.

Némiképpen bonyolítja a képet, hogy magunk korábban – oly megfontolásokból, melyek jelen munka kereteibe nem férnek bele, de másutt már kifejtettük őket (Uhrman 2018 A: 93-99) – úgy találtuk, hogy a jelentés ószlávra fordítása, majd az információ ki tudja, hányadszori továbbmásolása során szövegromlás történt, s így Zombr (görögül Ζαμβρη, 9. századi kiejtéssel *Zambri*, végső soron feltehetően héber Szabriél [סַבְרִיֵּאל]) valójában nem is a kagán(-bég) neve volt, hanem a hitvitán Szent Cirillel szembeálló rabbié. Amennyiben e névalak valójában Bulán nevének tükörfordítása, akkor mondott elképzelésünk ebben a formában nem tartható; ám amellet akkor is szükségképpen ki kell tartanunk, hogy alaki egybeesése egyrészt a görög irodalmi hagyományban a 9. század óta igazolható zsidó hitvitázó Ζαμβρη, másrészt az ún. Schechter-töredékben¹³ többé-kevésbé Bulán szerepében felbukkanó סַבְרִיֵּאל nevével aligha lehet a pusztá véletlen műve.

Korábban volt már olyan feltételezés, hogy Szabriél egyszerűen a zsidó hitre térő Bulán új, „hitközségi” neve lett volna. (Dunlop 1954:

13 A Schechter-féle szöveg: egy névtelen kazár zsidó levele Haszdai ibn Sapruthoz Folio 1. verso 18-19. „...míg Kazária nagyvezérének a n[evét] átváltoztatták Szabriélre...” [מִן סַבְרִיֵּאל] (וְהָיָה הַגְּדוֹל שְׁלִקוּרִיָּא הָסִיבֵנּוּ שֶׁ) Golb-Pritsak 1982: p. 112; FKMTI 2001: p. 172. Magyarul uo p. 168. ford.: Hunyadi László. (A pontozás rekonstrukció Hunyadi László nyomán.)

158, 161; Püspöki 2001: 31; Brook 2006: 108) Ezt azonban korábban két okból is valószínűtlennek kellett minősítenünk: egyfelől, mivel a Schechter-töredékben bemutatott Szabriel és a Jószerf király leveléből ismert Bulán alakja között több az eltérés, mint az egyezés (l. Uhrman 2018A: 85-87), másrészt pedig, mivel nem látszott logikusnak, hogy Jószerf király, aki Bulán után minden további őst csakis héber nevükön emlegeti, miért éppen őt, a betérés hőst nevezné következésképpen korábbi, pogány nevén, ha később maga is vett fel hébert?

Ez utóbbi kérdésre így, hogy Bulán egyértelműen a hitvita korabeli kagán-bégnek bizonyult, kínálkozik egy újabb megoldás. Akik feltételezték, hogy Bulán nem a hitvita korában, hanem két generációval előbb élt (Schechter 1912: 189-190; Püspöki 2001: 36-37, 49-50; Uhrman 2011: 6; uő 2018A: 98; uő 2018B: 591), azok szükségképpen unokáját, Óbadját vélték a hitvita kazár házigazdájának. Velük szemben más kutatók Óbadját mindenestül kitalált figurának minősítették, akit csak azért illesztett valaki a Jószerf-level szövegébe, hogy Bulán betérésének a szigorú, rabbinikus-halákhikus elvárásoknak koránt sem megfelelő elemeit szalonképesebbé tehessék, s így a középkor egyetlen zsidó vezetésű államának történetéről ne legyen kénytelen a rabbinikus zsidóság lemondani. (Zuckerman

1995: 248-250; Vékony 1992: 931) Kínálkozik azonban egy kompromisszumos értelmezés: ha tudniillik feltételezzük, hogy Óbadja valójában *magának Bulánnak volt a felvett, „hitközségi” neve*. Ebben az esetben elesne az ellentmondás, hogy József valamennyi őse közül miért éppen Bulánt nem emlegeti héber néven; a későbbi betoldó szerepe pedig annyira zsugorodna, hogy félreértve a kétféle név használatát a szövegben, a korábban pogány, később zsidó néven emlegetett kagán-béget két különböző személyre, nagyapára és unokára szakítaná szét.

Ez esetben azonban Szabriel névvel megint csak nem tudnánk egyebet kezdeni, mint hogy ez eredetileg a hitvita zsidó főszereplőjének lett volna a neve (a.m. „reményem az Isten’ avagy „kiváló tudósom az Isten’.) A névalakot feltételezésünk szerint maga Konstantin-Cirill csonkította volna meg: ő, aki tanult héberül, botrányosnak érezhette, hogy egy zsidó hitvitázó – középkori keresztény felfogás szerint a Sátán szószólója – Isten nevét viselhesse nevében utótagul. (Uhrman 2018A: 98-99)

Az e csonkítás által létrejött **Ζαυβή** **alaknak a szláv** зѡбъ (‘bölény’) főnévvel való alaki hasonlatossága tehetné lehetővé, hogy a két nevet a későbbi szöveghagyományban összekeverhessék egymással; így már a Schechter-töredékben, melynek szerzője gyaníthatóan

a Jehúda ben Barzilláj barcelonai rabbi által emlegetett, „saját nyelvén” író konstantinápolyi zsidó¹⁴ (Kokovcov in EHP 1932: XXVII-XXVIII; Dunlop 1954: 156-157; Zuckerman 1995: 240-241; Brook 2006: 96-97).

Persze még így is marad kérdőjel. A konstantinápolyi zsidó hogy találkozik a kagán-bég nevének *szláv* fordításával? Ha Konstantin-Cirill jelentésének görög szövege alapján dolgozott, s abban Bulán nevét már lefordítva találta, ott annak görögül szükségképpen Βόναιος alakban kellett szerepelnie!

Ám e probléma sem látszik megoldhatatlannak. Jehúda ben Barzilláj voltaképpen nem azt írja, hogy e zsidó Konstantinápolyban élt, csupán azt, hogy ott írta levelét. A „saját nyelve” logikusan a héber (e nyelven keletkezett a Schechter-töredék), ám ahogy nyilván jól kellett tudnia görögül ahhoz, hogy Konstantin-Cirill jelentését elolvashassa, úgy nem zárhatjuk ki azt sem, hogy szlávul is jól értett. Meglehet, hogy valójában Szaloniki környékéről származott, ahol maga Konstantin-Cirill és testvérbátyja, Metód is születtek (H. Tóth 1981: 13), s ahol az ókor óta folyamatosan voltak jelen zsidók is (uo), ugyanakkor a 7. századra már tömegesen éltek itt szlávok is (uo 13-14.)? S ha igen, akkor

14 Jehúda ben Barzilláj (al-Bargelóni): Széfer ha-Ittím. (függelék) in EHP 1932: p. 127-128. (יהודי בלשונו בקוסטנטינופול)

a Βόνυος-t ő maga fordította tovább szlávra? Avagy az említett Metód, akiről konkrétan tudjuk, hogy testvéröccse bizonyos görög nyelvű munkáit ószlávra ültette át¹⁵, e jelentést is lefordította volna, s így került a szlávul is tudó zsidó kezébe a ѕѡбъ névalakot tartalmazó változat? Akár így, akár úgy – alighanem a két név igen közelálló hangalakja sugallta neki, hogy Szabriélt (akinek eredeti, csonkítatlan névalakjára azért még lám, emlékezett valahonnan) hitvitázó rabbiból kazár uralkodóvá minősítse át.

A *Zombor-Zsombor* névalak csakis az ószláv változathból származhat. Ha feltételezzük, hogy ezúttal is egy eredetileg Bulán nevű, kabar előkelőnek a nevét fordítják így le, akkor az a kérdés: a két fordítás független-e egymástól, avagy lehet közöttük genetikai kapcsolat? Másképp: tudtak-e arról a 10. századi kabar előkelő névadói, hogy a kazár kagán-bégnek, akiről ezen előkelőt gyermekkorában elnevezték, a nevét miként fordították le ószlávra?

6.

A válasz attól is függhet, hogy kik is lehettek azok, akik körében a név felbukkant: a gyula-

15 Житіе и жисьнѣ [...] нашего константина философа 10. (ММФН 1967: р. 90.) l. még Dümmler 1870: 207.; Artamonov 1962: 334.; Dvornik 1970: 68.; Butler 1995: 371-372.; Zuckerman 1995: 242-243.

dinasztia avagy a későbbi Zsombor-nemzetség ősei? Vagy a kettő egy és ugyanaz? S ha nem is: valami kapcsolat egyáltalán feltételezhető a kettő között?

Mit tudunk a Zsombor nemzetségről?

Már Karácsonyi (2004: 562) szóvá tette (Anonymusszal szembeni minden bizalmatlanságával együtt is), hogy a Gestának a Tétény erdélyi foglalását elbeszélő szakaszában az Almás és Kapos folyók, de különösen Esküllő falu (melyről a nemzetség egyik ágát Eskülley-ágnak is nevezi – Karácsonyi 2004: 563; Erdélyi 1932: 17; Engel 2001: s.v. Zsombor nem 1. tábla) emlegetése¹⁶ éppen a (Gyula-) Zsombor nemzetség 14. századi birtokait mutatja be. (l. még I. Tóth 1945–1946: 70; Györffy 1993: 114!)

Hóman (2003: 87) ezt továbbgondolva azt állapítja meg, hogy e nemzetség Doboka- és Belső-Szolnok-megyék első megszállóitól származtatta magát, ahogyan a szomszédos Agmánd-nemzetség Belső-Szolnok és Kolozs megyékről ápolt ugyanilyen hagyományt. Mak-

16 Anonymi (P. magistri) *Gesta Hungarorum* 26. (SRH 1999 I: p. 67) (...sed Tuhutum uno die silvam pertransiens ad fluvium Almas pervenit.); uo 27 (SRH 1999 uo: 67–68) (...milites Tuhutum audaci cursu persequentes ducem Geloum iuxta fluvium Copus interfecerunt. Tunc habitatores terre videntes mortem domini sui sua propria voluntate dextram dantes dominum sibi elegerunt Tuhutum patrem Horca et in loco illo, qui dicitur Esculeu, fidem cum iuramento firmaverunt et a die illo locus ille nuncupatus est Esculeu eo, quod ibi iuraverunt.)

kai (1944: 164-165) immár nem is csak hagyományról beszél, hanem Hómanra hivatkozva e két nemzetség őseiről tényként állapítja meg, hogy honfoglalók voltak. Ezt aztán kétségtől izgalmas további észrevételekkel igyekszik megerősíteni: így, hogy mindkét nemzetség birtokai két csoportban helyezkednek el, a Kis-Szamos bal partján, illetve a Mezőségen, amit ő a nyári és téli szállások váltogatásának honfoglalás előtti gyakorlatával magyaráz (uo: 171-172); illetve, további három nemzetség (Borsa, Kalocsa, Mikola) idevonásával, hogy a Zsombor nemzetséget a másik négy körbeveszi, tehát nyilván ez volt az Erdélybe nyomuló törzs főnökének nemzetsége (uo: 181-181). I. Tóth (1946-46: 68) szintén hajlandó őket ha nem is a 9., de a 10. század óta ősbirtokosnak tekinteni nem is csak Doboka- és Belső-Szolnok, de Kolozs vármegyében is (l. még Kristó 1980: 449! – nem követve kellő gonddal Karácsonyi 2004: 564 intelmét, hogy a mondott birtokok egy része csak utólagos átrendezéssel került Kolozs megyéhez!) Törzsfői eredetüket viszont Györffy (1959: 6) igyekszik megtámogatni azzal, hogy címerükben állítólag oroszán látható¹⁷. A nemzetség törzsterületét ő

17 Ezzel kapcsolatban Györffy (1959: 6 33. szj) Siebmacher (1982 I.: s.v. **Eördögh V. v. Eördögh-Keresztúr** [p. 156]), illetve Csoma munkáira hivatkozik. Csoma azonban a Zsombor nemzetségről egyáltalán nem ejt szót. A Siebmacher-atlasz megjelölt helyén (1982 II.: taf. 123) valóban látható egy **Eördögh**-

ekkor már kizárólag Doboka megyére korlátoz-
ná (Györffy 1959: 20, 32-33), hiszen itt mutat-
ható ki több ág együttes birtoklása, jellegzetes
nemzetségi személynevekből képzett helynevek,
illetve a Gesta adatai is idemutatnak. Mindeze-
ken túl I. Tóth (1945-1946: 70), Györffy (1993:
114) és Makkai (1986: 261) egyetértének abban,
hogy Anonymus jó ismeretséget ápolt e nemzet-
séggel, vagy legalábbis annak egy-két, a királyi
udvarban is megforduló tagjával: az Észak-Er-
délyre vonatkozó pontos földrajzi ismereteit
is nekik köszönheti – I. Tóth (uo) hozzáteszi,
hogy Erdélyből nem is ismer sokkal többet,

család címere, mely két helyen is (a pajzsán, illetve a korona felett) két lábra ágaskodó, jobb mancsában buzogányt tartó, amúgy kétfarkú oroszlánt tartalmaz. Ez az Eördögh-család azonban nem esküllei-, ahogyan Karácsonyi (2002: 563) nevezi a Zsomboroktól származó Ördög-családot, hanem eördögh-keresztúri. Kétségtelen, hogy e falu is Doboka vármegyében található, ahol a Zsombor nemzetség őshonos lenne, ám Karácsonyi (2002: 564) nem említi ezt a Zsomborok esküllei ágá-
nak birtokai között. (Egy Récze-Keresztúr nevű faluról ejt szót [uo: 563], amely eredetileg az innen származó Istváné, Lőrinc fiáé volt; miután azonban István 1316-ban rokonságával együtt csatlakozott Borsa Kopasz Jakab lázadásához I. Károly ellen, s ezért minden jószágát elkobozták, Récze-Keresztúrt négy évvel később lányági unokaöccse nyerte vissza meghódolása jutalmá-
ul, aki éppen innen nyerte a Réczey Lőrinc nevet. István vagyona sosem került vissza a Zsombor nemzetséghez, hanem a szász eredetű Sombory családra szállt. [Nem úgy, mint testvérbáty-
jáéi, Czene Mihályéi, akinek behódoló fiai visszakapták apjuk elkobzott birtokait. E fiúk egyike volt Ördög András, az esküllei Ördög család alapítója. Récze-Keresztúr azonban láthatóan nem volt soha az ő birtoka.]) Így nem világos, miért veszi biztosra Györffy az eördöghkeresztúri Eördöghök és az esküllei Ördögök azonosságát.

csak amennyi az ő birtokaikra vonatkozik. Sőt, Györffy (uo) elmegy odáig, hogy a Zsombor-nemzetség kapcsolata az erdélyi gyulákkal nem is csak a gestaíró kitalálása, hanem originális nemzetségi hagyomány. Ezt meghökkentő módon, ha tompítva is, Kristó (1980: 449) is támogatta, mondván: *„A Zsombor gens tagjai körében élhetett a gyulák kultusza, hiszen ismerjük a nemzetségnek Gyula nevű tagját.”* Ennek megfelelően volt hajlandó elismerni Zsombort a 10. század történeti szereplőjének, a gyula-törzs legalábbis *„kiemelkedő tagjá”*-nak (uo: 450). Sőt, később is, mikor már kategorikusan kijelentette, hogy Zombort (akár Tétényt és Horkát) *„...törölnünk kell a 10. sz Erdély históriájából...”* (Kristó 2002: 170), azt még akkor is elfogadja, hogy a Zsombor *genus* őshonos a maga területén, leszármazottja a 10. században ide beköltözött elsődleges nemzetségek valamelyikének (uo: 178-179), s hogy a Zsombor *„úri nemezetség leszármazottai még évszázadokkal később is őrizték annak emlékét, hogy a gyuláktól származtak”*, hiszen a *genus* *„14. századi tagjai sorában Gyula nevű személlyel találkozunk”* (uo: 181). E Gyula személynevű nemzetségtagot korábban már I. Tóth (1946-1946: 68) is megemlíttette. Kristó azonban megadja az információ eredetét is: Karácsonyinak a nemzetségekről írott nagy összefoglalását. Való igaz, hogy Karácsonyi itt (2004:

563-564) családfaszerűen feltünteti a Zsombor nemzetség valamennyi általa ismert tagját, akár csak később Engel (2001: s.v. Zsombor nem 1-3. tábla), ám Gyula személynévvel egyiküknél sem találkozunk! A nemzetség Karácsonyinnál emlegetett, Gyula nevű tagjáról ott egy oldallal korábban esik szó, ahol Anonymus erdélyi elbeszélésének forrásértékét minősíti: *„Csak anynyi való belőle, hogy a Névtelen jegyző tudomása szerint a meszesi kapun túl, Almás, Esküllő és kapus környékén, oly nemzetség birtokos, melynek Gyula és Zsombor nevű tagjai voltak.* (Karácsonyi 2004: 562) E Gyula és Zsombor azonban természetesen nem a 14. században lettek volna a nemzetség tagjai, hanem csak Karácsonyi által éppen Anonymus nyomán feltételezett névadói; közülük Gyula ráadásul – láttuk – alaptalanul, hiszen a Pest megyei Gyula-Zombor nemzetséget valójában nem indokolt az erdélyi Zsomborokkal összekapcsolni. De még ha I. Tóth és Kristó ezúttal nem követték volna is el ezt a rájuk egyébként oly kevésbé jellemző figyelmetlenséget, akkor is – a 14. században, a Gyula személynév immár általános népszerűsége idején¹⁸

18 Fehértói 2004: s.v. **Giula, Geula, Gula, Iula, Lula** (p. 339-341) *legkevesebb* hatvanöt előfordulásról tud 1191 és 1301 között. (A szám azért közelítőleges, mert nem egyszer ugyanazon személyre jó néhány oklevél is vonatkozhat.) A 14. századról ilyen összesítés nem áll rendelkezésre, de nem valószínű, hogy a név divatja lényegesen alábbhagyott volna. (Az összevetés ked-

mit bizonyíthatott volna már egyetlen ilyen előfordulás?! Györffyvel és Kristóval szemben Mak-kai úgy véli, hogy a Zsomboroktól nyert adatok alapján, de igenis Anonymus maga kompilálta a Tétény honfoglalásáról s az ő unokáiról, Gyuláról és Zomborról szóló elbeszélést.

Mindezzel szemben azonban nem szabad elfelednünk, hogy a Zsombor nemzetségről a Gesta egyetlen egyszer sem tesz említést! Sőt, azt sem állítja egyetlen szóval sem, hogy az ő Zomborjának utódai mai is birtokolnák azokat a területeket, melyek az ő erdélyi történetében oly pontosan megegyeznek a nemzetség 14. századi birtokaival! Hiszen ő Zombornak egyetlen fiáról tud, a „kisebbik gyuláról”, akit azonban Szent István Pannoniába hurcolt.¹⁹ (Így a Pest megyei Maglód-nemzetség ez utóbbi mozzanatra hivatkozva több joggal mondhatta magát Zombor leszármazottjának, mint bármilyen erdélyi nemzetség.) S mivel a Zsomborokról sem rendelkezünk 1280-nál korábbi adattal (Karácsonyi 2004: 562-564; Engel 2001: s.v. Zsombor nem 1. tábla), így az ő esetükben sem kevésbé indokolt a gyanú, hogy a Z(s)ombor

véért: a 11. század utolsó negyedéből egyetlen, a 12. századból 1191 előtt két előfordulást találunk ugyanitt!)

19 Anonymi (P. Magistri) Gesta Hungarorum 27. (SRH 1999: p.69) (Zumbor vero genuit minorem Geulam patrem Bue et Bucne, tempore cuius sanctus rex Stephanus subiugavit sibi terram Ultrasiluanam et ipsum Geulam vincitum in Hungariam duxit et per omnes dies vite sue carceratum tenuit eo...

nevet éppen Anonymus hatására vették fel (figyelmelen kívül hagyva a „kisebbik gyula” további sorsát), mivel a Gesta szerint Z(s)ombor nagypapa éppen azon a területen, Esküllő, valamint az Almás és Kapos folyók környékén működött ősfoglalóként, amelyet a 13. század végén ők birtokoltak.

Ha viszont ezek szerint a Zsomborok nemzeti hagyományát nem indokolt Anonymus forrásának tekintenünk, akkor honnan származhat az egész erdélyi foglalás-történet, s kivált miként kerül Zombor neve az ottani családfára? Elképzelhető-e, hogy eredetileg is szerepelt ott?

Ami ugyanis a gyula-dinasztiát illeti: ha elfogadjuk fent idézett hipotézisünket, mely szerint kabar eredetű dinasztiáról van szó, akkor tudhattak akár nem is csak egy kazár kagán-bég személyéről, sőt, esetleg a kazár hitvitáról is lehettek kevésbé torzult ismereteik. De ha ennek alapján a család egyik tagja (logikusan a 950 körül Konstantinápolyban megkeresztelkedő gyula testvéröccse) a Bulán nevet kapta, az uralmi területükön élő szláv lakosság ezt logikusan maga is lefordíthatta a maga nyelvére Zombor-Zsomborként; nem volt szüksége a Konstantin-Cirillhez kapcsolódó hagyomány ismeretére. Hogy e szláv lakosság lélekszámban nem lehetett jelentéktelen, s névhasználata meghatározónak bizonyult, azt kellően igazolhatja Bulán-Zombor fiának, a

későbbi „ifjabb gyulának” esete, aki immár keresztényként a Prokopios avagy Prokhoros nevet nyerte, ám ez Thietmarnál (VIII. 3. [IX. 4.]) szlávós becézőképzővel, *Prokuj* alakban maradt fent. (Brückner 1924: 87 [1. szj]; Melich 1925: 253-254; uő 1927: 495; Uhrman 2003: 292 [153.szj], 324)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Abaffy Erzsébet: (2003) Hangtörténet. Az ómagyar kor. In: *Magyar nyelvtörténet*. Kiss Jenő-Pusztai Ferenc (szerk.) 301-351. Budapest
- Artamonov, M. I.: (1962) *История хазар*. Ленинград.
- Bárczi Géza: (1978) Hangtörténet. In: uő-Benkő Loránd-Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. 95-180. Budapest. (2nd ed.)
- Benkő Loránd: (1998) Erdély P. mester gesztájában. In uő: *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest. 94-101.
- Benkő Loránd: (2002) *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről*. Budapest.
- Brook, Kevin Alan: (2006) *The Jews of Khazaria* Lanham-Boulder-New York-Toronto-Oxford.
- Brückner Alexander: (1924) Ungarn und Polen. *Ungarische Jahrbücher* 4. 78-98.
- Butler, Francis: (1995) The Representation of Oral Culture in the Vita Constantini. *Slavic and European Journal* 39. 367-384.
- Cassel, Paulus: (1876) *Der Chazarische Königsbrief aus dem 10. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte des südlichen Russland*. Berlin.

- Csoma József: Magyar nemzeti címerek. In: Karácsonyi 2004: 1145-1314)
- Czegléd Károly: (1985A) Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásairól. In uő: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest. 129-138. (orig.: *Magyar Nyelv* 75. [1979] 273-282.)
- Czegléd Károly: (1985B) Még egyszer a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról. Uo 139-143. (orig.: *Magyar Nyelv* 77. [1981] 419-423.)
- Deér József: (2003): *A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája*. Máriabesnyő-Gödöllő. (orig.: 1928)
- Dunlop, Douglas M.: (1954) *The History of the Jewish Khazars*. Princeton-New Jersey.
- Dümmel, Ernst: (1870) Einleitung. In u.ő-Miklosich, Franz: Die Legende vom heiligen Cyrillus. *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften/Philosophisch-historische Klasse* 19. 203-213.
- Dvornik, Francis: (1970) *Byzantine Missions among the Slavs. SS Constantine-Cyril and Methodius*. New Brunswick&New Jersey.
- Elter István: (2009) *Ibn Hayyān a kalandozó magyarokról*. Szeged.
- Engel Pál: (2001) *Középkori magyar genealógia. Magyar Középkori Adattár*. Budapest. (CD-ROM)
- Erdélyi László: (1932) *A magyar lovagkor nemzetségei 1200-1408*. Budapest.
- Fehértói Katalin: (2004) *Árpád-kori Árpád-kori személynévtár (1000-1301)*. Budapest.
- Golden, Peter: (1983) Khazaria and Judaism. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 3. 127-156.
- Grégoire-Bruxelles, Henri: (1937) Le nom et l'origine des Hongrois. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 91. 630-642.

- Gyóni Mátyás: (1938) Kálizok, kazárok, kabarok, magyarok. *Magyar Nyelv* 34. 86–96, 159–168.
- Györffy György: (1993) *Krónikáink és a magyar őstörténet. / Régi kérdések – új válaszok.* Budapest.
- Györffy György: (1959) A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. In uő: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről.* 1-126. Budapest.
- Györffy György: (1965): Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában. *Ethnographia* 76: 411-434.
- Györffy György: (1970) A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Archaeologiai Értesítő* 97. 191-242.
- Györffy György: (1977A) Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok.* Bartha Antal, Czeglédy Károly, Róna-Tas András (szerk.) Budapest.
- Györffy György: (1977B) *István király és műve.* Budapest.
- Györffy György: (1984) Magyarország története a honfoglalástól a tatárjárásig I-V. fejezet. In: *Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig* 1-2. Székely György, Bartha Antal (szerk.) Budapest.
- Györffy György: (1987) *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I-II. Budapest. (3rd ed.)
- Györffy György: (1988) Anonymus társadalmi szemlélete. In uő: *Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás? Válogatott tanulmányok.* Budapest. (orig.: 1984)
- H. Tóth Imre: (1981) *Konstantin-Cirill és Metód élete és működése.* Budapest.
- Haraszi György: (2001) A zsidóság Közép-Kelet-Európában az első ezredfordulón. In: *1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában.* Püspöki Nagy Péter (szerk.) Budapest. (A továbbiakban: *ÉÉÉÉ*) 63-100.

- Hóman Bálint-Szekfű Gyula: (1939) *Magyar történet I.* Budapest.
- Hóman Bálint: *Szent István.* Budapest. (orig.: 1938)
- Hóman Bálint: (2003) A honfoglaló törzsek megtelepedése. In uő: *Magyar Középkor I.* 61-104. Máriabesnyő-Gödöllő.
- Hóman Bálint (2003) A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. uo. 123-181.
- Horváth Mihály: (1871) *Magyarország történelme I.* Pest. (2nd ed.)
- Horváth Mihály: (1878) *A kereszténység első százada Magyarországon.* Budapest.
- Inokai Tóth Zoltán: (1945-1946) Tuhutum és Gelou. Hagyomány és történeti hitelesség Anonymus művében. *Századok* 79-80. 21-84.
- Karácsonyi János: (1906) Szent István anyja, I. András atyja. Új eredmények. *Turul* 24. 97-112.
- Karácsonyi János: (1909) A Szent-István anyjáról szóló adatok új [sic!] megrostálása. *Turul* 27. 1-14.
- Karácsonyi János: (2004) *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig.* Budapest. (orig.: 1900)
- Karácsonyi János: (2009) *Szent István király élete.* Budapest. (orig.: 1904)
- Karácsonyi János: (1926) *A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre 997-1095.* N a g y v á r a d . (repr.: Budapest, 2010)
- Kiss Lajos: (1988) *Földrajzi nevek etimológiai szótára I-II.* Budapest.
- Komoróczy Géza: (2001) A magyar zsidóság kozmopolitizmusa. In: EÉEEÉ 317-331.
- Kordé Zoltán: (1994) s.v. Zombor in *Korai Magyar Történeti Lexikon.* Kristó Gyula, Engel Pál, Makk Ferenc (ed.) 747-748. Budapest.

- Kristó Gyula-Makk Ferenc-Szegfű László: (1973) Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae/ Sectio Historica* 44.
- Kristó Gyula: (1980) *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest.
- Kristó Gyula: (2000) A magyarok és a lengyelek kapcsolatai a 10-12. században a források tükrében. *Történelmi Szemle* 42. 1-18.
- Kristó Gyula: (2002) A 10. századi Erdély politikai történetéhez. In uő: *Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig. 20 tanulmány a 10. századi magyar történelemről*. 151-188. Budapest.. (orig.: *Századok*, 1988)
- Kulcsár Péter: (1958) A magyar államszervezés néhány problémája. István és Ajtony harca. *Acta Universitatis Szegediensis/ Sectio Historica* 3.
- Kunik, E.: (1864) Können Hebräer in der Krim schon im 3ten Jahrhundert den tatarischen Fürstennamen Tochtamysch geführt haben? *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St-Petersbourg* 7. col. 391-403.
- László Gyula: (1977) Jegyzetek István királyról. In uő: *Régészeti tanulmányok*. 348-357. Budapest.
- Ligeti Lajos: (1986) *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest.
- Macartney, C. A.: (1930) *The Magyars in the Ninth Century*. Cambridge. (repr.: 1968)
- Makkai László: (1944) Honfoglaló magyar nemzetségek Erdélyben. *Századok* 78. 163-191.
- Makkai László: (1986) Erdély a középkori magyar királyságban. In: *Erdély története* I. Makkai László, Mócsy András (szerk.). Budapest. 235-408.
- Marczali Henrik: (1996) *Szent István királysága*. Budapest. (orig. 1896)
- Marquart, J.: (1903) *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* I. Leipzig.

- Marton Szabolcs: (2013) Géza és Adelhaid. *Belvedere Meridionale* 25. 108-119.
- Melich János: (1925) *A honfoglalás kori Magyarország.* (=A magyar nyelvtudomány kézikönyve I. 6.) Budapest.
- Melich János: (1927) Beleknegini és Procui. *Magyar Nyelv* 23. 488-496.
- Moór, Elemér: (1930) Die slawischen Ortsnamen der Theisesebene. *Zeitschrift für Ortsnamenforschung* 6. 105-140.
- Nagy Géza: (1906): Szent István király családi összeköttetései. *Turul* 24. 53-65.
- Novoszelcev, A. P. (1990) *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.* Москва.
- Pais Dezső: (1975) Turul. Öseink totemizmusához. In *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből.* Budapest.
- Pauler Gyula: (1900) *A magyar nemzet története Szent Istvánig.* Budapest.
- Pirigyi István: (1988) A bizánci szertartású kereszténység helyzete Magyarországon Szent István korában. In: *Szent István és kora.* Glatz Ferenc, Kardos József(szerk.).Budapest.
- Pór Antal: (1871) *Szent István király. Történelmi tanulmány.* Pest. (repr.: 2011)
- Pletnjowa, Swetlana Alexandrowna: (1978) *Die Chasaren. Mittelalterliches Reich an Don und Wolga.* Leipzig.
- Püspöki Nagy Péter: (2001) A zsidóság a korai Árpád-korban. A magyar társadalom vallási viszonyai a kazár hitvitától IV. Béla zsidó-privilégiumáig (861–1251). In: *ÉÉÉÉ* 5–62.
- Róna-Tas András: (1997) *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe.* Budapest.
- Schechter, Solomon: (1912) An Unknown Khazar Document. *The Jewish Quarterly Review* (New Series) III. 181-219.

- Sebestyén Gyula: (1905) *A magyar honfoglalás mondái* II. Budapest.
- Siebmacher, Johann: (1982) *Der Wappen des Adels in Ungarn. (J. Siebmacher's großes Wappenbuch XXXIII.)*
- Ivan Nagy de F.-Győr, Géza Csergheő de N-Tacsikánd (bearb.) Neustadt an der Aisch.
- Szabó Károly (1869) *A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig*. Pest. (repr: é.n.)
- Szalay László: (1861) *Magyarország története* I. Pest. (2nd ed.)
- Szegfű László: (1972) Az Ajtony-monda. *Acta Universitatis Szegediensis/Sectio Historica* 40. 3-30.
- Tóth Sándor László: (2010) *A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században*. Szeged.
- Uhrman Iván: (1987-1988) Az ősmagyar kettős fejedelemség kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 30. 206-226.
- Uhrman Iván (2003) Iulus rex. A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István Intelmei. *Hadtörténelmi Közlemények* 116. 267-366.
- Uhrman Iván: (2004) A gyula-dinasztia oldalhajtásai? (Ajtony, Csanád, Doboka) In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Erdei Gyöngyi, Nagy Balázs (szerk.) 126-135. Budapest.
- Uhrman Iván: (2010) A két Szent István és a középkori zsidó misztika. *Hacofé* 1. 1-11. www.or-zse.hu/hacofe/vol1/Uhrman_cikk_zsidomisz.pdf
- Uhrman Iván: (2011) Scheiber Sándor és az ún. kabar-zsidó elmélet. *Hacofé* 2. (2011) 1-22.
- Uhrman Iván: (2012) Ezelekh/Ecser. Egy ismeretlen magyar fejedelem a 10. századból. In: *Az érett kor ítélete. IX. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Dunaszerdahely. 71-93.
- Uhrman Iván: (2013) Sarolt – történelem és/vagy mítosz? In: *Ábrándjaink kora. X. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Keller László (szerk.) 72-103. Dunaszerdahely.

- Uhrman Iván: (2018A) Szabriél. In: *Tíz évhét. Tanulmányok Fröhlich Ida 70. születésnapja alkalmából*. Dávid Nóra-Fodor György-Öze Sándor (szerk.). Budapest.
- Uhrman Iván: (2018B) A kazár hitvita. In: *Kéleti tanulmányok és vallásközi párbeszéd. Írások Szécsi József tiszteletére. (Oriental Studies and Interfaith Dialogue. Essays in Honour of József Szécsi.)* Máté Hidvégi. (ed.) Budapest.
- ÚMT: (2010)=Új Magyar Tájszótár V. (Sz-Zs). B. Lőrinczy Éva, Hosszú Ferenc (szerk.) Budapest.
- Váczy Péter: (1938) Gyula és Ajtony. In: *Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulójára*. 475-505. Budapest.
- Vámbéry Ármin: (1882) *A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány*. Budapest.
- Vékony Gábor: (1992) A kazár kérdés. A kazárok és a zsidóság I-II. *Életünk* 30. 919-938., 1034-1046.
- Vernadsky, George: (1940–1941) Byzantium and Southern Russia: Two Notes II. The Date of the Conversion of the Khazars to Judaism. *Byzantion*, 15. 76–86.
- Wertner Mór: (1891) *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I. (A-H.)* Temesvár. (repr. Budapest, 2010)
- Wertner Mór: (1892) *Az Árpádok családi története*. Nagy-Becskerek. (repr. Budapest, 2010)
- Zuckerman, Constantine: (1995) On the Date of the Khazar's Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor. A Study of the Anonymus Khazar Letter from the Genizah of Cairo. *Revue des études Byzantines*, 53. 237–270.

FORRÁSKIADVÁNYOK

- AMCS: (2004) Anonymus: *A magyarok cselekedetei/Kézai Simon: A magyarok cselekedetei*. Veszprémi László, Bollók János (ford.) Budapest.

- ЕНР: (1932) *Еврейско-хазарская переписка в X веке*. Коконцов, Р. К. (ed.) Ленинград.
- FKMTI: (2001) *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Róna Tas András (ed.). Budapest.
- HKMMZST: (2003) *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. Spitzer, Shlomo J.-Komoróczy Géza (szerk.) Budapest.
- MMFH: (1967) *Magnae Moraviae fontes historici* II. Dagmar Bartoňková, Lubomír Havlík, Jaroslav Ludvíkovský, etc. (ed.) Brno.
- SRH: (1999) *Scriptores Rerum Hungaricarum* I-II. Szentpétery, Emericus (ed.) Budapest. (orig: 1937-38)

ZIMONYI ISTVÁN¹

A volgai bulgárok öröksége

A volgai bulgárok török nyelvű népek közé tartoznak, akiknek az állama a 10. század elejétől a mongol hódításig (1236) állt fenn a Volga-Káma összefolyásának vidéken. 922-ben hivatalosan is felvették az iszlámot, s a tatárjárás előtt Kelet-Európa egyetlen muszlim hatalma lett, amely virágzását elsősorban az iszlám világ keleti fele és Európa közötti közvetítő kereskedelmének köszönhette.²

A birodalomalapító feltehetően török törzsek (*Bulgar, Äskäl, Barsula-Bersil, Suwar-Sabir, Baranğar-Balanğar*) a steppeövből vándoroltak északra, a Volga-Káma vidékére, amely már az erdőövezetbe tartozik, s a helyi finnugor nyelvű népességgel keveredtek. A vándorlás idejének meghatározása vitatott. A hun nyugati vándorlás

¹ MTA-ELTE-SZTE Selyemút Kutatócsoport

² A volgai bulgárok történetének áttekintő elemzései: С.М. Шпилевский, *Древние города и другие болгарско-татарские памятники в Казанской губернии*. Казань 1877; А.П. Смирнов, *Волжские булгары*. Тр. ГИМ. 1951. Вып. XIX; Р.Г. Фахрутдинов, *Очерки по истории Волжской Булгарии*. М.: Наука, 1984; Ф.Ш. Хузин, *Волжская Булгария в домонгольское время (X – начало XIII вв)*. Казань: Фест, 1997. История Татар с древнейших времен. в семи томах. том II. Волжская Булгария и Великая Степь. Ответственный редактор: Ф. Хузин. Казань 2006.

a 4. században, az ogur népek 463 körüli migrációja, majd a Türk Birodalom 6. század második felében zajló nyugati terjeszkedése is felmerült az északra vándorlás okaként, de ezek szerepe a volgai bulgárok kialakulásában nem egyértelmű. Az egyik elterjedt feltevés szerint a volgai bulgár törzsek 680 táján vándoroltak északra miután a kazárok Kuvrat u.n. „Nagy Bulgár” birodalmát a Fekete-tengertől északra húzódó területen megdöntötték. Azonban forrásaink csak annyit közölnek, hogy Kuvrat fiai közül a legidősebb helyben maradva kazár alattvaló lett, a többi pedig nyugatra vándorolt. Egyesek a Volga Szamara könyökében megjelenő régészeti anyagot kötik hozzájuk. Történetileg valószínűbb az a feltevés, hogy a 8. század első felében a Kaukázus előterében zajló arab-kazár háborúk következtében költöztek a bulgár törzsek a Volga-Káma vidékre. Ez a lakosság hagyhatta hátra a Bolsie Tarhani-i típusú temetőket. E törzsek politikai súlya akkor növekedhetett meg igazán, amikor a 9. század elejétől megindult a kereskedelem a kalifátus és a kazár birodalom között, mivel a kazárok kereskedelmi áruikat (prém, rabszolga, viasz, méz) a tőlük északra lakó erdei népektől szereztek be. A 9. század végén újabb nagy létszámú betelepődéssel lehet számolni, amelyet a régészeti, numizmatikai és nyelvtörténeti adatok is támogatnak. Ezen események hátterében a 895 körüli besenyő

vándorlás állhatott, amely a kazár birodalom kelet-európai hegemoniáját megingatta és a magyar honfoglalást kiváltotta.³

A volgai bulgárokat a 10. század elejétől említik a muszlim források, amikor az iszlám világ és Kelet-Európa közötti kereskedelmi utak átrendeződtek. Fő kereskedelmi út a 9. században a Bagdadi Kalifátus központi részéből a Kaukázuson át haladt az alsó Volgához, a kazár fővárosba, majd innen tovább észak felé. Ez háttérbe szorult és helyén a fő útvonal Transoxaniából kiindulva a Kazak steppén keresztül közvetlenül a Volga-Káma vidékén át vezetett. A kazár birodalom meggyengülése és az új kereskedelmi lehetőségek arra ösztönözték a második név szerint is ismert volgai bulgár uralkodót, *Almiš*-t, hogy felvegye az iszlámot. A kalifa 922-ben küldött követséget hozzájuk, amelyről a követség egyik tagja, Ibn Fadlán úti jelentést készített.⁴ A követség az új kereskedelmi úton jutott el a volgai bulgárokhoz. Az iszlám hivatalos felvétele mögött az uralkodó hatalmi helyzetének megerősítése, a kereskedelmi érdekek, illetve a Kazár Birodalomtól való függés lazítása vagy felszámol-

3 I. Zimonyi, *The Origins of the Volga Bulgars*. Studia Uralo-Altaica 32. Szeged 1990; Е.П. Казаков, *Культура ранней Волжской Булгарии* / Отв. ред. А.Х.Халиков. М.: Наука, 1992.

4 Ibn Fadlán, *Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról*. Fordította és jegyzeteket írta Simon R. Budapest 2007.

lása állhatott, ugyanakkor jelentős mértékben hozzájárult a volgai bulgár városok megjelenéséhez, köztük elsősorban Bulgar/Biler és Szuvar gyors fejlődéséhez, valamint a volgai bulgár pénzverés megjelenéséhez e két városban a 10. század második felében.

965-ben Szvjatoszlav kijevi fejedelem támadást indított a volgai bulgárok és a kazárok ellen, amelynek következtében a kazár birodalom összeomlott, azonban a volgai bulgárokat nem érintette olyan súlyosan a vereség, sőt ettől az időponttól kezdve birodalmuk lett a Kelet-Európa és a kalifátus közötti kereskedelem központja. Jóllehet a 10. század végén a pénzverés

mintegy két évszázadig szünetel, azonban a kereskedelem tovább folytatódott, amelyet a régészet illetve a 12. században a volgai bulgárokat is felkereső arab utazó, Abu Hámid al-Garnátí⁵ is egyértelműen igazol.

A kijevi Rus' és a volgai bulgárok között a 10-11. században a kisebb összeütközésektől eltekintve békés kereskedelmi viszony állt fenn. Azonban a 12. században a Vlagyimir-Szuzdáli Fejedelemség megerősödésével új hatalom jelentkezett, amely megpróbálta kisajátítani a Volga menti kereskedelmet, amelynek következtében a 12. század második felétől gyakoriak a hadjáratok a két fél között. A rusz hadjáratok közül a legjelentősebbek: Az 1164-es, amikor Brjahimov (*Ibrahim*) nevű várost elfoglalták. Ezt általában Bulgar (mai Bolgary a Volga-Káma összefolyásának közelében) várossal azonosítják. Egyes vélemények szerint ennek a hadjáratnak a következtében kerülhetett át a birodalom központja Bilär-ba (mai Biljarsk a Malyj-Čeremšan folyó bal partján). Mások úgy vélik, hogy mindig is ez a város volt a főváros, mivel Bulgar (Bolgary) a tatárjárás után lett jelentős központ. 1184-ben polovec segítséggel ostromolták *Velikij Gorod*-ot (Nagy Város = Biljarsk). Végül 1220-ban a Volga jobb partján

⁵ O. G. Bolsakov–A. L. Mongajt: *Abu-Hámid al-Garnátí utazása Kelet- és Közép-Európában (1131–1153)*. Budapest 1985.

fekvő legjelentősebb volgai bulgár várost, *Ošel*-t vették be. A Vlagyimir-Szuzdáli Fejedelemség és a volgai bulgárok között élő mordvinok fokozatosan orosz fennhatóság alá kerültek, és 1221-ben Nižnij Novgorod alapítása is jelezte, hogy az erőviszonyok a ruszok javára billentek.⁶

A mongolok először 1223-ban a Kalka menti csata után támadtak a volgai bulgárokra, akik törbe csalták és megverték a támadókat. 1229-ben és 1232-ben a mongolok a volgai bulgárok déli és keleti határait foglalták el, s ekközben a vlagyimir-szuzdali fejedelem nyugat felől szorongatta őket. A mongolok 1236-ban indították koncentrált támadásukat Európa ellen, amelynek első áldozata a volgai bulgár birodalom lett.⁷

A volgai bulgár népesség betagozódt az Arany Hordába és a muszlim és orosz források említik őket még a 14. század közepéig. Az Arany Horda idejében a központi város Bulgár/Bolgary lett, ahol pénzverés folytatódott. Külön figyelmet érdemelnek a Volga vidéken előkerülő muszlim sírfeliratok. Ezeknek egyik típusát nevezik volgai bulgár sírfeliratoknak. A mintegy előkerült 200 sírfelirat kapcsán megállapítható, hogy az azokon tükröződő török nyelveket két

⁶ *Волжская Булгария и Русь.* / Отв. ред. А. Х. Халиков. Казань, 1986.

⁷ *Волжская Булгария и монгольское нашествие* / Отв. ред. А.Х.Халиков. Казань, 1988.

csoportba oszthatjuk: volgai bulgár és köztörök, jóllehet a feliratok alapvetően arab nyelvűek. Az első volgai bulgár – arab bilingvis felirat 1281/2-re datálható, az első volgai bulgár 1291-re, csak arab 1292-re és az első köztörök 1311-re, de van volgai bulgár, köztörök és arab felirat is 1310-ből és 1324-ből. Az utolsó volgai bulgár felirat 1361-re datált, míg a köztörök feliratokat továbbra is állítottak. A 14. első felében volgai bulgár feliratok voltak túlsúlyban, majd a század második felében a számuk csökkent és eltűntek, míg a köztörök feliratokat továbbra is állítottak. E mögött a volgai bulgár nyelv beolvadását sejtik a Volga vidék köztörök, közép-kipcsak nyelvébe.⁸ Shamiloglu felvetette annak lehetőségét is, hogy a volgai bulgár nyelvű feliratok eltűnésében a pestis-járványnak is jelentős szerepe lehetett.⁹ Mindenesetre a nyelvtudományban Asmarin¹⁰ óta a volgai bulgár nyelvét a mai csuvas előzményének tekintik a sírfeliratokra alapozva, jóllehet a sírfeliratokon tükröződő nyelv nem a csuvas közvetlen előzménye, hanem valószínűleg egy másik volgai bulgár nyelvjárásból

8 M. Erdal, *Die Sprache der wolgabulgarischen Inschriften*. Wiesbaden, 1993.

9 U. Schamiloglu, The end of Volga Bulgarian. In: *Varia Eurasistica. Festschrift für Professor András Róna-Tas*. Szeged 1991, 157-163.

10 Н. И. Ашмарин, *Болгары и чувашы*. Казань 1902.

alakulhatott ki a csuvas, amelyet erős finnugor nyelvi hatás ért.

Az Arany Horda válsága, a *bulğaq* 'zavaros évek' (1359-80) valamint Toktamis és Timurlenk küzdelmét követően, Edigü még rövid időre konszolidálta a helyzetet, de az 1430-as évekre egyértelművé vált, hogy az Arany Horda egysége fenntarthatatlan és a Kazányi, Krími, Szibériai Kánságra illetve a Nagy Hordára és Nogaj Hordára esett szét. Ulug Mohamed (tokatemürida) 1437-ben alapította meg a Kazányi Kánságot, amely területileg többé-kevésbé egybeesett az egykori volgai bulgár állam területével.¹¹ Bulgár

¹¹ Vásáry I., *Arany Horda*. Budapest 1986; 120-161; I. Vásáry, The Jochid realm: the western steppe and Eastern Europe. In: *The Cambridge History of Inner Asia. The Chinggisid Age*. Ed. N. Di Cosmo, A. J. Frank and P. B. Golden. Cambridge 2009, 79-85.

(Bolgary) a terület kereskedelmi és gazdasági központja a 14. század végén hanyatlásnak indult, az oroszok utoljára 1431-ben fosztották ki, az új politikai központ Kazány városába tevődött át.¹²

A Kazányi Kánság először még behódolásra készítette Moszkvát, majd békés két évtizedet követően III Iván (1462-1505) az 80-as évektől orosz-barát kánokat segített a trónra. Az orosz befolyás 1521-ig tartott, utána elsősorban a Krími Kánsággal kapcsolatban álló kánok kerültek hatalomra. IV Iván (1547-84) felvéve a cár címet, nagyszabású hódító politikát kezdeményezett, a keleti irányú hódításainak ideológiai alapra helyezte, amihez hozzá tartozott a Moszkva harmadik Róma koncepció, amely kötelezővé tette a pogányok és az iszlám elleni fellépést. A Kazányi Kánság meghódításának és Kazány bevételének igazolására a moszkvai egyházi vezetők új történeti elméletet dolgoztak ki. Először is III. Iván több kazányi kánt iktatott be pozíciójába, így a Kazányi Kánság a Moszkvai Nagyfejedelem patrimoniuma, tehát IV. Iván jogos atyai örökségét szerzi vissza. Ezen az alapon továbbhaladva a moszkvai egyházi körökben kidolgozták, hogy valójában a Kazányi Kánság területe már a Rurikida dinasztia korától Orosz

12 *История Татар с древнейших времен. в семи томах.* том III. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII - середина XV вв. . Казань 2009, 199-200.

föld volt. Az orosz krónikákban már Vlagyimir 985-ben meghódította a volgai bulgárokat majd 1164-ben ismét győzelmet arattak a volgai bulgárok fölött. A kései Nikon krónikában a korábbi krónikás hagyományt feldolgozva a volgai bulgárok neve mellett megjelenik a következő kiegészítés: „bulgárok, akiket kazányiaknak neveznek”. Ilyen módon egyfajta párhuzamos történeti kontinuitás került kidolgozásra: a volgai bulgárok betagozódva az Arany Hordába továbbéltek és a Kazányi Kánságban éledtek újjá, ahogy Kijev helyére Vlagyimir-Szuzdál lépett, amelynek örököse Moszkva. Így tehát a moszkvai udvarba született meg a volgai bulgár Kazányi Kánság azonosításának koncepciója, hogy történetileg hitelesen igazolni lehessen IV. Iván 1552-es hódítását.¹³

A Kazányi Kánság bekebelezése után területe betagozódott a cári adminisztrációba, először még Moszkvából irányított és ellenőrzött katonai kormányzóságként, majd beilleszkedett a hagyományos cári adminisztrációba. Az egykori Kazányi Kánságban élő népesség többes identitással rendelkezett, amely közül a leghangsúlyosabb a jogi-társadalmi státusz, aztán a vallás, nyelv és etnikum. A tatár és csuvas etnoníma értelmezése a 16-18. századi orosz forrásokban

13 J. Pelenski, *Russia and Kazan. Conquest and Imperial Ideology* (1438-1560s). The Hague. 1974, 139-173.

kettős: 1. a két népnév gyakran egymás mellett szerepel és ugyanarra a személyre vonatkozik. Ez arra utal, hogy a mongol hódítást követően a bulgár nyelvet beszélő népesség fokozatosan tatárrá vált és felvette az iszlámot. Emellett szól, hogy az adatok később a tatárok által lakott Volga balparti területekre vonatkoznak. 2. A két népnév nem etnikumjelölő, hanem jogi-szociális kategória: a tatár a jaszak/adó alól felmentett réteg, míg a csuvas adóköteles török nyelvű népesség. Feltehetően mindkettőnek lehetett bizonyos szerepe.¹⁴ Alan Frank szerint az orosz adminisztráció két muszlim csoportot azonosított: a tatárokat és baskírokat ebben a korszakban. A tatár, mint önelnevezés csak bizonyos jogi-társadalmi csoportra korlátozódott, az Arany Horda utódállamának előkelőinek leszármazottaira (*mirza*), és csak a 20. század elejétől adathozható a volgai letelepült muszlimok önelnevezéseként. Ugyanakkor az oroszok a tatár terminust sokkal tágabb értelemben használták kiterjesztve azt Szibéria, a Kaukázus és Belső-Ázsia többségébe török nyelvű népességére.¹⁵

14 A. Kappeler, *Die Tschuwaschen. Ein Volk im Schatten der Geschichte*. Wien Köln Weimar 2016, 31-32.

15 A. J. Frank, Russia and the peoples of the Volga-Ural region: 1600-1850. In: *The Cambridge History of Inner Asia. The Chinggisid Age*. Ed. N. Di Cosmo, A. J. Frank and P. B. Golden. Cambridge 2009, 383.

A cári politika vallási tekintetben nagyjából három tendenciát mutatott a Volga vidéken élőkkel kapcsolatban: erőszakos krisztianizáció; türelmes, fokozatos térítés; az iszlám védelme és támogatása különösen a steppéhez közel eső végeken. Nagy Katalin (u. 1762-1796) idején két fontos lépés történt: egyrészt a Volga vidéki muszlim kereskedőket érintő korlátozásokat felszámolták, másrészt a Volga régió iszlám közössége hivatalosan elismert státuszba került, és ez által az iszlám intézmények személyzetét saját maguk állíthatták (mecset és iskola), a saría érvényességét elismerték családi és örökösödési ügyekben, illetve 1788-ban létrehozták az Iszlám Vallási Tanácsot Orenburgban, amely ellenőrzést és az intézményesülést is szolgáltatta.¹⁶ Ez eredményezte az iszlám újjáéledését és virágzását a 19. században a Volga vidékén. Az *ulemá* az identitását nem a korábbi hatalmi elit dzsingiszida legitimációjához kötötte, hanem az iszlám felvételéhez, így a 19. században az *ulemá* a bulgár koncepciót részesítette előnyben, és a vallási és történeti jellegű munkákban ez dominált.¹⁷

16 A. J. Frank, Russia and the peoples of the Volga-Ural region: 1600-1850. In: *The Cambridge History of Inner Asia. The Chinggisid Age*. Ed. N. Di Cosmo, A. J. Frank and P. B. Golden. Cambridge 2009, 384-387.

17 A. J. Frank, *Islamic historiography and „Bulghar» identity among the Tatars and Bashkirs of Russia*. Leiden, Boston, 1998.

A 20. század elejére a Volga-vidéket is elértek az új eszmék, köztük a nacionalizmus.¹⁸ Az első világháború végén az orosz polgári forradalom hatására 1917 júliusában összeült Kazányban a Második Összorosz Muszlim Konferencia, amelyen a volgai tatárok még egy nem területi alapú autonómia megadásában gondolkodtak Oroszország muszlimjai számára. Az októberi forradalom hatására már ők is hajlottak a területi autonómiára és egy hónappal a forradalom után Ufában tartott Belső-Orosz és Szibériai Muszlimok Gyűlésén felmerült egy Idel-Ural állam létrehozása, amely az Orosz Föderáció tagja lenne. A bolsevikok Sztálin vezetésével ezt a koncepciót 1918 márciusában úgy módosították, hogy Tatár-Baskír Szovjet Köztársaságot kiáltottak ki, de néhány hétre rá a Szovjetek Harmadik Kongresszusán Szentpétervárott úgy döntöttek, hogy inkább a nemzetiségi alapokon szervezik újjá a perifériális területeket, hogy az ottani éledő nacionalistákat a bolsevik ügy mellé állítsák, amelyet az első szovjet alkotmányban rögzítettek 1918 júliusában. Az 1918 májusában a Volga és Urál vidékén tomboló polgárháború új helyzetet teremtett. A baskírok megnyerése érdekében a bolsevikok engedményeket tettek, végül 1919

18 U. Shamiloglu, The Formation of a Tatar Historical Consciousness: Sihabäddin Märçani and the Image of the Golden Horde. *Central Asian Survey* 9:2 (1990), 39-49.

márciusában kikiáltották a Baskír ASzSzR-t. A tatár kommunisták ezek után hasonló nemzeti köztársaságot kívántak létrehozni, amelyet végül központi utasításra 1920. május 27-én kiáltottak ki: Tatár Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság néven. A csuvasok esetében először 1920. június 24-én Csuvas Autonóm Terület (*oblasty*) néven lett része az Orosz Föderációnak, majd 1925. április 21-én emelkedett a státusza és vált belőle Csuvas Autonóm Szocialista Köztársaság. A megszülető új nemzetek számára a történeti múlt fontossá vált.¹⁹

Tatárország

19 Kappeler, *Die Tschuwaschen*, 165-167. K. E. Graney, *Of Khans and Kremlins: Tatarstan and the future of ethno-federalism in Russia*. Lanham, Boulder, New York, Toronto, Plymouth, UK 2007, 8-10.

A Szovjetunió által megteremtett nemzeti történetírásnak azonban súlyos problémákkal kellett szembenéznie. Mivel a tatár iga illetve az Arany Horda az orosz-szovjet történetírás számára az orosz nemzeti múlt szempontjából negatív és ezzel magyarázták az orosz történelem árnyoldalait, 1944 augusztus 9-én a Szovjetunió Kommunista Párt határozatban utasította a tatár megfelelőjét, hogy a tudományos intézetekben az Arany Horda helyett a tatár etnogenezisben a volgai bulgárok szerepét kell hangsúlyozni.²⁰ Ennek alapja lehetett az, hogy az első török államalakulat Volga vidéken a volgai bulgárokhoz köthető, és az iszlám vallás is fontos összekötőkapocs. Az egyetlen probléma a nyelv, ugyanis a volgai bulgárok nyelvét nem a tatár, hanem a csuvas előzményével azonosíthatjuk. Ugyanakkor a tatár hagyomány eltörlése mögött politikai célok is lehettek, ugyanis a krími tatárokat 1944 május 8-án telepítették ki marhavagonokba Kazahsztánba kollektív bűnösségükre hivatkozva.

Sztálin halála és a Szovjetunió Kommunista Pártjának 20. kongresszusa után enyhült a légkör és az 1960-70-es évektől, a tatár etnogenezis értelmezésében a volgai bulgár előzmények mellett megjelenik a kipcsak és mongol elem is, és nyil-

20 V. A. Shnirelman, A Fighting for the Volga Bulgars' Legacy: the Kazan Tatar - Chuvash Controversy: *Ethnologia Polona* 19 (1996), 103–118; 105.

vánvaló, hogy nyelvi szempontból a kipcsak magába olvasztotta a bulgár/ócsuvas és mongol elemeket. Ez a tendencia különösen a Szovjetunió összeomlását követően vált uralkodóvá.²¹

A csuvasok Asmarin munkássága óta egyértelműen a volgai bugárok örököseinek tekintik magukat, miután a volgai bulgár nyelvet a csuvas elődjének tekinti ma is a nyelvtudomány. Ugyanakkor a terület és vallás vonatkozásában ez nem érvényes. A problémák áthidalására született meg a szabir ~ szuvar/szuvas ~ csuvas elmélet, amely abból indul ki, hogy csuvasok ősei a szabírok lennének, akik később a volgai bulgárok egyik törzse, majd városaként szerepelnek a muszlim forrásokban.²² Az Ibn Fadlánnál szereplő *Suwān* alakot Kovalevszkij *Suwāz* alakban rekonstruálta és összekötötte a csuvas népnévvel.²³ Nyelvtörténeti és történeti szempontból az azonosítás cáfolható,²⁴ tehát az egész konstrukció elvetendő.

21 Д.М. Исхаков, И.Л. Измайлов, *Этнополитическая история татар в VI – первой четверти XV вв. Казань: Иман, 2000.*

22 А. К. Салмин, *История чувашского народа: анализ основных версий.* Санкт-Петербург 2017; A. Salmin, *Savirs-Bulgars-Chuvash.* Saarbrücken 2014 .

23 А.П. Ковалевский, *Чуваши и болгары по данным Ахмеда ибн Фадлана.* Чебоксары 1954.

24 K. Agyagási, Die historische Wandlung der ethnischen Struktur des Wolgagebiets. In: *Die ural-altäischen Völker. Identität im Wandel zwischen Tradition und Moderne.* Vorträge des Symposiums der Socirtas Uralo-Altaica vom 13. bis 15.

Végső soron megállapítható, hogy a volgai bulgárok nyelvi szempontból elsősorban a csuvas előzményét beszélhették; területileg és vallásilag a mai Tatarsztán előzményének tekinthető, de mint államalakulat mind a tatár mind a csuvas nemzet számára hivatkozási alap lehet.

DOBROVITS MIHÁLY

Az iszlám a korai szovjet korszak belügyi irataiban

BEVEZETŐ

Bár az 1917-es szovjet hatalomátvétel formálisan egy minden tekintetben ateista államot hozott létre, az új hatalom képviselői – jól felfogott érdekeiket követve – sokat tettek azért, hogy a hatalmas ország számos vallásának képviselőit, legalább jelképesen megnyerjék az új rend számára. E politika részeként állították helyre a Nagy Péter óta szünetelő moszkvai patriarchátust, illetve szimbolikus gesztusként, Lenin személyesen “adta vissza” Oroszország muszlim lakosainak azt a Korán kéziratot, amely a (nem bizonyított) hagyomány szerint a szent könyv első, még Omar kalifa rendeletére leírt példánya lenne.

AZ ISZLÁM VALLÁS HELYZETE OROSZORSZÁGBAN A FORRADALOM ELŐTT

Bár valóban igaz, hogy a Volga–Urál-vidék muzulmánjai az orosz fegyverek hatására kerültek végképp az orosz államiság szövetébe, s ebben a tekintetben külön meg kell említenünk 1552-t és

1556-ot, Kazán és Asztrahány orosz kézre kerülésének éveit, valamint Szibéria orosz tartományvá válásának hosszú folyamatát – amely Jermak 1581-ben megindult hadjáratával vette kezdetét –, a kazáni és szibériai tatárok, valamint az uráli baskírok előbb-utóbb megtalálták a saját útjukat az orosz államiság kacsaringóiban. Helyzetüket, nem kevés küzdelem után, Nagy Katalin cárnő 1773-ban kibocsájtott türelmi rendelete és az orenburgi muftiátus ezt követő felállítása (1788) rendezte.¹ Ettől az időponttól kezdve kereskedőként és katonákként az oroszországi társadalom intézményesen is bevett tagjaivá váltak.² (Egyes személyi esetekben erre már hamarabb is sor került.) A szervezett orosz birodalomépítés, éppen ezért is, nem annyira további megtérítésükre (bár egyes tatár csoportokat korábban megtérítettek), hanem szétdarabolásukra és vallási-kulturális elszigetelésükre helyezte a hangsúlyt. A szétdarabolás folyamatára nem is kellett külön hangsúlyt fektetniük, hiszen a tatár kolonizáció már a szibériai orosz hódítás előtt megkezdődött,

1 Zenkovsky, S.A., *A Century of Tatar Revival*, in *American Slavic and East European Review*, XII(1953), 303–318; LAZZERINI, E.J., *Tatarovedenie and the “New Historiography” in the Soviet Union: Revising the Interpretation of the Tatar-Russian Relationship*, in *Slavic Review*, XL(1981), 625–635.

2 Абдуллин, Х.М.: *Мусулмане и мусульманское духовенство в военном ведомстве Российской империи: сборник законодательских актов, нормативно-правовых документов и материалов*, Казань 2009.

és az orosz sikerek után azzal párhuzamosan haladt.

A KALIFÁTUS KÉRDÉSE

A kalifátus mint az iszlám világ látható feje 1258-ban, Bagdad mongol kézre kerülésének évében végleg megszűnt. Feltámasztására és újrakezeltetésére azonban a későbbiekben is számos kísérlet történt. Ezek közül a legközismertebb az 1261 után létrejött egyiptomi kalifátus, amely alapvetően csak a mamlúk szultánok hatalmát legitimáló független volt, tényleges hatalommal többé nem rendelkezett.

Bár a modern iszlamisztika fikciónak tekinti, a konstantinápolyi hivatalosság meggingathatatlan álláspontja volt, hogy 1517, Egyiptom elfoglalása után bekövetkezett a „translatio imperii”, azaz a kalifátus az Oszmán-házra szállt. Ez a hosszú ideig alvó fikció a XVIII. század utolsó harmadában kelt újra életre. Paradox módon a reformok lázában égő XIX. század közepére jutott odáig a világ, hogy az oszmán szultánok kalifátusa megkérdőjelezhetetlen tényné vált. Nem csak az európai hatalmak voltak kénytelenek számolni vele, hanem az iszlám világ addig ezt elismerni vonakodó végei is úgy tekintettek az Aranyszarv öböl partjára, mint az iszlám világ központjára, és a szultánra, mint annak látható

fejére. Ez a cím az Oszmán birodalom urainak legfőbb fegyverévé vált a nemzetközi küzdelmekben.

E fegyverrel igazán bánni viszont éppen Abdulaziz szultán (1861–1876) uralma idején kezdett a Porta. És ez kihatott Közép-Ázsiára is. Hiszen, ott, ahol a szultán, mint világi uralkodó nem rendelkezett joghatósággal, a kalifa magától értetődően találta meg a megfelelő hangot. Eddig azonban még sok víz folyt le a Volgán.

A kalifátus kérdése az orosz hatalom szempontjából akkor vált belpolitikai kérdéssé, amikor a Kücsük Kajnardzsai (oroszosan kücsük kajnardzsi, 1773) békét követően az oszmán hatalmat képviselő Ignatius D’Ohhson báró formálisan elismertette, hogy bár a szultán politikai főhatalma a hivatalosan függetlenné vált Krími Kánságban megszűnt, kalifai joghatósága azonban sértetlen maradt.³ Bár a Krím formális orosz annexiójára még egy évtizedet kellett várni, a kalifai joghatóságnak, ahogy azt már láttuk, nem csak vallási, hanem politikai dimenziói is voltak. Nem tévedünk tehát, ha Nagy Katalin rendelkezéseiben politikai megfontolásokat is keresünk.

³ A kalifátus kérdésére ld. W. Barthold klasszikus, bár egyértelműen az orosz hatalmi szempontokat igazolni kívánó tanulmányát [Бартольд, В. В.] Халиф и султан, in: Бартольд, В. В., *Сочинения VI* (ed. Халидов, А. Б. Москва 1966, továbbiakban *Сочинения*), pp. 17-78; illetve Sourdel, D. összefoglalását az *Encyclopaedia of Islam, New Series VI*. (Leiden, 1990, a továbbiakban *EF*) kötetében, a “Khalifa” címszó alatt.

Miközben a krími muszlimok továbbra is Konstantinápolyt tarthatták a maguk lelki virtuális központjának, a Nagy Katalin által létrehozott orenburgi orosz muftiátus alá rendelt Volga-Urál vidéki és kazak muszlimok számára az Orosz Birodalom vált a politikai hazává. Ennek jelképeként a pénteki *khutba* megszólítottja, ha nem is a keresztény cárnő illetve utódai, de az Orosz Birodalom (s ezen belül az uralkodó) lettek. Ezért cserébe is kapták meg az „alattvaló” (подданные) státuszt, miközben krími hittestvéreik, ahogy ezt majd Közép-Ázsia kapcsán is látni fogjuk, csak a „bennszülött” (инородцы) jogállással rendelkeztek.

A Volga–Urál menti iszlámmal való kiegyezést követően az orosz birodalomépítés kényszerűen belátta azt is, hogy e népcsoportok asszimilálása lehetetlen (s a szibériai és közép-ázsiai orosz gyarmati hatalom kiépítésében játszott szerepük miatt alapvetően szükségtelen) vállalkozás, ehelyett inkább arra törekedett, hogy a régebbiről, nem kis részben még a tatárjárás előttről datálódó helyi ellentéteket felhasználva, a nagy muszlim tömböt körülvevő kisebb, eredetileg pogány finnugor népek és a török nyelvű csuvasok közötti keresztény térítés felgyorsításával és e népek fokozatos eloroszosításával szigetelje el őket. (Ugyanez a sors várt volna Dél-Szibéria pogány, török törzseire is.) E stratégia

végző kidolgozója a kazáni pravoszláv teológiai akadémia rektora, N. I. Ilminszkij (1822–1891) volt.⁴ Vezető képviselői között megemlíthetjük még a szintén kazáni Jefimij Alekszandrovics Malovot (1835–1918) is.⁵ E stratégia a szovjet korszakbeli átalakulásai során sem változott meg lényegesen, s az újraszerveződő föderációban csak további lendületet kapott.

A Volga mentén és Szibériában, majd később a birodalmi fővárosokban megtelepedő tatár kereskedőkolóniák nemcsak üzletileg voltak sikeresek, de egyúttal gazdag vallási életet is finanszíroztak.⁶ Bár ennek a folyamatnak a forradalom természetesen véget vetett, az orosz

4 Кононов, А.Н., *Библиографический словарь отечественных тюркологов. Дооктябрьский период*, Москва, 1989, 103–105; Lazzerini, E.J., *Volga Tatars in Central Asia, 18th–20th Centuries: From Diaspora to Hegemony*, in Manz, B.F. (ed.), *Central Asia in Historical Perspective* (Boulder–San Francisco–Oxford, 1994), 83–84; Исхакова, Р.Р., *Деятельность Н.И. Ильминского и его системы (историография проблемы)*, Казань, 2002.

5 Кононов, *Библиографический словарь...*, i. m., 153; GÖKGÖZ, S.S., *Yevfimiy Aleksandroviç Malov. İdil-Ural'da İslâm Karşısı Rus Misiyon Siyaseti*, Ankara, 2007.

6 Ebből a szempontból, bár nem minden erőltetett kulturális áthallás nélkül, a Max Weber által leírt „protestáns etika” megfelelőjének tartotta tevékenységüket a holland iszlámkutató Michael Kemper [КЕМПЕР, М.], *Мусульманская этика и дух капитализма, Татарстан—Общественно-политический и теоретический журнал*, 8(1997), 75–81.; GARİPOVA, R., *Protectors of Religion and Community: Traditionalist Muslim Scholars of the Volga-Ural Region at the Beginning of the Twentieth Century*, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 59(2016), 126–165.

kapitalizmussal való aktív együttműködésük, gazdag kulturális életük és erős szellemi reformmozgalmuk lévén, a Volga menti tatárok voltak képesek a leginkább modern nemzetként szembenézni az 1917 után eléjük tornyosuló akadályokkal.⁷

AZ OSZTÁLYURALOMTÓL A TÖBBNEMZETISÉGŰ ÁLLAMIG

A szovjet rendszer alapítóinak szándéka egy *osztályállam* létrehozása volt. Ennek ellenére a nemzetiségi kérdés már az októberi forradalom utáni első napokban napirendre került.⁸ Az új állam építői e kérdés megoldását nem bízták csak a politika erőire, már a kezdetektől fogva igyekeztek a tudomány képviselőit is bevonni a rendezésbe.⁹ A létrehozni kívánt új szovjet közösség alkotórészeinek leírásában oroszánrész jutott a szovjet

7 A volgai (kazáni) tatárokra általában I. RORLICH, A.-A., *The Volga Tatars: A Profile in National Resilience*, Stanford, 1986.

8 "The awakening message was intended to *classes*, but by some terrible postal error was delivered to *nations*." : Gellner, Ernst, *Nations and Nationalism*, Cornell University Press, Ithaca NY, 1983, 129; White, Stephen, *Communism and the East: The Baku Congress, 1920*, *Slavic Review* 33 (1974), 492-514.

9 Vucinich, Alexander, *Empire of Knowledge. The Academy of Sciences of the USSR (1917-1970)*, Univ. of California Press, Berkeley-Los Angeles-London, 1984.

akadémia etnográfiai intézete munkatársaira.¹⁰ E kérdés fontos eleme volt a birodalom török nyelvű nemzetiségeinek új irodalmi nyelveinek és számukra egy latin betűs írásrendszer kidolgozásának feladata.¹¹ Sajnálatos, hogy az ezen munkálatokban részt vevő tudósok legnagyobb része később éppen a sztálini terror áldozatává vált.¹²

10 Pipes, Richard, *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–1923*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass.-London, England, 1964; Кармышева, Балкис Халиловна, *Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным)*, Наука, Москва, 1976; Terry, Martin, *Borders and Ethnic Conflict: The Soviet Experiment in Ethno-Territorial Proliferation*, in *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, NF, Bd. 47(1999), 538–555; Suny, Ronald Grigor, Martin, Terry (eds.), *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*, Oxford Univ. Press, 2001; Hirsch, Francine, *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, Cornell Univ. Press, Ithaca–London, 2005.

11 *Первый всесоюзный тюркологический съезд, 26 февраля–5 марта 1926 г. (Стенографический отчет)*, Баку 1926 (türkbasım: Баку, Нагыл Еви, 2011); Баскаков, Николай Александрович, *Я сделал все, что мог...* (Биобиблиографический очерк 1930–1990), НИЦ КР (matbaası), Бишкек 1995, 5–8;

12 Ашнин, Федор Дмитриевич, Алпатов, Владимир Михайлович., Насилов, Дмитрий Михайлович, *Репрессированная тюркология*, Восточная литература, 2002; Buran, Ahmet, *Kurşunlanan Türkoloji*, Akçağ Yayınları, Ankara 2010

AZ OROSZORSZÁGI MUSZLIMOK VALLÁSIGAZGATÁSA A KORAI SZOVJET IDŐSZAKBAN

1918 április 25-én alakult meg Szovjet-Oroszország muzulmánjai első államilag is elismert vallási és kulturális igazgatósága, a Dinija Nazarat (Диния Назарат). Addig ezt a feladatot az 1918 április 25-én hivatalosan is feloszlott Milli Idare (Милли Идарэ, Nemzeti/Felekezeti Igazgatóság) látta el. Miközben a polgárháború okán eleve lehetetlen volt Közép-Ázsia és más régiók jelenléte, az 1920 szeptember 16-25-én a G. Barudi mufti vezetésével Ufában megtartott Ulemák és mutavallik első oroszországi kongresszusa (I. Всероссийский съезд улемов ве мутаваллиев) határozata alapján új vallási igazgatóság jött létre, melynek neve Központi Muszlim Vallásigazgatóság (Центральное духовное управление мусульман, ЦДУМ) lett. Ez a szervezet felső, közép és alsó fokú szervekkel rendelkezett. A legmagasabb szintként megmaradt a Dinija Nazarat. Ez egy muftiból és hat kádiból állt. A középszintű szerveket az ötvennél több ezer hívőt tömörítő muhtaszibátusok jelentették, amelynek élén egy mutaszib (мухтасиб) és két másik személy állt. Az alsó szinten a mecsetközösségek álltak, melyeknek élén egy mulla (мулла), egy müezzín (мүэдзин) és egy titkári

illetve pénztárnoki feladatot ellátó tagból álló mutavalliátusok (мутаваллият) voltak találhatók. Az 1927. évben ehhez a szervezethez 14825 közösség tartozott. Ez nyilvánvalóan milliókban mérhető tömeget képviselt.

Ami a vallásigazgatóság személyi állományát illeti, ők általában már az 1917-ben összeült II. Összoroszországi Muszlim Kongresszus (II. Всероссийский мусульманский съезд) által megválasztott tisztségviselőkből álltak. Az újonnan létrejött tatár és baskir autonóm köztársaságok vezetői természetesen nem hagyhatták figyelmen kívül az iszlám vallásnak e térségben betöltött meghatározó szerepét. Különösen azután, hogy az egyfajta muszlim szocializmust hirdető, s a kommunista párttal eredetileg együttműködő Szultan Galijev és híve kegyvesztettekké váltak. Így az iszlám vallásigazgatóság maradt az egyetlen szervezet, amely egyfajta közvetítő szerepet tölthetett be az új, deklaráltan ateista hatalom s a vallásos néposztályok között. Természetesen, a Vallásigazgatóság képviselői is megkísérelték, hogy ebből a közvetítő szerepből a lehető legtöbb politikai hasznot húzhassák.

Írásunkat a szovjet politikai rendőrség (Объединенное государственное политическое управление, ОГПУ, OGPU) archívumában található néhány irat összefoglalásával szeretnénk folytatni.

IRATOK

Azon dokumentumok, melyeket most részben be kívánunk mutatni, az orosz társadalomtörténeti levéltár, azaz az egykori pártarchívum (Российский государственный архив социально-политической истории) birtokában vannak, s 2010-ben D. J. Arapov ve G. G. Koszacs publikálták őket.¹³

Az első irat, amelyet összefoglalunk (F. 10, Op. 85, D. 181, 48-52 old.) az 1923-ban lezajlott ufai muszlim tanácskozás előkészületeivel, továbbá a tanácskozáson felmerült fő témákkal illetve az akkor még a CSEKA nevet viselő szovjet politikai rendőrség ezzel kapcsolatos előkészületeivel foglalkozik. Az első információnk az, hogy a tanácskozáson 300 személy vett részt. (Egy évvel vagyunk a polgárháború befejezése után.) Az összesen négy oldalas dokumentumban a fő témákat kilenc pontba szedték, s mindegyikhez alponatok is tartoztak. A nyolcadik pont tartalmazza a muszlim vallástudósok húsz fő követelését. Ez húsz alpontból áll, amelyek között megtalálható a borkereskedelem tilalmának követelésétől a vallási propaganda gyakorlásának külön jogokkal való védelméig számos kérdés. Ezek közül talán

13 Аралов, Дмитрий Юриевич, Косач, Григорий Григорьевич, *Ислам и советское государство (По материалам восточного отдела ОГПУ. 1926 г.)*, Выпуск 1, Издательский дом Марджани, Москва 2010.

a legfontosabb a vallásigazgatás Ufából Kazánba való áthelyezése volt. Mint ismeretes, ez a szovjet rendszerben soha nem valósult meg.

Az irat folytatásaképp, ugyanabban a füzetben egy, az 1923. évi ufai kongresszuson lezajlott eseményeket összefoglaló két oldalas jelentés is megtalálható. E jelentés szerint a konferencián részt vevő háromszáz küldött Tatarsztánból, Baskortsztánból, Kazahsztánból az Urál-vidékről, Szibériából valamint a jelentésben „belső területekként” meghatározott Penza, Szamara, Saratov, Orenburg, Uljanovsk, Sztalingrád, Asztrahány kormányzóságokból (губерния) érkezett. Ebből világosan kiderül, hogy az egykori orenburgi muftiátus területeiről van szó. A leendő taskenti muftiátus térségéből, illetve a sáfii jogi iskolát követő Észak-Kaukázusból nem érkeztek küldöttek. Épp úgy, ahogy a síita Azerbajdzsánból sem. A legfontosabb kérdések, az 1926-ban esedékes következő kongresszus előkészületei, valamint az 1926-ban Mekkában tartandó Muszlim Világkongresszusra való felkészülés voltak.

Az 1926-os esztendő egyaránt alapvető változásokat hozott a Szovjetunió és az iszlám világ történetében. Ebben az évben távolították el a politikai bizottságból Trockijt és Zinovjevét, s ekképpen Sztálin maradt a párt egyetlen vezetője. Ugyanebben az évben zajlott le Mekkában

a muszlim világkongferencia. Ennek legfőbb feladata az volt, hogy utat mutasson a kalifátus felszámolása (1924) utáni iszlám világnak. Mindkét esemény kiemelkedő jelentőségű volt a szovjet muszlimok számára.

Az iratok között először egy, a szovjet muszlim vezetők 1926 második félévében folytatott tevékenységét összegző, hosszú jelentéssel találkozhatunk (u.o. 55-70). A jelentésből világossá válik, hogy a Szovjetunió keleti végein (на наших восточных окраинах) a muszlim ulema meglehetősen aktív tevékenységet folytatott. Ennek egyik oka nyilvánvalóan az lehetett, hogy a baloldali radikálisok hatalomból való kiesésében a maguk számára kedvező lehetőséget láttak. Az addig főképp a mecsetek falai közé zárkózó vallástudósok a társadalom minden rétegével igyekeztek szorosra fonnai kapcsolataikat, beleértve a helyi pártvezetést is. Más szavakkal, igyekeztek visszaszerezni az 1917 előtti társadalmi szerepüket és befolyásukat. Ezzel párhuzamosan az 1926-ban bevezetett új gazdasági politika (новая экономическая политика, НЭП, NEP) nyújtotta lehetőségeket is igyekeztek a legmesszebbmenőkig kihasználni. A jelentés ezúttal nem szorítkozik az események központjában álló tatár és baskír régiókra, hanem kitér a krími, észak-kaukázusi és dagesztáni eseményekre is. Világossá válik, hogy az új fejlemé-

nyek meglepték és aggodalommal töltötték el a politikai rendőrség hivatalnokait.

Az is világos, hogy a hatalom képviselői minden erejükkel igyekeztek fékezni és megállítani az új fejleményeket, s a végén nyilvánvalóan siker koronázta ezirányú törekvéseiket.

Munkánk utolsó részében azokkal az intézkedésekkel foglalkozunk, amelyeket a szovjet politikai szervek az 1926-ban lezajlott Muszlim Világkonferenciával kapcsolatban tettek. Önmagában figyelemre méltó, hogy külön szovjet delegáció jelent meg Mekkában, melynek élén Rızauddin Fahreddinov (Ризауддин Фахретдинов) a Dinija Nazarat muftija állt Fahreddinov (Ризауддин Фахретдинов), aki visszatérte után készséggel elégítette ki a szovjet politikai rendőrség információéhségét. (Обзор политического состояния СССР, 43-47). Az OGPU hivatalnokai ezen felül a külföldi sajtó jelentéseit is alaposan szemlézték. Ezt követően, egészen az 1946. évi zárandoklatig nem járt szovjet küldöttség Mekkában. A rendszeres zárandoklatok felújítására pedig csak 1948-tól került sor, természetesen alaposan kiválogatott és felügyelet alatti küldöttségekkel.

VÉGEREDMÉNY

Amennyiben megvizsgáljuk a sztálinista politikának az iszlám vallási szervezetekhez való hozzáállását, világossá válik, hogy ők ezeket a szervezeteket a szovjet politika és a vallásos tömegek közötti kapcsolattartásra kívánták felhasználni. Más oldalról az iszlám vallástudósok is abban reménykedtek, hogy az együttműködéssel megőrizhetik saját pozícióikat. Ahogy láttuk, az 1926. év volt az együttműködés legsikeresebbnek mondható időszaka. Ezt követően az 1930-as években ezt a kapcsolatot a sztálinista rezsim megszüntette ugyan, azonban a második világháború időszakának körülményei között kénytelen volt ettől elállva ismét felvenni a kapcsolatot az iszlám vallási szervezetekkel. Ez a kapcsolat azután egészen a szovjet időszak végéig tartott.¹⁴

14 Ro'i, Yaakov, *Islam in the Soviet Union: From the Second World War to Gorbachev*, Columbia University Press, New York, 2000.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Forrásmunkák

Первый всесоюзный тюркологический съезд, 26 февраля-5 марта 1926 г. (Стенографический отчет), Баку 1926 (reprint: Баку, Нагыл Еви, 2011)

Арапов, Д. – Косач, Г. Г. (2010) *Ислам и советское государство (По материалам восточного отдела ОГПУ. 1926 г.)*, Выпуск 1, Издательский дом Марджани, Москва

Szakmunkák

Абдуллин, Х.М. (2009) *Мусулмане и мусульманское духовенство в военном ведомстве Российской империи: сборник законодательских актов, нормативно-правовых документов и материалов*, Казань

Ашнин, Ф. Д. – Алпатов, В. М. – Насилов, Д. М. (2002) *Репрессированная тюркология*, Восточная литература

Бартольд, В. В. (1966) Халиф и султан, in: Бартольд, В. В., *Сочинения VI* (ed. Халидов, А. Б. Москва 1966, 17-78

Баскаков, Н. А. (1995) Я сделал все, что мог... (Библиографический очерк 1930-1990), НИЦ КР (nyomda), Бишкек

Buran, A. (2010) *Kurşunlanan Türkoloji*, Akçağ Yayınları, Ankara 2010

- Gellner, E. (1983) *Nations and Nationalism*, Cornell University Press, Ithaca NY
- Gökğöz, S.S. (2007) *Yevfimiy Aleksandroviç Malov. İdil-Ural'da İslâm Karşısı Rus Misiyon Siyaseti*, Ankara
- Hirsch, F. (2005) *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, Cornell Univ. Press, Ithaca–London
- Исхакова, Р.Р. (2002) *Деятельность Н.И. Ильминского и его системы (историография проблемы)*, Казань
- Кармышева, Б. Х. (1976) *Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным)*, Наука, Москва
- Кононов, А.Н. (1989) *Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов. Дооктябрьский период*, Москва, 1989, 103–105
- Lazzerini, E.J. (1981) Tatarovedenie and the “New Historiography” in the Soviet Union: Revising the Interpretation of the Tatar-Russian Relationship, *Slavic Review*, XL(1981), 625–635.
- Lazzerini, E.J. (1994) Volga Tatars in Central Asia, 18th–20th Centuries: From Diaspora to Hegemony, in Manz, B.F. (ed.), *Central Asia in Historical Perspective* (Boulder–San Francisco–Oxford, 1994), 83–84;
- Pipes, R. (1964) *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–1923*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass.-London, England
- Ro'i, Y. (2000) *Islam in the Soviet Union: From the Second World War to Gorbachev*, Columbia University Press, New York
- Sourdél, D. (1990) *Encyclopaedia of Islam, New Series* VI., Leiden

- Suny, R. G. – Martin, T. (eds.) (2001) *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*, Oxford Univ. Press
- Terry, M. (1999) Borders and Ethnic Conflict: The Soviet Experiment in Ethno-Territorial Proliferation, in *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, NF, Bd. 47(1999), 538–555
- Vucinich, A. (1984) *Empire of Knowledge. The Academy of Sciences of the USSR (1917–1970)*, Univ. of California Press, Berkeley–Los Angeles–London
- White, S. (1974) Communism and the East; The Baku Congress, 1920: *Slavic Review* 33 (1974), 492–514.
- Zenkovsky, S. A. (1953) A Century of Tatar Revival: *American Slavic and East European Review*, XII(1953), 303–318.

KISS LÁSZLÓ

„Kijött a riste” avagy mit köszönhet a magyar orvostudomány Vámbéry tatárjának?

Szilády Áron 1864. szeptember 30-án írja Budenz Józsefnek: „Amely nap elmentetek, aznap délután kijött a riste, melyet a jövő héten kezdedhez juttatok. Szegény molla örült is, félt is, mikor megmutatta, bár semmi kétség nem lehetett, hogy elszakadt volna. Így tehát semmi baja” (Kovács Sándor Iván, 276.o.) Az említett levelet a „Batu kán pesti rokonai” c. kötet adta közre, amelynek „Szómagyarázatok” c. függelékében a 330. oldalon a következőt olvashatjuk: riste = fonal, kötél (perzsa).

Nos, ettől a t. Olvasó/Hallgató nem sokkal lesz okosabb, hiszen Szilády szövegéből is nyilvánvaló, hogy a „riste” olyan „valami”, ami elszakadhat. Hogy mi jött ki és szakadt el, arra véletlenül jöttem rá, a pesti orvosi szaklap, a Gyógyászat 1864-es évfolyamát lapozva. A lap 34. számában – s a tartalomjegyzékben is így szereplő - cím nem sokat árul el: „Filaria medinensis”. Azonban, ha elkezdjük olvasni a „tárcát”, hamarosan értékes információkhoz jutunk a „ristéről” s annak gazdájáról:

„Folyó hó 7-én Budenz úr azon nevezetes hírrel jött hozzám, hogy a Vámbéry által Pestre

hozott és itt nála lakó tatár jobboldali térdhajlásában oly kelésben szenved, melyből a tatár által jól ismert s tatárul *riste-nek* nevezett féreg buvik elő. Budenz közelebbi tudósításaiból csakhamar kivettem, hogy a féreg nem lehet más, mint a nálunk elő nem forduló és nagyon ritkán látott „*filaria medinensis*.” S a betegnek látogatásakor meg is győződtem sejdítesem helyességéről, amennyiben egy már hüvelyknyire kifüggő filariát leltem a térdhajlási kelésben. Betegem nemigen engedte, hogy rajta mást műveljek, mint amit honi szokásai ez esetben tenni tanácsolnak, s minthogy a könyvekben is a féreg óvatos kihúzását találtam gyógyszerül ajánlva, rábízta a lassú kihúzást, azon megjegyzéssel, hogy el ne szakítsa a filariát... A féregnek kihúzása szépen haladt és másnap már 3 hüvelyknyi darab volt napfényre csalva, e sebes haladásnak örülve a tatár is bátrabban húzta a férget s íme egyszerre elszakadt, nem kis ijedtségére... Budenz úr a leszakadt féreg végét azonnal hozzám hozta, hol azt közelebbi vizsgálat alá vettem”.

Az idézett szöveg (a tárca) szerzője dr. Láng Gusztáv, a pesti egyetemen az élettani és „felső bonctani”, azaz szövettani tanszék tanársegéde tehát „nagyító üveg” alatt megvizsgálta a Budenztól kapott féregdarabot „s nem kis meglepetésemre szolgált, midőn az elszakadt végből kis, élénken mozgó állatkák millióit láttam elő özönlenni.” E

kis állatkákat górcsővel, azaz mikroszkóppal is megvizsgálta és így megerősítette a nemrégiben megismert tényt. Azt, hogy a szóban forgó féreg nem petékkal szaporodik, hanem eleven szülő. Arról viszont 1864-ig még nem született egységes nézet: hogyan jut be e fonálféreg (filaria) az emberi testbe. Láng említi a Szenegálban működő francia orvosok véleményét, amely szerint e férgek vízben laknak és a vízben fürdő, dolgozó emberek bőrén átfúródva jutnak be az emberi testbe. A bennszülöttek viszont az ivóvizet teszik felelőssé a fertőződésért és „az én tatárom is ezen állítást pártolja, ő nem is fürdött ama filariás vidéken, hol saját példányait fölszedte” (Láng, 659-660).

Utólag is igazat kell adnunk Vámbéry tatárjának. A 2008-ban megjelent modern orvosi parazitológia is megerősíti az ivóvízzel való terjedést (Totková et al., 243). Annyiban módosítva a Vámbéry-korabeli feltételezést, hogy a leendő beteg nem a fonálférget nyeli le, hanem azokat az apró rákokat, amelyek a filaria lárváinak köz-tigazdái. Miután a fertőzött víz bekerül az ember gyomrába, ott a rák elpusztul, a testéből kiszabaduló lárvák viszont – áttörve a gyomor- ill. bél-falat – elárasztják az egész testet. 3-4 hónap alatt ivarilag éretté válnak, megtörténik a megtermékenyítés, amely után a hímek elpusztulnak, a nőstények viszont a bőr alá igyekeznek. Itt csomókat képeznek, amelyek begyulladnak. A gyulladt bőr

átszakad és a nőstény első 2-5 cm hosszú része kibújik. Ha ilyenkor hideg vízzel kerül kapcsolatba, méhe összehúzódik és „megszüli” a 2-3 millió (!) kis filariát.

Az egész folyamat tehát a rákok gyomorba kerülésétől kezdve az utódok világra hozataláig, akár egy évig is eltarthat. „Tatárom is éppen most egy éve tartózkodott a filáriás Bokharában (ma Üzbegisztán) s csak most vette észre, mily hivatlan vendéget csempészett be Európába” – írja Láng (Láng, 660). Tatárunk ezzel bizonyítékot nyújtott arra is, hogy a filaria nemcsak az afrikai Guinea – az angol szakirodalom ezért guineai féregnek (Guinea worm) nevezi - és Szenegál, az ázsiai Medina – innen a féreg „vezetékneve”: medinensis – és Calcutta körüli tájakon fordul elő, hanem Bokhara és Szamarkand (Üzbegisztán) közötti sivatagos vidéken is (Láng, 660).

Ma már léteznek féregűző gyógyszerek, mégis, még ma is első helyen a mechanikus eltávolítást, a féreg lassú, több napon keresztül tartó kihúzását, pálcikára tekerését ajánlják a szakkönyvek. Mint olvashattuk, tatárunknak nem volt elég türelme és a filaria elszakadt. Doktorunk ekkor kitágította a jobb térdhajlatban található sebnyílást és mint írja „a genny bőven folyt, magával ragadván a filária-cafatokat és a döglött fiatalok millióit”. Negyednapra viszont

az orvos egy újabb filaria-gócot fedezett fel a beteg jobb lágyéktáján. Az itt található varat Láng eltávolította és meglepetve látta, hogy a fonálféreg feje már keresztül fúródott a bőrön. A tatár viszont úgy megijedt a látványtól, hogy „kezével hevesen nyomta azon egész tájékot, melyen a filaria kacsai – ne feledjük, a nőstény filaria hossza elérheti a 70-120 cm-t is – a bőrt fölemelték”. E nyomással „bő fehér tömeget”, azaz az utódok újabb százazreit préselte ki a sebbe. Az így karcsúvá „tett” féreg viszont minden húzási próbánál elszakadt, így az orvos végülis kénytelen volt a bőrt átmetszeni és „kipiszkálni” a fonálféreg darabjait. A műtét sikerrel járt, mert Láng doktor így zárja esettanulmányát: „... mai napig, azaz nyolcad-napig a bemetszés után a legkisebb beszűrődés (gyulladás) sem mutatkozik; a filaria nem érezhető s a metszseb szépen sarjadozva gyógyul” (Láng, 662).

E kazuisztika birtokában most már válaszolhatok az előadásom címében feltett kérdésre: mit köszönhet a magyar orvostudomány Vámbéry tatárjának? A *Filaria medinensis*, mai nevén a *Dracunculus medinensis*, azaz a „medinai féreg” és az általa okozott „medinai fekély” néven ismert betegség első szakszerű, magyar nyelvű leírását. Parazitákról, élősdiekről korábban is tudtak az orvosok, a magyar orvosok is – ismereteik azonban kimerültek a különféle „bélfér-

gek”, azaz a beteg széklestével távozó paraziták petéinek, felnőtt példányainak ismeretében. Az inkább „kellemetlenségnek” mint betegségnek tekintett bélférgek nemigen vonzották a természetbúvárokat, biológusokat sem. Ez a helyzet az 1850/60-as évek fordulóján változott meg. Ekkor derült ki ugyanis, hogy a „férgek” akár halálos végű betegséget is okozhatnak. F. A. von Zenker (1825-1898) drezdai kórboncnok egy tífusznak vélt betegségben elhunytat boncolva, annak izomzatában apró, betokolódott csomókat fedezett fel. A megboldogult, halála előtt disznóhúst evett. Zenkernek sikerült mintát szerezni e húsból és abban ugyanilyen apró férgeket talált. Volt bátorsága ok-okozati összefüggést látni a dologban és az új betegségnek a „Trichinenkrankheit”, trichinosis nevet adta. Az 1830-as évektől ismert parazita a hajszálla emlékeztető, spirálisan tekeredett formájáról kapta a *Trichina spiralis* nevet. Zenker 1860-ban megjelent közleményétől számítható a tudományos parazitológia kialakulása (Kiss, 2009, 175). Ezzel párhuzamosan ugrásszerűen megnőtt az érdeklődés a paraziták iránt, mind az orvosok, mind a laikusok körében. 2016-ban jelent meg Berzevichy Albert visszaemlékezés kötete, amelyben így vall az 1860-as évek derekáról: „A trichinek... 1866 nyarának valóságos rémei voltak, minden lap trichinekről írt... s a mi jó sertéseink, a ma-

gyar gazda büszkeségei, mint megannyi halálhozó szörnyetegek, egész gyászos hírbe keveredtek (Berzevicy, 165).

Ilyen, a trichinek által előkészített hangulatban jelent meg 1864 augusztusában a fentebb elemzett esettanulmány. Jelezve, hogy a parazitológiai ismeretek egyre nagyobb fontossággal kell, hogy bírjanak a gyakorló orvos számára is, hiszen a „medinai féreg” nemcsak Medinában fordul elő. Az esettanulmány közreadója, az első magyarországi, behurcolt fonálférgesség gyógyítója, Láng dr. tisztában volt közlése értékével nemcsak a magyarországi, de a környező országok orvosai számára is. Ezért kötelességének érezte, hogy még ugyanabban az évben, 1864-ben a bécsi orvosi újság hasábjain is bemutassa Vámbéry tatárjának tanulságos esetét (Lang, 1864). Sőt, a Természettudományi Társulat 1864. július 13-án tartott közgyűlésén a jelenlevő tagoknak „a filaria medinensis egy példányát mutatja be” (Kátai, 194), ami nem lehetett más, mint a tatárból kihúzott, kipiszkált fonálféreg. A bécsi közlés szerint Láng július 6-án látta először betegét (Lang, 1864, 807.) Tizenegy nappal e bemutató után, Láng a pesti Orvosi Hetilapban is kétrészes értekezésben „adott számot” a nevezetes esetről (Láng, 1864, 485.)

Előadásom végén viszont az én kötelességem, hogy bemutassam a mára bizony már elfelejtett

és a magyar parazitológia úttörői között számon nem tartott Láng Gusztávot. Egy pozsonyi evangélikus orvos családjában látta meg a napvilágot, 1838. december 15-én. Atyja, szintén Gusztáv (1805-1878) Bécsben szerzett orvosi oklevelet 1830-ban, majd Pozsonyban praktizált ill. egy ideig az evangélikus kórház rendelő orvosa is ő volt (Dörnyei, 117). A 2004-es Magyar Orvoséletrajzi Lexikon szerint az ifjabb Gusztáv Pesten szerzett orvosi diplomát 1863-ban (Kapronczay, 230). Ezt az állítást kételkedve fogadjuk, hiszen a Högyes-féle millenniumi évkönyvben az 1862/63-as tanévben Pesten diplomázottak közt nem szerepel Láng Gusztáv neve (Högyes, 249). Valójában Láng a Pozsonyhoz közeli Bécsben végezte orvosi tanulmányait és ott szerzett diplomát 1862. február 18-án (Verzeichnis 1849-1872/73, XXVI.) További pályafutásáról a most említett Högyes-könyv nyújt adatokat: 1863 és 1867 között a pesti orvosi kar „élettan és felső boncztan” – ez utóbbit ma szövettannak, hisztológiának hívjuk – tanszékén Jendrassik Jenő (1824-1891) professzor tanársegédje. Egyike volt a Magyarországon rendszeresen mikroszkópot, azaz górcsövet használó kutatóknak – hallhattuk: a tatárunk „sebéből” kiömlő filariákat is górcsövezte, keresve azok szaporodó szerveit. Többször adott elő a Természettudományi Társulat ülésein pl. a béka vörös véresejtjeinek képződéséről, a pontyfélék hallás-

szervéről. Ez utóbbi előadás megjelent a Társulat közlönyében is (Láng, TT Közlöny). A Társulat félszázados jubileumára kiadott Emlékkönyvben, 1892-ben, ezt írja Entz Géza (1842-1919), a budapesti műegyetem állattani tanszékének professzora: „A társulat közlönyében megjelent értekezések közül kétségtávol legbecsesebb Balogh Kálmán három szövet-élettani és Láng Gusztáv összehasonlító anatómiai és szövettani értekezése, mint amelyek koruk színvonalán állottak, a tudományt tényleg előbbre vitték s újabb vizsgálatok tételénél a mai nap is figyelembe veendő” (Entz, 32). Láng 1866 őszén indult azon a pályázaton, amelyet a sebészek részére elméleti orvostant előadó tanszékre írtak ki. Csak harmadik lett, viszont – vigaszként? - kinevezték őt a pályázatot megnyert Balogh Kálmán Kolozsvárott megürült helyére (Győry, 588). Így került 1867-ben Láng – 1866-tól a „kórszövettan és húgyelemzés” magántanára, mindkettőhöz mikroszkóp kellett (Győry T., 797) – a kolozsvári orvos-sebészeti intézet tanári székébe (Hőgyes, 212). Sajnos, ekkor már beteg, előadásait is csak 1868 októberében tudja megkezdeni. Nagybetegeken még hazautazik és így Pozsonyban végez vele a tüdővész, 1869. február 5-én (BLS, 622).

Szerencsésebb volt híres betege: Vámbéry tatárja. Rövid életrajza, amely az említett „Ba-

tun kán pesti rokonai” c. kötetben olvasható (Kovács Sándor Iván, 161-162) Molla Izsáknak nevezi őt, megjegyezve, hogy „életéről keveset tudunk”. Mint tatár utazó papot (dervist) Vámbéry Ármin hozta magával közép-ázsiai utazásaiból 1864 májusában. Rövidesen az Akadémia Könyvtárában lett könyvtári altiszt, ahol többek közt „a khivai tatár nyelv” ismeretében segíti Budenz József nyelvészt. Később megnősült, gyermekei is voltak. Úgy tűnik, hogy az 1864-ben átvészelt fonálférgesség nem hagyott nyomot egészségében. 1892-ben hunyt el, valószínűleg szívbetegségben. Velencén van eltemetve, sírkövén a Mülla Szadik, azaz a hűséges szerzetes név szerepel.

Tudomásom szerint 1864-es betegségével eddig senki sem foglalkozott, holott „esete” fontos mozzanata volt a magyarországi parazitológia hőskorának. Öröömre szolgált, hogy ilyen jeles Vámbéry-kutatók előtt mutathattam be, hogy mit köszönhet a magyar orvostudomány Vámbéry tatárjának.

S végül egy a *filaria medinensis*-szel összefüggő orvos- és kultúrtörténeti érdekesség. Sokáig úgy tudtuk, hogy az orvostudomány szimbólumaként használt, kehelyszerű serlegre vagy botra tekeredő kígyó az orvostudomány atyjának tekintett ógörög Aszklépiosz (latinosan: Aesculapius) szentélyeiben „alkalmazott” szent kígyóktól vette

eredetét. A szentélyben alvó betegnek álmában Aszklépiosz jelent meg, kígyó képében (Kempler, 25-26.). Nos, az utóbbi évtizedekben terjedőben van egy olyan elképzelés, mely szerint ez a jelvény nem kígyót ábrázol, hanem a fonálféreg botra tekerésének már az ókori orvosok által is ismert műveletét örökíti meg (Győry, 652). Viszszagondolva tatárunk sikertelen tekerési kísérletére, elképzelhető, hogy mivel a fonálféreg eltávolítása bizonyos elméleti ismereteket és alapos gyakorlatot kívánt meg, így azt többnyire orvos végezte. Így a féregtekerés akár szimbolizálhatta is az orvosi tevékenységet – pl. az említett jelvény formájában.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Berzeviczy A. (2016) *Régi emlékek Sáros vármegyéből 1853-1870.*
- BLS: *Biografický lexikon Slovenska*. V. zv. Km-L. Slovenská národná knižnica. Národný biografický ústav, Martin, 2013.
- Dörnyei S. (2010²) *Régi magyar orvosdoktori értekezések*. Harmadik kötet. Bécs. 1729-1848. Zebegény, 2010.
- Entz G. (1892) A Társulat munkálkodása az állattan terén: *Emlékkönyv a Királyi Magyar Természettudományi Társulat félézázados jubileumára*. K. M. Természettudományi Társulat, Budapest, 21-46.
- Győry H. (2001) Az orvosi embléma kérdése és a dracunculosis Egyiptomban: *Orvosi Hetilap* 142./12., 652-654.

- Györy T. (1936) *Az orvostudományi kar története 1770-1935*. Az Egyetem 300 éves fennállásának alkalmából kiadja a Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest.
- Högyes E. (1896) *Emlékkönyv a budapesti királyi magyar Tudomány Egyetem Orvosi Karának múltjáról és jelenéről*. Magyarország ezredéves fennállásának ünneplése alkalmából. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest.
- Kapronczay K. (2004) *Magyar Orvoséletrajzi Lexikon*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.
- Kátai G. (1868) *A Királyi Magyar Természettudományi Társulat története alapításától fogva máig*. Pest.
- Kempler K. (1984) *A gyógyszerek története*. 2. bővített kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kiss L. (2009) Az orvosi parazitológia megjelenése a közegészségügy hazai történetében. A parazitológia méltatlanul elfeledett magyar úttörője: Genersich Antal (1842-1918): *Orvosi Hetilap*, 150./4., 175-177.
- Kovács S. I. (szerk.) (2001) *Batu kán pesti rokonai*. Vámbéry Ármin és tatárja, Csatajai Izsák. Kiadatlan írások és dokumentumok. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2001.
- Láng, G. (1864) Ein Fall von Filaria medinensis: *Wiener Mediz. Wochenschrift*, 50. sz., 772-774, 51.sz., 789-791, 52.sz., 806-808.
- Láng G. (1864) Filaria medinensis. Tárca: *Gyógyászat*, 34. sz., 658-662.
- Láng G. (1864) „Filaria medinensis” egy esete: *Orvosi Hetilap*, 485-488, 501-505.
- Láng G. (én.) A pontyfélek (Cyprinoidei) hallásszerve, fő tekintettel az abban előforduló idegvégződésekre. *A Királyi Magyar Természettudományi Társulat Közlönye*, IV. kötet, 32.

Totková, A. – Klobušický, M. – Valent, M. (2008)
Lekárska parazitológia. Učebnica pre lekárske a nelekárske
študijné programy. Osveta, Martin.

KISS LÁSZLÓ

Alma a fájától... Orvostörténeti adalék Vámbéry Ruzstem munkásságához

Hetven évvel ezelőtt, 1948. október 24-én New Yorkban, 76 éves korában elhunyt Vámbéry Ruzstem, Vámbéry Ármin és Rechnitz-Arányi Kornélia fia. Az a fiú, akit atyja, Vámbéry Ármin önéletrajzában „szép fiúnak” nevez s így jellemzi őt: „utóbb derék tudományos emberré lett” (Vámbéry: Küzdelmeim, 296). E rövid jellemzés a Vámbéry Ruzstem életútját, életművét nem ismerő olvasóban azt az érzetet keltheti, hogy Ruzstem atyja nyomdokaiba lépve, turkológusként, keletkutatóként lett „tudományos emberre”. Vámbéry említett önéletrajzát 1905-ben írta. Ruzstem ekkor 33 éves, azaz már fiatalon „tudományos ember”. Sietünk leszögezni: nem turkológusként, nem keletkutatóként. Ugyanis, mint az annyiszor előfordul a tudománytörténetben, az alma, ez esetben is, messzire esett fájától. Hogy mennyire messzire, nos e távolság felméréséhez kívánok, orvostörténészként néhány kevésbé ismert adattal hozzájárulni.

Vámbéry Ruzstem, Vámbéry Ármin egyetlen gyermekeként Budapesten született 1872. február 29-én. Az atya ekkor már a budapesti

tudományegyetemen a keleti nyelvek nyilvános rendes tanára. Érthető tehát, hogy gyermekét is szívesen látta volna e pályán működni. Talán erre utal már a Rusztem név választása is: Rusztem, Zál fia a perzsa mitológia hőse. Vámbéry Ármin így ír róla a *Vándorlásaim és élményeim Perzsiában* c. könyvében: „Ez a sziklatelep... kedvenc tartózkodási helye vala azon fehér óriásnak, kit Rusztem legyőzött s a Kaszpi-tenger partjára űzött” (Vámbéry, 2005: 274). Rusztem neve ismerős lehetett a nagyközönség számára is, hiszen pl. 1859-ben Sarkady István „Arany hullámok a történet tengeréből” c. kötetének egyik fejezete „Rustam (!) Persia hőse” címet viseli.

Nos, ez esetben a „nomen” nem lett „omen”: Rusztem – atyja igyekezete ellenére – a jog- és társadalomtudományok iránt érdeklődött. Hal-lei, genfi és budapesti egyetemi tanulmányok után, ez utóbbi helyen szerzett 1896-ban ügyvédi oklevelet. Ügyvédként kezd el dolgozni, ám már 1899-ben az Igazságügyi Minisztérium Törvényelőkészítő Osztályának az alkalmazottja, 1913-ig (Társadalmi lexikon: 672). Előbb jegyző, majd albíró: részt vesz a bűnvádi perrendtartás életbeléptetési munkálataiban, a büntetőtörvénykönyv novellájának előkészítésében, főleg az indoklás szerkesztésével (PNL 18: 761). Közben tanítani kezd a budapesti egyetemen: 1903-tól a büntetőjog magántanára, 1915

és 1918 között rendkívüli, majd 1919 januárjától rendes tanár. Hamarosan szakíróként is ismertté válik. Nemcsak szakfolyóiratokban és napilapokban publikál, hanem sorra jelennek meg kézikönyvei, tankönyvei is. Íme néhány közülük: Az esküdtek kézikönyve (1900), A házasság védelme a büntetőjogban (1902), Schutz der unteren Volksklassen und Strafrecht (1912). Az 1914-ben megjelent Kriminológia c. könyve alapján ma bűnügytan egyik első művelője Magyarországon. Különösen a fiatalkorúak bűnözésével foglalkozik szívesen. Elismertségét jelzi, hogy az 1905-ben megrendezett Országos Börtönügyi Kongresszusnak ő a főtitkára (Felföldi: 82). 1899-től a Magyar Jogászegylet titkára. Munkatársa mind a Magyar Jogi Lexikonnak, mind a Pallas Nagy Lexikonának.

Ez utóbbi, tehát a Pallas Nagy Lexikonának 1900-ban kiadott XVII. pótkötetében található az a „Vámbéry” aláírású szócikk, amely a „Gyermekvédő kongresszus” címet viseli (PNL XVII-644). A szócikkből nem derül ki, melyik Vámbéry írta azt – ti. az atya Vámbéry Ármin is munkatársa volt a lexikonnak. Beleolvasva azonban a szócikkbe, egyértelmű, hogy azt jogi végzettségű ember, azaz Vámbéry Rusztem írta. E feltevést megerősíti a XVIII. kötet „Vámbéry” szócikke is, amely ezt közli Vámbéry Rusztemről: „Titkára volt a nemzetközi büntetőegyesület

1899. gyűlésének és a Budapesten tartott nemzetközi gyermekvédő kongresszus jogi osztályának” (PNL XIII: 761). Érdekes e ténynél kicsit elidőzni, már csak azért is, mert a szakirodalomban nem említik Vámbéry Rusztem ez irányú tevékenységét. A 2011-ben Deáky Zita tollából megjelent „Jó kis fiúk és leánykák”. A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon c. monográfia csak ennyit ír az említett kongresszusról:

„A hazai intézményes gyermekvédelem kialakulásának nagy lendületet adott az 1899-ben Budapesten megrendezett Nemzetközi Gyermekvédelmi Kongresszus, ahol a gyermekvédelem alá eső gyermekek körét kitágították az erkölcsileg veszélyeztetettekre is. Elméleti, módszertani és gyakorlati megoldásokat vázoltak fel és vitattak meg, ami segítette a hazai szakembereket a szervezett rendszer kiépítésében” (Deáky: 379).

A szociális szakképzés tankönyveként „A szociális munka története Magyarországon (1817-1990)” címmel 2004-ben kiadott kötet részletesen foglalkozik a budapesti gyermekvédelmi kongresszus történetével (Pik: 56-69). A kongresszusnak öt - jogi, orvosi, pedagógiai, játékonysági, emberbaráti - szakosztálya volt. A jogi szakosztály elnöke dr. Csemegi Károly, majd annak 1899. március 18-án bekövetkezett

halála után dr. Székely Ferenc volt. Ismét csak nem említi a szerző, a jogi osztály titkárának, Vámbéry Rusztemnek a nevét (Pik:58)!

Olvassunk bele az emlegetett Vámbéry által írt Gyermekvédő Kongresszus szócikkbe. A budapesti kongresszus a 2. nemzetközi összejövetel volt. Az első Firenzében tartották 1896 októberében. A budapesti 1899. szept. 12 és 16 között zajlott, elnöke Teleki Géza gróf és Rakovszky István volt. Vámbéry pontokba szedve mutatja be a záróülés határozatait. Ezek közül most csak azokat említem, melyeknek kidolgozásában, megszövegezésében a jogász Vámbéry fontos szerepet játszhatott. A kongresszus kimondta - írja Vámbéry – hogy „a szülői hatalom korlátozására és a szülői nevelésnek állami vagy államilag ellenőrzött családi neveléssel leendő helyettesítésére” ne csak akkor történhessen törvényes intézkedés, ha „a szülői kötelességek vét- kes elhanyagolása megállapítatott, hanem akkor is, ha a szülők bűnhajlamai, azok becsstelen vagy erkölcstelen életmódja, foglalkozása „a gyermek testi vagy erkölcsi épségét veszélyezteti” (Vámbéry 1900: 644).

Az idézett szövegből is nyilvánvaló, hogy nem csak tudományos érdeklődését illetően esik messze Rusztem a fájától. Amíg ugyanis Vámbéry Ármin élete végéig konzervatív, fia, Rusztem radikálisan liberális nézeteket vall. Talán ez

volt az egyik oka annak az apa-fia közt elmélyülő érzelmi szakadéknak, amire majd később a jó barát, Faludy György költő felfigyel: „Vámbéry sokat beszélt apjáról, mindig tisztelettel, de e tiszteletben nem nagyon éreztem a szeretet nyomait” (idézi: Felföldi: 81). Radikális, szókimondó írásai és politikai szerepvállalásának köszönhetően – tagja volt az 1914-ben alakult (1919. március 21-én megszűnt) Országos Radikális Pártnak – megválasztják őt a Magyar Nemzeti Tanács tagjává. Amikor ugyanis egyre nyilvánvalóbbá válik az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása, a Monarchia nagyvárosaiban – Prágában, Zágrábban, Varsóban, Lembergben (ma Lvov, Ukrajna) – nemzeti tanácsok alakulnak. E nemzeti tanácsok veszik át a törvénykező és kormányzó szerepet a Monarchia bukása után, regionális ellenkormányként fellépve. A Magyar Nemzeti Tanács Budapesten alakul meg 1918. október 23-áról 24-ére virradó éjjel (Romsics: 775). A bő tíz évvel később megjelent Társadalmi Lexikon „Nemzeti tanácsok” szócikkét kiegészítő fénykép a Tanács tagjait ábrázolja: Vámbéry Rusztem a Tanács nőtagja, Groág Ödönné mellett ül a kép jobb szélén. (Ugyan ez a kép látható az 1996-ban kiadott Magyarok Krónikájában is, az 546. oldalon.) A Nemzeti Tanács működése a Tanácsköztársaság kikiáltásáig, 1919. március 21-ig tartott. Az 1919 utáni „keresztény kur-

zus” – a 1919-es kommün (Tanácsköztársaság) utáni számonkérés - nem kedvezett a Vámbéry Rusztem-féle személyiségeknek. Rusztemet is elbocsájtották az egyetem kötelékéből, ezért visszatért az ügyvédi praxishoz.

Radikalizmusát azonban nem adta fel. Az 1919 utáni tevékenységét így jellemzi a már említett Társadalmi Lexikon szócikke: „1922 óta a Népszavában jelennek meg cikkei, amelyeknek szarkazmusa mindig találó és dialektikájuk ellenállhatatlan hatású. Több nagy politikai pörben védői működése általános érdeklődést keltett” (TL: 673). Ezek közül egyet emelek ki: Vámbéry Rusztem védőbeszédének köszönhetően került el a börtönt 1924-25-ben az istenkáromlással vádolt 20 éves költő, József Attila (Felföldi: 82). A védőügyvédi működés mellett folytatja gazdag publicisztikai, szerkesztői tevékenységét is. 1913 és 1934 (ekkor betiltották) között a liberális irányzatú Jogtudományi Közöny c. folyóirat szerkesztője.

1926-ban Varró Istvánnal (1878-1963) megalapítja a Századunk című polgári radikális társadalomtudományi folyóiratot, amely 1938-ig jegyzi őt szerkesztőként is. A lap az 1900 és 1918 között megjelent Huszadik Század irányvonalát kívánta folytatni. A Társadalmi Lexikon Századunk szócikke így jellemzi a Vámbéry által szerkesztett lapot: „Polgári haladó irányú, párt-

tól és napi politikától független folyóirat, amely nemcsak szorosan vett szociológiával, hanem annak határterületeivel: társadalomtörténet, társadalomgazdaság stb. is foglalkozik” (TL: 633). A szociális problémák iránti érdeklődése vezette őt az 1901-ben, a Pulszky Ágost jogfilozófus által alapított Társadalomtudományi Társaságba. Tagja volt a Magyar Fabianus Társaságnak is. Az eredeti, angol Fabian Society 1884-ben Nagy-Britanniában alakult meg. Nevét a közmondásszerű óvatosságról híres Fabius Cunctator római hadvezérről nyerte. Ezt az óvatosságot kívánták követni a Társaság tagjai is, a szocializmus elveinek gyakorlati megvalósításában (TL 170).

Az 1920-as években van azonban egy eddig nemigen ismert terepe Vámbéry Rusztem publicisztikájának. Ismételten feltűnik a Gyógyászat c. orvosi szaklap hasábjain, mint a medicinában előforduló jogi problémák szakértője. Az 1861-től megjelenő Gyógyászat – az 1857-től létező Orvosi Hetilap mellett – a magyarországi orvosok fontos közéleti fóruma is. Vámbéry Rusztem az 1922. április 16-án megjelent 16. számban lép a lap szerzői közé. Az „Orvosi közügy” c. rovat jelenteti meg a „Lehet-e orvos árdrágító” c. dolgozatát. A dolgozatot kommentáló lábjegyzetben ez olvasható: „A magyar kir. Curia jogegységtanácsa fog e kérdésben legközelebb

döntést hozni. A kérdés jogi elemeire világít rá Vámbéry Rusztem fenti cikke”. A címben feltett kérdésre a jogász Vámbéry „nem”-mel válaszol. Érdeemes idézni indoklásának lényegét: a testi és szellemi munka nem egyenértékű, köztük minőségi különbség van. Az árdrágítás fogalma az áruhoz tapad, márpedig – érvel Vámbéry – az „orvos egész énjét, egyéniségét, szellemi erőinek tehetségében megnyilvánuló összességét viszi bele... munkájába”. Ezért e szellemi munkáért nem munkabért, hanem tiszteletdíjat kap. Az orvos tehát nem „árut” állít elő, ezért nem lehet árdrágító. Érdeemes felfigyelni indoklásának egy másik érvére is: Vámbéry szerint a „testi és szellemi munka egyenértékűségének tana” egyike a bolsevizmus legnagyobb „falláciáinak” (hamisságainak). A lapnak következő számaiból kiderül, hogy jogegységtanács ugyan először úgy döntött, hogy az orvos is lehet árdrágító, ám a Kúria teljes ülése ezt a döntést visszavonta, vagyis Vámbérynek adott igazat.

Említettem volt, hogy Vámbéryt elbocsájtották az egyetem kötelékéből. Ennek ellenére megmaradt jogászi tekintélye, amit bizonyít a „Doktori jogfosztás” című írása a Gyógyászat 12. számában, 1923-ban. Ismét érdemes idézni a szerkesztő lábjegyzetét:

„Napilapok híradása szerint a budapesti m. kir. Pázmány Péter egyetem tanácsa X.Y. orvost

esküszegés miatt tudori oklevelétől fosztotta meg. E rendkívüli esemény arra készítette a lap szerkesztőségét, hogy hozzáértő jogászt kérjen fel annak vázolására, mennyiben ruházzák fel a magyar törvények a tudori oklevelet kiadó egyetem hatóságait a diploma megfosztásának jogával?„

Vámbéry Rusztem, a „hozzáértő jogász” válasza: „Minthogy az orvosi működés a tudáson felül erkölcsi minősültséget is kíván... az orvosi oklevél felfüggesztésére az egyetemet vagy a felállítandó orvosi kamarát kellene feljogosítani... Ily jogosultságot azonban az egyetem azóta sem nyert”. Vagyis - teszi egyértelművé válaszát Vámbéry – „Törvényes szabály, amely a doktorátus elvesztéséről szólna, nincs.” (Vámbéry, 1923: 157).

Vámbéry Rusztem legértékesebb, a XXI. század számára is tanulságot hordozó szakvéleménye azonban 1925-ben jelent meg a Gyógyászat 2. számában „Az orvosi titok (és a magzatelhajtás)” címmel. Ez nem a szerkesztőség felkérése készült „válasz”, hanem önálló szaktanulmány. Vámbéry ebben arra azt a kérdést feszegeti, kötelezhető-e az orvos az orvosi titok elárulására, konkrétan a magzatelhajtást (abortuszt) kérő nő feljelentésére. Vámbéry válaszában abból indul ki, hogy az orvosi hivatás súlypontja a prevenció, azaz a megelőzés. Ezért a „titoktartás és titokel-

árulás kötelességkonfliktusainak megoldásában a specifikus orvosi etika nézőpontja döntő”. Vagyis az orvosnak saját magának kell feltennie a kérdést - mi a fontosabb: a bűncselekmények állami üldözésének általános és elvont érdeke vagy az a sajátos és különös érdek, ami páciensének titkához fűződik. „Az ellentétes érdekek súlyának latolásában az orvos csak hivatási etikájából indulhat ki” – szögezi le Vámbéry – majd még hozzáteszi: „Az orvos nem rendőr, tehát a bűncselekmények denunciálása (feljelentése, besúgása) nem hivatási kötelessége”.

Vámbéry véleményét a külföldi szakirodalom bőséges – francia, japán, bolgár, angol, német példák - idézésével támasztja alá. A hatályban levő magyar jog az abortusszal kapcsolatos „feljelentési kötelességet nem ismer” s Vámbéry úgy véli, hogy a jövőben sem lenne helyes az orvost „kifejezetten erre kötelezni”. Szakvéleményét máig érvényes gondolattal zárja: „Minden orvos első sorban bizalmasa a segítségét kereső betegnek. Ennek a bizalomnak megrendítése – értsd: a feljelentési kötelezettség bevezetésével KL – magát az orvosi hivatást ásná alá” (V 1925:749).

Az ismertetett három Vámbéry szakvélemény arra utal, hogy Vámbéry Rusztem életművének még vannak feltáratlan fehér foltjai. Pl. mikor járt Rusztem Törökországban? A Pallas Vámbéry szócikkében ugyanis ez is olvasható: „... atyjá-

val beutazta Francia-, Angol-, Olasz- és Törökországot” (PNL XVIII-761). S persze nemcsak Magyarországon vannak fehér foltok, hanem az Egyesült Államokban is, ahová Vámbéry 1938-ban, családjával együtt emigrált. A new yorki The New School szociológia professzoraként működött. A második világháború után hazatért. Bölöni Memoárjából tudjuk, hogy 1945-ben egyike volt azon emigrációban élő magyaroknak - Károlyi Mihály, Bartók Béla, Bölöni György mellett -, akit hazahívtak (Bölöni: 522.) 1947 és 1948 között ő volt Magyarország washingtoni nagykövete. 1948. október 24-én – hetven évvel ezelőtt – szívinfarktusban hunyt el New Yorkban.

A keletkutatás és a büntetőjog meglehetősen távol esik egymástól. Legalább olyan távol, amilyen távolságra esett az alma a fájától. E távolság ellenére azonban életművük minősége közel hozza egymáshoz Vámbéry Ármin és fia, Vámbéry Rusztem személyét.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bölöni Gy. (1982) Memoár: Bölöni Gy. (szerk.) Egy forradalmi nemzedék. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
Deáky Z. (2011) „Jó kis fiúk és leánykák”. A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon. Századvég Kiadó.

- Felföldi Sz. (2016) *„Fény metszette élet”*. Vámbéry-album. Vámbéry Polgári Társulás. Dunaszerdahely.
- (a) Pallas Nagy Lexikona, XVII. kötet (I. Pótkötet), Budapest, 1900.
- (a) Pallas Nagy Lexikona, XVIII. kötet (II. Pótkötet), Budapest, 1900 (Vámbéry Rusztem címszó).
- Pik K. (2004) *A szociális munka története Magyarországon (1817-1990)*. Hilschler Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- Romsics I. (főszerk.) (2017) *Magyarország története*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vámbéry Á. (2001) *Küzdelmeim*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely.
- Vámbéry Á. (2005) *Vándorlásaim és élményeim Perzsiában*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely.
- Vámbéry (R.) (1900) Gyermekvédő kongresszus: *Pallas Nagy Lexikona*, XVII. kötet, Budapest, 644.
- Vámbéry R. (1922) Lehet-e orvos árdragító?: *Gyógyászat*, 1862./16., 240.
- Vámbéry R. (1923) Doktori jogfosztás: *Gyógyászat*, 1863./12., 156-157.
- Vámbéry R. (1925) Az orvosi titok (és a magzatelhajtás): *Gyógyászat*, 1865./32., 747-749.

TASNÁDI EDIT

Arany János török kapcsolódásairól; Arany és Vámbéry

Arany János köztudottan valódi nyelvtelenség volt, azt azonban kevesen tudják, hogy törökül is tanult! Az iskolai latin, a görög és héber után tizenhét évesen a némettel és franciával foglalkozik, huszonöt éves korában már Shakespeare-rel birkózik; Nagykőrösi tanárságának éveiben megtanul olaszul; szalontai tanársága idején a spanyollal ismerkedik, majd a budapesti kezdeti évek alatt (a hatvanas években) török nyelvtant is forgat. Fia, Arany László révén ismerjük az Arany János által alkotott szójátékát, amely tulajdonképpen számokból áll: 5, 8, í, 10, 2 – kerestetik törökül, magyarul, angolul, í, angolul, franciául, vagyis beş (= öt) - eight - í - ten - deux. Megfejtés: besötétítendő.¹

Arany nyelvtudását Vámbéry Ármin is nagyra tartotta. A kor világhírű orientalistája önéletrajzi művében így emlékezik meg barátságukról: *„Kecskeméten való egy éves tartózkodásomhoz fűződik az emléke egynehány nevezetes ismeretségemnek. Ballagi Móron kívül ott találkoztam össze legelőbb Szász Károllyal és kötöttem barátságot*

¹ Dánielisz E., *Szülohelyem Szalonta...*, Tanulmányok Arany János köréből. Arany János Múzeum, Nagykőrös, 1992 p. 161.

*Ács Zsigmond fogthúri prédikátorral, ki több keleti nyelvnek volt ismerője s a kivel együtt megpróbálkoztunk, hogyan lehetne Petőfi egynéhány költeményét héber nyelven megszólaltatni. Ballagihoz és Szász Károlyhoz gyakran jártak át a körösi híres professzorok: Mentovics Ferenc, Szilágyi Sándor és Arany János. Arany nagykörösi házánál aztán megfordultam többször én is. Szívesen látott, érdeklődött tanulmányaim iránt, szerette nyelvbéli tudásomat s egy ízben vendégül hívott asztalához is. Ez ismeretségünk később, mikor Arany János már az Akadémia titkára volt, én pedig az egyetem professzora, Budapesten föléledt. Gyakran találkoztunk Duna parti sétáink közben, megújítva a régi idők emlékét és új témáit lelve a beszélgetésnek.*²

Erről 1913-ból a Vasárnap Újság „Vámbéry a Dunaparton” című cikkét is idézhetjük: „Arany János is azt szokta mondani, hogy örül, ha Vámbéryval beszélgethet, mert szereti változatlan jókedvét. Találkoztak is elég gyakran a Dunaparton, mely nemcsak Vámbérynak, hanem Aranynak is legkedvesebb mindennapi sétálóhelye volt. Egy verőfényes déli sétájukon a Lánczhíd közelében, a hajók rakodóhelyénél jártak. Vámbéry lelkesedett a meleg napsugárért. Csöndesen felelte Arany, s a szeme mosolygott: Csak az a hátrány, / Büdös a

2 Vámbéry Á., *Küzdelmeim*, Budapest, Franklin-Társulat, 1905.

*kátrány. Vámbéry emlékezőtehetsége őrizte meg ezt a kis rigmust.*³

* * *

Vámbéry „tatárja”, Iszak Molla – akit keleti utazásából, az Aral-tó mellől hozott magával, Magyarországon több nevet is kapott. Közülük a Csagatai Izsák nevet éppen Arany János adta, amikor Izsák tollából közölte egy tatár mese fordítását *Koszorú* című folyóiratában. Londoni utazása előtt Vámbéry Budenz gondjaira bízta a mollát, s azok ketten 1864 augusztusában lementek Sziládyhoz Kiskunhalasra. A „halasi tatárjárás”-ról Arany János írt két kedves glosszát a *Koszorú* 1864. október 2-i és 1865. február 26-i számában: „*Míg Vámbéry Ármin Angliában mind nagyobb-nagyobb feltűnést okoz, művét a mi körülményeinkhez mérve óriási áron veszik meg, s őt magát gyűlésből gyűlésre ragadják, és – ránk nézve kedvesen hangzólag, de ő rá nézve mintegy csillapítólag – »zealous Hungarian«-nak [túlságosan buzgó magyarnak] hívják: addig Bukharából hozott tatárja ide s tova magyar emberré lesz. E derék dervist t. i. angliai útjának idejére Budenz-nél hagyta, hogy jeles philologunk az ő távolléte alatt tanuljon tőle élő szóval tatárul. Az atyafi aztán mindennap bejárt, míg a szünidő be nem*

3 <http://berszangabor.hu/a-human/05-hum/h12-17.htm>

*állott, Budenzzel az Akadémia könyvtárba, s ott
ödöngött a temérdek könyv közt, láthatólag unat-
kozva rettenetesen; augusztus közepe körül pedig
lementek mindketten Szilády Áronhoz, Halasra, s
ennek a vidéknek nagyon megörült a tatár, mert
hazájának homoksivatagaira emlékezteté. Külön-
ben civilizálódik: csináltatott valami – saját ideá-
ja szerinti – magyar ruhát, mely bő mint a kaftán,
mert ilyen szűk magyar nadrágot világ kincseért
sem hagyna magára húzni. (...) Szorgalmasan
tanul magyarul. Már annyira vitte, hogy »Buda
halálá«-ból a »Csudaszarvas regéjét« le is fordí-
totta anyanyelvére, és ezt kerek, olvasható latin
betűkkel (melyeket szintén csak Magyarországon
léte óta ismer) lemásolva, be is küldte a szerzőnek.
– Curiosumképpen, hogy ez atyafi-nyelv hogyan
hangzik, ide írjuk az első strófát:*

Sakhadin sakhaga ucsai kuslár,
Aghizdin aghizda baradi szözler;
Görlerning üsztüne csikadi otlár,
Turár szöz isittip jirinnen pahlvánlár.⁴

* * *

Legmagyarabbnak nevezett költőnket mindig is
titkos kincsünknek tekintettem, akit barátjától,
Petőfitől eltérően nem ismer a világ, hiszen alig-

⁴Kovács S. I. (szerk.): *Batu kán pesti rokonai, Vámbéry Ármin és tatárja, Csagatai Izsák*. Kalligram, Bratislava, 2001

alig fordították más nyelvekre. Így aztán igazán meglepődtem, amikor Dursun Ayan – akivel korábban egy török nyelvű Balassi Bálint kötetet, majd egy magyar költészeti antológiát készítettünk, már tavaly nyáron azzal a javaslattal állt elő, hogy a kétszáz éve költőt köszöntsük egy török nyelvű kötettel. Azóta a könyv össze is állt, tudtommal már nyomják is Isztambulban.⁵ A válogatásnál természetesen fontosnak tartottam azokat a momentumokat, amelyek a törökök különös érdeklődésére számíthatnak. Mint-hogy a Rodostóban, a mai Tekirdağban töltött esztendőik révén a Rákóczi név ismert Törökországban, bekerült a *Rákócziné*, a gyerekkoromban nagyanyámtól számtalanszor hallott „lebke szellőtől lebegtetett tengerzöld ruhájú, paripáját csemegével csalogató” *Rozgonyiné* muzsikáló sorainak átültetésére azonban nem mertünk vállalkozni. A kevésbé ismert versek közül bekerült a *Plevna*. Költőnk rokonszenve a legendás Oszmán pasáé, aki az 1877–1878-as orosz–török háború legfontosabb eseményeként öt hónapig feltartóztatta a gyűlölt cári seregeket. És az elsők között válogattam be az Arany számára is oly fontos hun–magyar mondakörhöz kapcsolódó *Rege a csodaszarvasról* címmel önállósult költeményt, hiszen a magyarokat testvérként szerető

5 A könyv azóta megjelent: Edit Tasnádi – Dursun Arany: *Macar Bilge-Ozan János Arany*, Kitabevi, İstanbul, 2017

törökök is őseik közé számítják a hunokat. Az előbb idézett kezdőstrófa az eredeti felező nyolcasokat megőrző fordításunkban így szól:

*Kuşlar uçar daldan dala,
Türküler de dilden dile;
Ot savrulur mezarlarda,
Alp uyanır koçak sazda...* (Száll a madár, ágrul ágra,/ Száll az ének, szájrul szájra...)

* * *

Az egyik legcsodálatosabb Arany-ballada, a *Szondi két apródja* egy váratlanul elélem bukkant párhuzam okán vált kötetünk fontos szereplőjévé. Ömer Seyfettin (1884-1920) a török irodalomban viszonylag későn induló novellaírás egyik első kiválósága volt. Szívesen választott témát a dicső oszmán múltból, így például *A rönk* című elbeszélése Salgó várának elfoglalásáról szól, s a történet elején a magyar Szondi György ad benne példát a hősiességre. A vár ostromára készülődő vezér a Drégely alól érkező emberét hallgatja:

„– *Magasabb, mint a mi várunk?* – kérdezte Arslan Bey.

– *Magasabb, uram.*

A főparancsok egyelőre még csak nézte a Salgó várán lobogó zászlót, de már „a mi várunk”-nak

nevezte, mert tudta, hogy néhány napon belül kézre fogja keríteni...

– Én nem tudok egy vár előtt ácsorogni. Türelmetlen vagyok. De Ali pasának aztán nagy a türelme!

– Ő is türelmetlen ember, de mit tehetett? Drégely túl magas, túl meredek... A Börzsöny legfontosabb vára, úgy mondják – ingatta a fejét az alvezér.

– Nem ajánlotta a védőknek, hogy adják meg magukat?

– De igen.

– Nem fogadták el?

– Nem.

– Ki volt a vár parancsnoka?

– Egy Szondi nevű vitéz...

– Ismerem én az ő vitézségüket. Nem szokták megtartani a szavukat... Sértegetik a követeket.

– Szondi nem afféle ember volt, Arslan Bey. Becsületes volt és bátor.

– Kivel küldött a pasa üzenetet neki?

– Márton pappal.

– Ha török követet küld, biztos levágják a fejét, és kihajítják a várból.

– Szondi sosem tette volna.

– Honnan tudod?

– Abból, amit Márton papnak mondott. Így szólt: „Menj, és mondd meg a pasának, hogy nekem ne beszéljen megadásról. Egy katona számára nincs

nagyobb sértés. Amiképpen ő, a harc embere vagyok én is. Vagy győzök, vagy meghalok. Látom, hogy nincs esélyem, de ő tegye csak a dolgát, és támadjon egész seregével. A vár kövei között akarok elesni.

– Derék katona volt...

– Nem csak derék katona, Arslan Bey, de nagylelkű vitéz is.

– Ezt hogy érted?

– Márton pap, már indult volna a táborba az elutasító üzenettel, amikor Szondi megállította. Előhozott két török ifjút, akiket korábban ejtett foglyul. Drága skarlátszínű ruhákba öltöztette őket, zsebüket megtömte arannyal, és így szólt: „Vidd őket a pasához. Vitéz ifjak, nem akarom, hogy velem együtt haljanak. Nevelje gondosan őket, országuk két derék katonája válik majd belőlük.

– Valóban nagy ember lehetett...

– Később az élve kézre kerített foglyoktól hallottuk, hogy a várudvarra hordatta fegyvereit, ezüstjeit, minden értékét, aztán felgyújtotta. Harci paripáit sírva, önkezelével szúrta le. A végső ostrom során a mieink betörték a vár kapuját. A janicsárok a golyóval megsebesített Szondit elevenen szerették volna elfogni, de nem tudták. Térden állva, haláláig küzdött még akkor is, amikor már karddal és lándzsával számtalan sebet ejtettek rajta.

– *A pasa tehát nem szólhatott a vitéz ellenség-
gel.*

– *Nem. Testét és levágott fejét a várral szemben
temettette el, és megparancsolta, szúrjanak kopját és
zászlót a sírjára...*⁶

*Tudjuk, hogy Arany számára Tinódi volt a for-
rás („... Nagy szép dárda Szondinak kezében vala,
/ Sebesölve, térdön állva ő vív vala, / Romlott toron
alatt által lötték vala...”)* A fejét az hegyről alá
vetötték vala.”⁷; de vajon ki/mi lehetett a szin-
te szó szerint ugyanazt a történetet előadó Ömer
Seyfettin!? Remélem, a törökök megtalálják a kér-
désre a választ!..⁸

* * *

*Egész kis csokrot képeznek azok az Arany-költe-
mények, amelyeknek magvát egy-egy Naszreddin
Hodzsa anekdotával rokoníthatjuk.*

*A törökök neves tréfamestere, Naszreddin Ho-
dzsa⁹ történeteiben számtalan vándormotívum*

6 Ömer Seyfettin: *Bütün Eserleri* 2. (Összes művei), *Eski Kahramanlar* (Régi hősök) 13. kiadás. Bilgi Yayinevi, Ankara 2017 (Tasnádi Edit fordítása)

7 Tinódi Lantos S., *Budai Ali basa históriája*, 1553

8 A mindent tudó költő versében szereplő török/keleti elemek (bülbülszavú rózsák, Rüstem stb.) vonatkozásában I. N. Rózsa Erzsébet cikkét a Keletkutatásban (<http://korosicsomatarsasag.hu/wp-content/uploads/2017/01/Keletkutatás-1996.1.sz.,2002.-tavasz.pdf>)

9 Törökösen Nasrettin vagy Nasreddin Hoca, valószínűsített életrajza szerint 1208-ban vagy 1209-ben Sivrihisarban szüle-

rejlík, például a Kr. előtti szanszkrit mesegyűjtemény, a *Pancsatantra*, a *Biblia*, az *Ezeregyéjszaka* vagy Ezópusz meséinek motívumai szépen belesimulnak a török muszlim falu, a Hodzsa török paraszti világába. Ugyanakkor, minthogy az örök emberi is megfogalmazódik bennük, ugyanazok a motívumok láthatatlan utakon térben és időben messzire, még a keresztény Európába is eljutottak. Érdekes módon éppen a vallás segítségével.

A középkori katolikus papok híveik figyelmének felkeltése és ébrentartása céljából gyakran szőttek beszédekbe mulatságos és tanulságos történeteket. Az egyház nemzetközi nyelve, a latin segítségével a prédikációs gyűjtemények könnyen terjedtek, így nálunk például a 15. századi Temesvári Pelbárt prédikációs könyvében már találkozunk olyan anekdotaelemekkel, amelyek Naszreddin Hodzsa történeteiből is ismerősek. Igaz, a török népi humor halhatatlan hőse nem e névvel, hanem a magyar anekdota-kincs hagyományos alakjaiban bukkan elénk.

A 18. századtól az erdélyi városi élet talaján termő elbeszélések a magyar novellaírás előzményeinek is tekinthetők. Forrásaik legyenek akár az európai anekdotagyűjtemények (Kónyi János, Andrád Sámuel), akár a környezet apró-cseprő eseményei (Hermányi Dienes József), – Nasz-

tett, és 1284-ben vagy 1285-ben halt meg Akşehirben.

reddin-vonatkozásaik kimutathatók. A magyar észjárástól nem idegenül gondolkodó furfangos Hodzsa olyan otthonosan mozog a magyar adomák világában, hogy helyét anekdotáink állandó alakjai, a csavaros eszű székely, a cigány, a pap, a barát, a paraszt – esetleg a rátótiak foglalják el, de még a Mátyás király nevéhez kötődő történetek között is akadnak közös motívumokra épülők. Az almanachok, divatlapok, irodalmi folyóiratok, majd az újságok és vicclapok terjedésével egyre több anekdota kerül az olvasók kezébe, végül a 19. század közepétől már a Naszreddin névvel is találkozhatunk; s amiképpen a kedvelt török anekdotahős alakja köré is számtalan vándoranekdota kötődött úgy, hogy eközben a történet magára vette a török világ színeit, Arany tollán tipikus magyar miliőben tipikus magyar alakok formálódnak a Hodzsa helyén.

Az anekdota alapvetően szóbeli műfaj, emiatt előadásának módja különösen fontos. A történet előadható röviden is úgy, hogy néhány előkészítő mondat után villámként csapjon le a csattanó, de ahogy mesét is csak a külön mesemondó-tehetséggel megáldott mesélőtől hallgathatunk teljes élvezettel, a tempósan, a történet adta lehetőségeket kiaknázó, a humort a részletekben is megcsilantani képes adomázók a sikeresek.

Arany is sok apró részletre kitérve, csipkelődő megjegyzésekkel tarkítva, ritmus és rímek szárnyán ringatva élvezettel adja elő a történeteket.

Az elsőként említendő vers, *A fülemile* tanúsága szerint mindent tudó költőnk azt is tudja, hogy a törökök rossz szomszédot kívánnak annak, akinek valami nagyon rosszat akarnak kívánni. Az elbeszélő költemény bevezetőjében találkozunk a rossz szomszéd motívummal: „rossz szomszédság török átok”. Szerettem volna rájönni, min alapul ez a tudás, de csak az ellenkező előjelű megfogalmazással találkoztam: nekem is idézték a jó szomszéd fontosságát hangsúlyozó török közmondást, amikor Ankarában lakást kerestem: “ev alma, komşu al” – ne házat, hanem szomszédot vegyél (azaz keress).

A madárfütyty-per keleti megfelelőjét Pozder Károly fedezte fel Naszreddin egyik tréfájában,¹⁰ melyet Julien Dumoret egy Párizsban talált kézirat alapján közölt francia fordításban¹¹. Trostler József nem köti ugyan Naszreddin nevéhez, de nem zárja ki az anekdota keleti eredetét.¹² A madárfütyty-vitára is találunk tehát példákat, de nyilván a korrupció általános elter-

10 Pozder K.: Arany János Fülemüleje és Nasreddin tréfái. *Egyetemes Philológiai Közlöny* VII. (1883) p. 1080.

11 Dumoret, J.: *Nouveau Journal Asiatique* XIII. (1834) pp. 488-490.

12 Trostler J.: A „Fülemüle” tárgytörténetéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* XXIV. (1914) p. 418-421.

jedtségének köszönhetően a bírák megvesztegetésének motívumára, a „sem az egyiknek, sem a másiknak, hanem nekem” csattanójára mind a magyar, mind a világirodalomban még több mű alapul.¹³ A témát halhatatlanná tévő Arany a Tisza vidékére helyezve az eseményeket ráérősen mesél...

Mi most – igaz sokkal kevésbé vonzó dolog tárgyában – idézzünk ide egy másik Naszreddin Hodzsa-történetet:

„Két szomszéd egy szemközti üzletben üldögél, amikor észreveszik, hogy egy kutya épp a házuk találkozásának vonalára piszkít.

– A te házadhoz közelebb esik, te takarítsd el!
– szól oda az egyik a másikhoz, de az visszavág, s a végén a vita annyira elmérgesedik, hogy a kádihoz fordulnak. Ott ült éppen a kádinál (azaz a bírónál) Naszreddin Hodzsa. A kádi a mulatság kedvéért így szól hozzá:

– Efendi, foglalkozz te ezzel a pörrel!
– Az utca a közé, nem? – fordul a pereskedőköz a hodzsa. – Így hát sem sem neked, sem neked, sem nekem, a kádinak a dolga!”¹⁴

13 György L.: *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai*. Budapest 1934. p. 128. György L., *Világjáró anekdoták*. Custos Kiadó, Győr 1966. pp. 286-288.

14 Yağcı, Ö., *Naszreddin Hoca*. Engin Yayıncılık, İstanbul 1994 (Tasnádi Edit fordítása). p. 84.

Naszreddin Hodzsa tréfáinak egyik leggyakoribb szereplője, elmaradhatatlan társa a számár, ám az alábbi történet szerint egyáltalán nem tréfás a sorsa:

Naszreddin Hodzsa egyre jobban elszegényedett... Mindenen spórolnia kezdett, így a számárának is mind kevesebb takarmányt adott. Egy nap aztán a számár elpusztult. „Ó be kár, pedig már éppen hozzászoktattam!” – szomorkodott a Hodzsa.¹⁵

Vagy egy másik variáns a számtalan Naszreddin Hodzsa közlésből:

A hodzsa minden nap egy kicsivel kevesebb takarmányt adott a számárnak, s mivel úgy látta, nincs semmi baja az állatnak, az adagot tovább csökkentette. Egy reggel belépve az istállóba, azt látta, hogy a számár feldobta a patáit. „Jaj, jaj, de kár, épp akkor pusztult el, amikor már hozzászokott az éhezéshez – sápítózott.”¹⁶

Arany János *A tudós macskája* című költeményében ezeknél sokkal részletesebben adja elő az egyre kevesebb ételhez jutó állat keserű pusztulását. A Hodzsa helyét (aki a maga módján szintén tudós ember¹⁷) itt a világon sokfelé, sokszor

15 Yağcı., Ö., *Naszreddin Hoca*. (Tasnádi Edit fordítása). p. 80.

16 Karaahmetoğlu, İ., *Nasrettin Hoca*. magánkiadás, Ankara 1996 (Tasnádi Edit fordítása). p. 175.

17 A török *hoca* (ejtsd: hodzsa) szó jelentései: muzulmán pap, hitoktató; tanító, tanár

nehéz sorsra ítéltetett tudós foglalja el, a kedves állat pedig, tudjuk, egy macska.

A *bajusz* című Arany-vers témájának számos népies emléke ismeretes. A Nagyenyedben élő református lelkész, Hermányi Dienes József *Nagyenyedi Demokritus* című almanachjában 1759-ben például egy hajdanában Désen élő szakálltalan és bajusztalan emberről beszél el hasonló történetet, s hasonló esettel találkozunk a horvát Naszreddin-adomában is.¹⁸ A különböző adatok tanúsága szerint az egész Balkánon ismeretes volt ez a tréfa, még pedig nem is annyira az irodalom útján terjesztve, hanem a cigányok által lekövetett csíny formájában, helyi adomák születéséhez szolgáltatva így alkalmat.¹⁹ Dr. Berze Nagy János egy Heves megyében hallott hasonló adomát állít párhuzamba ²⁰; Solymossy Sándor pedig további négy történetet idéz, amelyek közül a rábaközi variánsban ugyanaz a ráolvasó vers szerepel, és a póruul járt páciens neve is Szűcs György; Szalontán pedig „Szendrey Zsigmond igazolta, hogy ott az esetet régóta mint helyi mondát ismerik; Szűcs György élő alak volt, fia ma is él, s az is „kopaszszájú”; a bajusznövesztő verset úgy

18 Wesselski, A., *Der Nasreddin. Türkische, arabische, berberische, malterische, sirilanische, kalabrische Märchen und Schwänken* I.-II. A. Duncker, Weimar, 1911.

19 György L., *A magyar anekdota története* p. 94; *Világjáró anekdoták*. pp. 168-169.

20 Berze Nagy J., Adalék Arany „Bajusz”-ának tárgytörténetéhez. *Etnografia* XXVI. (1916) pp. 137-138.

tudják, ahogyan Arany versében van.”²¹ A magyar irodalomban természetesen Arany János verse vált a legismertebb variánssá.

Az „ártatlan” lótolvaj történetének egyetlen példáját idézi György Lajos a *Világjáró anekdoták* című válogatásában,²² de megjegyzi, hogy 1792 óta megszámlálhatatlan helyen bukkant fel, s „annyira ismerte mindenki, hogy 1899-ben az Űstökös című élclapunk Bánffy Dezsőre és Széll Kálmánra alkalmazott politikai karikatúrájának is megrajzoltatta. György Lajos utal arra, hogy egyetemes vándortémáról van szó, amely előfordul egy régi olasz komédiában is, ahol Scapin panaszkodik el ugyanígy Arlequinnek, hogyan „lopta el” őt a ló. A Naszreddin Hodzsa szamaráról szóló történet görög változatában például a nevezetes állat „elől harapott, hátul rúgott, ezért a Hodzsa meg akart szabadulni tőle.”²³

A történetet Arany János is felhasználja *A nagyidai cigányokban*: a lólopáson kapott Csimaz így bizonygatja ártatlanságát:

...*Nem loptam, felelé, követem alászon,*

Keskeny úton fekütt, hol menni akartam –

Bizony sohsem esett ilyen csúfság rajtam.

Hátul mennék, de rúg; elől mennék: harap:

21 Solymossy S., A „bajusz”-adoma keletkezése. *Ethnografia* XXIX. (1918) pp. 133-142.

22 György L., *Világjáró anekdoták*. pp. 297-298.

23 György L., *A magyar anekdota története*. p. 107.

Átugrani könnyebb, sokkal is hamarabb;
Ugránám: felpattan... a hátára estem...
Jó, hogy elfogátok, áldjon meg az Isten!

* * *

Amiképpen az első jelentős Naszreddin Hodzsa-gyűjtések Kúnos Ignáctól származnak,²⁴ a török népköltés többi műfaját a népi árnyjáték, a *karagöz* és a népi színjátás, az *ortaoyunu* szövegeit, a meséket, a négysoros *manikat*, népdalokat, altatókat, találós kérdéseket is ő fedezte fel a törökök számára, tudniillik az arab és perzsa elemekkel teli „osmanli” nyelven született dívánköltészet bővületében élő művelt emberek egyszerűen tudomást sem vettek a tiszta török nyelven megszólaló népköltésről. E tárgyban Törökországban tartott egyetemi előadásai három kiadásban is megjelentek törökül, mire sikerült elérnem, hogy a magyar szerző művét a magyar olvasók kezébe adjuk. E könyvében számol be Kúnos népmesegyűjtő munkájának kezdetéről:

24 Kúnos I., Naszreddin Hodzsa tréfái. *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből* XVII. (1899) p. 2.

Kúnos I., *A török hodzsa tréfái. Naszreddin mesternek, a közel és távol keleten ismert bölcs és híres kis-ázsiai hodzsának családfintaságai és mulatságos esetei*, Gyoma 1926; 2. kiadás: *A török hodzsa tréfái. Török eredetijét gyűjtötte és magyarul megírta Kúnos Ignác*. Terebess Kiadó, Budapest 1996

Kúnos I., *Mosolygó napkelet. Hodzsa-strófák, török tréfák*. Szöllősi Zsigmond kiadása. Budapest 1930.

hallgat meg egy favágóról szóló mesét a magyar apától²⁵ született Nigar Hanım, az első török költőnő szalonjában, és jegyzi meg következőket: „*Nekünk is van egy híres mesénk, az a címe, hogy Ördökgút. Csak annyi a különbség, hogy padisah helyett a mi mesénkben király uralkodik, és hogy a magyar favágónak csak egy felesége van. Ennek kapcsán bátorkodtam a költő Ekrem Bey figyelmét felhívni egy fontos irodalmi jelenségre. Bármelyik nemzethez tartozzanak is, az európai költők nagy része gyakran merít a népmesékből és népballadák-ból. Például nem csak a németek, hanem az egész világ egyik legnagyobb költője, Goethe világszerte ismert balladáinak témáit gyakorta a népköltésből választotta. Egy másik német (sic!) író, Andersen a német népmesék alapján olyan könyvet írt, amelyet minden nyugati nyelvre lefordítottak. Vagy ott van a Grimm-testvérek híres mesekönyve. Van, aki ne hallott volna róla, aki ne olvasta volna? Ami pedig minket illet, az előbb hallott favágó-meséhez hasonló magyar népmese alapján egyik legkiválóbb klasszikusunk, Arany János Jóka ördöge címmel olyan csodálatos költői elbeszélést alkotott, hogy nincs Magyarországon olyan iskola, ahol mind az összes diák ne olvasta volna...*”²⁶

25 Az isztambuli Harbiye katonai iskola matematikatanára, Macar Osman Paşa, eredeti nevén Farkas Adolf a Kossuth-emigrációval került Törökországba.

26 Kúnos I., *Türk Halk Edebiyatı*. Tercüman, İstanbul 1978. 2. kiadás. Magyarul: *A török népköltés*, Kúnos Ignác török nyelven

FELHASZNÁLT IRODALOM

György L., *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai*. Budapest 1934.

György L., *Világjáró anekdoták*. Győr, Custos Kiadó 1966.

Karaahmetoğlu, İ., *Nasrettin Hoca*, magánkiadás, Ankara 1996.

Kovács S. I. (szerk.): *Batu kán pesti rokonai, Vámbéry Ármin és tatárja, Csagatai Izsák*. Kalligram, Bratislava 2001.

Kúnos I., Naszreddin Hodzsa tréfái. *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből* XVII. (1899.)

Kúnos I., *Türk Halk Edebiyatı*. Tercüman, İstanbul 1978. 2. kiadás. Magyarul: *A török népköltés, Kúnos Ignác török nyelven tartott előadásai (1925-26)*. ford. Tasnádi Edit. Terebess, Budapest 1999.

Ömer Seyfettin: *Bütün Eserleri* 2. (Összes művei), *Eski Kahramanlar* (Régi hősök) 13. kiadás. Bilgi Yayinevi, Ankara 2017.

Yağcı, Ö., *Nasreddin Hoca*. Engin Yayıncılık, İstanbul 1994.

tartott előadásai (1925-26). ford. Tasnádi Edit, Terebess, Budapest 1999. p. 66.

TASNÁDI EDIT

Színjátszás és drámaírás Törökországban (A török drámairodalomról mákhéjban)

Kevés olyan nép van a világon, mint a török – amelynek története oly szorosan kapcsolódott a mi történelmünkhöz, és oly kevéssé ismerjük az irodalmát. Fokozottan igaz ez a török drámairodalomra. Két, egymástól független területről: a népi színjátszásról, valamint a viszonylag későn megjelenő európai típusú színházról kell beszélnünk, s szem előtt kell tartanunk egy igen fontos nyelvi jelenséget is.

Az iszlám választóvíz a török irodalom történetében, nyelvezet, műfajok és műformák tekintetében egyaránt. A szultáni szerájban és a művelt társaságokban az irodalom évszázadokon keresztül gyakorlatilag a költészetet jelentette, a szépségeszményt pedig az arab eredetű időmértékes verselésben és a perzsa vers pompázatoságában találták meg. Minthogy azonban a török nyelvben nincsenek hosszú mássalhangzók, az időmértékes *aruz*-verselés megvalósításához arab és perzsa szavak, sőt szókapcsolatok átvételéhez folyamodtak. Az így létrejött, szókincsében szinte teljesen idegen nyelv – nem is töröknek, hanem *osmanlinak*,

azaz oszmánnak nevezik – már a maga korában is érthetatlenné vált a széles tömegek számára.

Másrészről természetesen a férfi és női élette-
reket elkülönítő életmód sem könnyítette meg a
színházi élet kialakulását.

A népköltés a tanult emberek látókörén kí-
vül létezett. Hogy a törökök egyáltalán tudnak
erről, és ezen belül a népi színjátszási formák lé-
tezéséről, azt a magyar Kúnos Ignácnak köszön-
hetik. Az *osmanlıt* használó írástudók ugyanis
a nép nyelvét durvának tartották, és műveltsé-
gük magaslatáról mélyen lenéztek, pontosabban
szólva nem is ismerték a népi irodalmat. A török
szakemberek között ma is nagy tiszteletben álló
magyar tudós folklorista nem csak felfedezője és
ismertetője, hanem megmentője is lett ennek
a kincsnak. És nem csak azért, mert ada-kalei
gyűjtése után nem sokkal a török lakta dunai
szigetet az al-dunai szabályozás következtében
örökre elnyelte a víz, ezért Ada-kale nyelvjárásá-
ról és folklórjáról kizárólag az ő gyűjtése tanús-
kodik; hanem azért is, mert a technikai fejlődés
és a nyugati kultúra hatása óhatatlanul háttérbe
szorította a népi kultúra ágait, ezért már 1885-
ben, Kúnos első útja alkalmával is csak bizonyos
helyeken és adott időszakokban lehetett *karagöz*-
és *orta oyunu* előadásokat látni. Így jó néhány já-
téktípus szövegét éppen az ő lejegyzése mentette meg
az utókornak.

Milyen népi játékokat láthatott, és jegyezhetett le szinte az utolsó pillanatban Kúnos?

1. A *meddah* népi eladóművész, produkciója sajátos keveréke a drámának és az epikának, tulajdonképpen egyetlen személy által eljátszott népies bohózat. Városi tereken, piacokon, kávéházak sarkában ad elő összeverődött közönsége számára szórakoztató történetkéket. A történet minden egyes alakja él, mozog a regélő előadásában: szereplőit hanghordozásával, különböző tájszólásokkal egyéníti; érzéseiket, cselekedeteiket arcjátékkal, gesztusokkal illusztrálja. A *meddah*-elbeszélések a török folklór legrégebbi elemei közé tartoznak, maguk talán a görög mimoszok török utódai. Hatásuk a modern török novellairodalomban is kimutatható.

2. A *karagöz* ('fekete szem') török népi árnyjáték. A Távol-Keletről származó és különféle népeknél ismeretes árnyjáték Törökországban a 16. században kezdett terjedni. Eredetéről legendák szólnak; a legismertebb szerint a kőműves Hacivat és a kovács Karagöz Orhan szultán uralkodása idején (1326-29) Bursában egy mecset építésén dolgozott, s közben olyan mulatságosan beszélgettek, hogy mindenki rájuk figyelt. A szultán megharagudott, mert így nem haladt a munka, s mindkettőt felakasztatta, amint aztán persze megbánt. Erre szolgálja, Şeyh Kusteri fel-

állított egy vásznat, s két bábfigurával fölelevenítette a két mulattatót. A keretre feszített fehér vászon mögött álló bábjátékos pálcákkal mozgatja a bőrből vagy szövetből kivágott, festett figurákat, melyeknek hátul elhelyezett olajlámpás vibráló fénye ad sajátos elevenséget. A karagöz-játékoknak szerzője, állandó szövege nincs, előadói a *karagözcük* vagy *hayalcık* az alkalomnak és a szükségnek megfelelően, tetszésük és lehetőségük szerint változtatják az alapszituációt és az alapszöveget. A játék két különálló részből áll. A bevezető párbeszéd, a *muhavere* két állandó főszereplő, a népet képviselő Karagöz és a művelt Hacivat párbeszéde, amelynek humora a számunkra, magyarok számára leginkább Hacsek és Sajó dialógusaiból ismerős félreértéseken és értetlenkedéseken alapul. Ennek az előjátéknak semmi kapcsolata nincs a tulajdonképpeni játékban megelevenedő eseménnyel, a mindössze kb. 15 darabot számláló muhavere-repertoárból az előadók választanak az alkalomhoz illőt. A második részben, a *fasi*-ban játszódik a cselekmény, erről kapja a darab a címét. Visszatérő szereplői: Çelebi, a fiatal, sznob dandy, Altı Kulaç Beberuhi, az ostoba törpe, Efe, az útonálló, a Matiz vagy Tuzsuz Bekir néven szereplő részeg, valamint az Arab, az Albán, a Láz, a Kurd stb., akik mindannyian mesterségüknek vagy nemzetiségüknek megfelelő stílusban be-

szélnek. (A budapesti Körszínházban 1973-ban Kúnos fordítására támaszkodva előadták egy 17. századi változatát Weöres Sándor előjátékával, Kazimir Károly rendezésében. A Thália Színház hús-vér Karagöz-előadása óriási sikert aratott az Isztambuli Fesztiválon az árnyjátékot váró közönség előtt.)

3. Az *orta oyunu* ('középjáték'): népi színjáték, komédia. Jóízű népi humora, csipkelődő kedve s két állandó szereplője, Pişekâr és Kavuklu (néha Nekre) – Karagöz és Hacivat megfelelői – miatt a karagözzel rokonítják, amelytől tulajdonképpen csak az különbözteti meg, hogy élő személyek játsszák-improvizálják. A „színpad” egy nagyobb térség közepén felállított paraván, ez a *yeni dünya* ('új világ'). Eleinte, a 18. században zenés-táncos multság volt, később azonban a zene és a tánc elmaradt, de megmaradt a férfiruhába öltözött nő figurája, akárcsak a *karagöz* tipikus szereplői is. Virágkora a 19. század volt.

De lássuk, hogyan alakult ki, ezektől majdhogynem függetlenül az európai értelemben vett színház Törökországban!

A török reformkor, a *tanzimat* négy évtizedének határait az 1839-es szultáni leirat, a *hatt-i şerif*, illetve a szultáni abszolutizmus helyreállítása (1880) jelöli ki. A korszak költői és írói, vagy ami általános e korban: költő-írói, többnyi-

re magas állami hivatalokat betöltve műveikkel a haladásért küzdöttek. Vigyázó szemüket Párizsra vetve, francia példaképeik hatására az Oszmán Birodalomban addig ismeretlen nemzeti tudat felébredéséért, a szabadság, egyenlőség, igazságosság, a polgárjogok és az alkotmányosság megvalósításáért szálltak síkra. E korszak szülöttei az első török regények és novellák, pontosabban először a fordítások és adaptációk – és ugyanez érvényes a drámairodalomra is: ha eleinte fordítások révén is, ekkor jelenik meg az európai értelemben vett színmű, és ahogyan a prózai műfajokban is, a mindennapi élet, mint téma. Hiába tűzték ki azonban a kor alkotói azt a célt, hogy széles tömegekhez szóljanak, főként a költők nehezen szabadultak a nyelvi megszokásoktól; sőt mesterkéltséggel szófordulataikkal olykor még távolabbra is kerültek a köznyelvtől. Az európai értelemben vett színházi élet megteremtéséhez a színházépületek létrehozása, rendezők, színészek stb. kinevelése mellett elengedhetetlen szükség volt tehát a szélesebb nézőközönség számára is érthető színpadi nyelvre, azaz az irodalmi nyelvnek a beszélt nyelvhez való közelítésére.

A török reformkor legnagyobb kulturális újdonsága kétségtelenül a színház. Az első nyomtatásban megjelent színmű **İbrahim Şinasi** (1826–1871) nevéhez fűződik. A Pallas Nagylexikonát idézem: „*Úgy a forradalmi moz-*

galmaknak, mint a nyelv és irodalom reformjának Sinászi efendi állott az élén. Munkáinak csak egy része jelent meg, de kéziratban közkezen forgott valamennyi, melyek mindegyikében az elavult eszmékkel való szakítást hirdette. Modernebb gondolkozásra készítette nemzetét és övé a legnagyobb érdem, hogy megtalálta a nemzettel való érintkezésnek a legtermészetesebb útját. Ő hirdette először, hogy mindenekelőtt a nyelvet kell nemzetivé tenni, és olyan írásmódra törekedni, hogy még a kevésbé iskolázott is megértse. Hozzákezdett egy nagy török szótár megírásához, melyre első sorban hazánkfia, néhai Szilágyi Dániel – akivel benső barátságban élt – buzdította... Ő vitte először a nép nyelvét a színpadra és oly társadalmi fonákságokat mert benne ostromozni, mely őt az iszlám tanaival hozta összeütközésbe...” A nemzeti színmű megteremtésén fáradozó İbrahim Şinasi a nyugati mintákon kívül az orta oyunu hagyományait is felhasználta. A költő házassodása című hosszú egyfelvonásosa volt az első színdarab, amelyet törökül írtak, és szereplői török neveket viselnek. A fiatalok házasságát akadályozó bonyodalmak közepette mindennapi figurák is feltűnnek. (Először négy folytatásban újságban, majd még ugyanabban az évben, 1860-ban könyvalakban is megjelent.)

Az ezernyolcszázhatvanas években jelentek meg **Ali Haydar Bey** művei is: az első verses tragédiák.

Ahmet Vefik Paşa (1823–1891) nagyvezír, Bursa híres kormányzója szintén a nemzeti törekvések támogatója. Moliere-fordításai közül tizenhatot ismerünk, de feltehetőleg többet is lefordított. *A férjek iskolája*, *A nők iskolája*, a *Tartuffe*, a *Don Juan* valóban fordítás, több darabot viszont a török viszonyoknak megfelelően átdogozott, így a *Kénytelen házasság*ot, *A szerelem, mint orvost*, *A képzelt beteget* (ezt például *A képzelgő* címmel törökösítette), Dandin György pedig nála görög lett. Újra egy Pallas Nagylexikon-idézet: „*Ő e korszaknak a legkiválóbb műfordítója. A Télémaque fordítása örökbecsű emléke marad a prózai stíl akkori fejlettségének. Nemkülönben Moliere-, Schiller és Shakespeare-fordításai, melyeket bámulatos hűséggel és virtuozitással tudott tolmácsolni. Irodalmi munkásságának java része brusszai kormányzóskodása idejére esik. A tudomány és színművészet költözködött be a mély tudományú váli pasa konakjába, és a kisázsiai Olimpusok városában oly irodalmi életet teremtett, mely Sztambulét is majdnem felülmúlta. Legszívesebben a színművészettel foglalkozott. Saját költségén állíttatott fel színházat; színészeket és színésznőket; utóbbiakul örmény nőket szerződtetett, színdarabot irt nekik, sőt közönségről is gondoskodott...*”

Namık Kemal (1840–1888) a reformok legodaadóbb harcosa. Szinte minden műfaj-

ban alkotott, híven szolgálva „a művészet a társadalomért” elvet. Isztambulban néhány barátjával társaságot alapított azzal a céllal, hogy színdarabokat mutassanak be. Elsőként az 1853–56 között zajló orosz–török háborúban játszódó négyfelvonásos drámáját, *A haza, avagy Szilisztrát* mutatják be. A darab olyan riadalmat okoz, hogy 1873-ban szultáni paranccsal a Cipruson lévő Magosa (Famagusza) várában letöltendő várfogságra ítélik. Harmincnyolc hónapot töltött ott. *A szerencsétlen gyermek*, és a *Sötét gond* című színdarabjai a várfogságban születtek. Az előbbi a török drámairodalom mindmáig egyik alaptémájához, a szülői nyomásra házasságba kényszerített leányok tragédiájához nyúl, de láthatóan hatott rá Victor Hugo *Hernani*-ja is; az utóbbi a szultáni paloták kulisszái mögött zajló intrikák első színre vivője. Történelmi tárgyú drámája, a *Gülnihal*, egy zsarnok szandzsákbég, Kaplan Paşa elleni küzdelmeket viszi színpadra. Az *Âkif Bey* a családi drámát történelmi eseményekkel köti össze: a hős a 1827-es görög lázadást követő küzdelemben hajóparancsnokként vesz részt. A tizenöt felvonásból álló, hősi szonoklatokkal megtűzdelt *Celaleddin Harezmszah* inkább olvasásra való mű, amely a mongolok ellen küzdő hős uralkodót állítja középpontba. Victor Hugo *Cromwell*-je hatott rá.

A reformkor legnépszerűbb, legtermékenyebb írója **Ahmet Mithat** (1844–1902). Nagy érdeme, hogy nyelve közel áll a beszélt nyelvhez, hiszen ő az, aki a századelő török színműírói közül az *orta oyunu* hagyományait éllette tovább. (Legismertebb drámája: *Ó jaj*, 1871.)

Az ún. nemzeti irodalom időszakában az értelmiség a színházat tekinti a néppel való kapcsolatteremtés legfontosabb eszközének. Valószínűleg éppen ezért ez az 1908 és 1922 közötti időszak (a II. alkotmányos monarchiától a Felszabadító Háborúig) a török színműirodalom talán legtermékenyebb korszaka. Csak játszott, de ki nem nyomtatott, és be nem mutatott, de nyomtatásban megjelent művek egyaránt bőven akadnak e korban. A téma szempontjából a legnépesebb csoportot a történelmi drámák alkotják. Nyúljanak bár akár a távoli, akár a közelebbi múltba, céljuk a történelmi tudat formálása, illetve a II. Abdülhamid szultán zsarnoki uralma elleni tiltakozás. A legjellegzetesebbek e körben Abdülhak Hamid Tarhan *İlkan* (1913) és *Turhan* (1916) c. művei. A második csoportba a személyes drámák, a szerelem és házasság szülte bonyodalmak színpadi megfogalmazásai tartoznak. A kor jellegzetes alakját, az affektáló sznobot több darabban teszik nevetségessé. Az *orta oyunu* hagyományait tovább éltető **Musahipzade Celal** (1870–1959) például 1931-ig egymaga tizen-

nyolc darabbal szórakoztatta a közönséget; s **İğnürefik Ahmet Nuri** (1874–1935) is ekkor vált *vaudeville*-jeivel és komédiáival népszerűvé. A harmadik csoportot a nemzeti eszme, a politikai és irodalmi „turcizmus”-t propagáló darabok képezik.

Yusuf Ziya Ortaç (1895–1967) *Binnaz* (1919) c. színművét tartják az első művészi értékű verses színműnek. (Ezt az utat később majd Güngör Dilmen és Turan Ofazoğlu darabjai követik.)

A kor legkiválóbb színpadi szerzője **Abdülhak Hamid Tarhan** (1852–1937), színműveiben az emberi jogoknak, a nők tanulásának, a szabadságesszmének szószólója. *Nesteren* című színművét Párizsban adta ki, követségi titkárkodása idején. A mai napig nem kapta meg a megérdemelt elismerést a *Finten*, amely mind színpadi megoldásaival, amelyekkel szinte csak korunkban, leginkább a műzikelekben találkozhatunk, mind a nemek közötti zűrzavaros kapcsolatok igen bátornak nevezhető ábrázolásával messze megelőzte korát. Formai szempontból is sokoldalú alkotó: vannak prózai, klasszikus *aruz*-, illetve népi szótagszámláló verselésű, valamint a verset a prózával váltogató színdarabjai is.

1914-ben megkezdte működését az első hivatalos Városi Színház, majd hamarosan fontos irodalmi intézménnyé, ugyanakkor jelentős

művészképzővé és a máig is sikerrel működő Isztambuli Városi Színházak alapjává vált.

A Török Köztársaság kikiáltása (1923) utáni évektől számíthatjuk a modern török irodalmat. Az évtizedekig tartó nyelvújítási, nyelvtisztítási folyamatban kialakult a modern irodalmi nyelv. Az I. világháború, majd az azt követő felszabadító háború megpróbáltatásai után egy-két évvel magára talál a színház is.

A színházi élet központja Isztambul. A kor szüli az új témákat: a színpadon is hangot kapnak Atatürk eszméi, a köztársaság vívmányainak dicsérete, a Felszabadító Háború és a modernizálódás szülte lelkesedés vagy éppen a szultánság kritikája. E színművek karakterét tükrözi a következő magyar vonatkozású idézet: Báró Bornemissza János *Török operarészlet ősbemutatója a Magyar Rádióban* című cikke (Rádióélet, XI. évf. 52., 1939. december 29.), amelyben dr. Basri Güntekin de Dukagin így vall művéről: „Az opera címe: „Kurtulus”, vagyis magyarul „Felszabadítás” (inkább (fel)szabadulás, megmenekülés, T. E.), és benne a török nép feltámadásának époszát akartam megzenésíteni. Az előjáték magába foglalja az egész opera gondolatmenetét. A halál nem győzedelmeskedhet egy egész népen, pillanatnyi fájdalommal okoz, de nyomban fellángol a jövőbe vetett bizalom fenséges himnusza.” És még egy idevágó idézet a Rádióéletből (IV. évf. 1832. 16. szám):

Egy magyar újságíró élményei – Medriczky Andor dr. hétfő 6 órai előadásához c. beharangozóban Milyen az új török színház? kérdésre a következőket válaszolja: „A régi irodalmi nyelv telve volt perzsa és arab szavakkal, csak a kiváltságosak értették. Most a nyelvreform után erős fellendülésnek indult a színházi és az irodalmi élet is. Különösen nagy sikerük van a magyar íróknak. Legutóbb a Budapesten tanult Ahmed Gozanfer fordításában Molnár Ferenc „Egy, kettő, három” című színművét adták igen szép eredménnyel.”

Jelentős újdonságként színpadra léphettek végre a nők. Külföldről hozott tapasztalatainak felhasználásával **Muhsin Ertuğrul** (1892-1979) színészekkel, rendezőkkel, színházi írókkal – és népes közönséggel valódi színházi életet teremt. Az Isztambuli Városi Színházak már öt épületben működnek, s sorban alakulnak a magánszínházak is. Az 1949-ben alapított Állami Színházak egyre több nagyvárosban működnek. A hatvanas évek már igazi virágzást hoznak, így megjelennek a hivatásos színpadi szerzők is.

A továbbiakban meg kell elégednünk néhány arcél felvillantásával.

Ahmet Kutsi Tecer (1901-1967) népszerű darabjai közül *A deli Köroğlu* (1969) legendás oguz időkbe, míg a többi: az *Utcasorok*, az *Egy vasárnap*, az *Eladó ház* a mindennapok világába vezet.

A Reinhard akadémiaján is megforduló **Haldun Taner** (1915–1986) a hatvanas évektől sokoldalú és népszerű színházi szerzővé vált. 1967-ben négy barátjával alapította a Strucc nevű kabarészínházat. Az itt bemutatott *Az osztoba férj ravasz felesége* elnyerte az 1972-es színházdíjat. A *Kesani Ali balladája* c. népi ihletésű darabban a hagyományosat musical-elemekkel keverte, és ezzel iskolát teremtett. (Ezt a művet a budapesti színházművészeti főiskolások 1974-ben vizsgadarabnak választották.) *Becsukom a szemem, a dolgomat teszem* c. társadalmi drámája is szinte folyamatosan műsoron van valamelyik török színházban.

Aziz Nesin (1915–1995) nemzetközileg elismert, termékeny humoreszk-, satíra- és színműíró. Érdekes módon néhány színdarabja más karaktert mutat: ezekben a szimbolikus darabokban az emberi lét problémáira keresi a választ. (*Jön egy kicsit?*, 1958; *Csinálj valamit, Met!*, 1960.) Más darabjaiban – akárcsak a kölni színházi tanulmányok után népszerű színpadi szerzővé váló **Turgut Özakman** (1930–2013) a török színművészet legkevésbé sem finom humorát és az elidegenítő technikát a társadalmi-politikai kritika eszközeként használta.

Tarık Buğrát (1918–1994) a több török városban nagy sikerrel játszott *Állva akarok maradni*, alcíme szerint *Rekviem az 1956-os Pestért* c. drá-

mája miatt említjük itt, mert akkor állított benne emléket forradalmunk hőseinek, amikor itthon még beszélni sem lehetett róluk (1966. Magyarul Tasnádi Edit fordításában, a Magyar–Török Baráti Társaság kiadványa., Bp., 1991.; olvasószínház formájában az Erzsébetvárosi Erőműszínházban, 2016. október 20-án mutatták be.).

Orhan Asena (1922–2006) az ötvenes évektől csak a színpadnak írt. Igen különböző körülmények között élő nők váltak drámáinak főhőseivé, ugyanakkor szívesen állított színpadra ismert történelmi karaktereket is, például Nagy Szulejmán szultánt, Hürrem szultánát vagy Şeyh Bedrettint. (A Magyar Rádió két drámáját mutatta be egymás után, *Igazságos Szulejmán szultán*, illetve *Bejazit trónörökös* címmel, 1987-ben, Tasnádi Edit fordításában, a legkiválóbb magyar színészek közreműködésével) – akárcsak 1986-ban a *Bolond Ibrahim* című szultándráma dramatizált változatát, **Ahmet Turan Oflazoğlu**nak (1932–), az Isztambuli Rádió dramaturgjának darabját, akit a shakespeare-i királydrámákat követő művei miatt tréfas-elismerőleg „a török Shakespeare”-ként is szokták emlegetni.

Başar Sabuncu (1943–) színész, rendező, sikeres dráma- és filmforgatókönyv-író. (*Meg-tiszteltetés* c. vígjátékát 1978-ban Tasnádi Edit fordításában a Magyar Rádió is bemutatta.)

S ha már rádió, idézzük ide az akkoriban Magyar Rádió címmel megjelenő műsorúság 1955. 2. 14-2. 20-i hétre szóló, XI. évf. 7. számát, amely a február 14-én bemutatandó **Nazım Hikmet** darabról, Az ünnep első napjá”-ról többek között ezeket írja: „*Nazım Hikmet (1901-1963) ábrázolási módszere hasonlatos a régi nagy spanyol drámaírókéhoz. Ő is az élet teljességét mutatja meg, a tragikusát és a komikusát vegyíti drámájában, mely a satíra fényeivel még teljesebb lesz.*” A következő héten aztán Barabás Tamás egész oldalas cikkben méltatja „a szinte klasszikusan szabályszerű drámá”-t. (Magyar Rádió, 1955. 2. 21-2. 27., XI. évf. 8.)

Vasıf Öngören (1938-1984) művei, elsősorban a *Hogyan menekül meg Asıye?* és a *Gazdag konyha* a török színházak állandó sikerdarabjai.

A hagyományos formákat követő **Tuncer Cücenoglu** (1944–) darabjai hazáján kívül a balkáni országokban is igen népszerűek.

Memet Baydur (1951–2001) külföldi színházi tapasztalatai után a nyolcvanas-kilencvenes években Törökország vezető színpadi szerzője. Általános emberi témáit az abszurd színjáték kereteibe helyezte. Sajnálatosan korán megszakadt pályája során a mai török színház legsajátosabb hangját szólaltatta meg.

Ferhad Şensoy (1951–), Haldun Taner tanítványa, színész és sok műfajban alkotó író a

török vígjátéki hagyományokat nemzetközi formákkal gazdagítva, a nyelvben lévő humoros adottságok kihasználásával teremtett új stílust *A dal, amelyen átmegy a villamos* és az *Isten veled, Godot* c. darabjaival. Több mint két évtizede működtetett írói színháza a török kulturális élet sajátos színfoltját jelenti.

Uğur Uludağ (1971–) színész, író, rendező, a hagyományok és rajzfilmekre emlékeztető színpadi technika ötvözetével létrehozott stílusát „cartoon”-nak nevezi. A legnagyobb sikert a *Godot-t követve* című darabjával, illetve a *Harmadik típusú közeli kapcsolatok* című sorozatával aratta. A Poénszabványok Intézete nevezetű alternatív színházának ő maga a rendezője.

Lélektani drámák játszódnak **Sabahattin Kudret Aksal** vagy **Melih Cevdet Anday** hőseiben; a falusi témák dominálnak **Cahit Atay**, **Hidayet Sayın** vagy **Murathan Mungan** drámáiban; görög mitológiai témákhoz nyúl **Salahattin Batu** vagy **Güngör Dilmen**. Bár ma sem hiányoznak a történeti tárgyú darabok, a török drámaírók – akárcsak legfiatalabb szerzők, például **Civan Canova** vagy **Semih Çelenk** a jelen pulzusán tartják az ujjukat.

A magyarok nem különösebben szeretnek színműveket olvasni, a Napkút Kiadó inkább a dramaturgok, rendezők, tehát színházi szakemberek kezébe kívánta adni – a figyelemfelkeltés

céljával – kortárs török drámaválogatását. (*Jázminszirmok*, ford. Tasnádi Edit, Bp., 2014.) A kötetben hét színmű kapott helyet:

Sabahattin Kudret Aksal *A kávézóban ünnepség van* című vígjátéka ma már a török színpadok klasszikusa. A háromszereplős darab a házasságot mint érdekkapcsolattá silányult intézményt állítja pellengérre: a pszichológiai hitelességre mindig nagy súlyt fektető szerző azt mutatja be, hogyan üresedik bábbá a Férfi és a Nő, miközben a társadalmi státus kedvéért sorra feladják értékes tulajdonságaikat. A vígjáték őriz valamit a népi színjátékból is, ugyanakkor a rendezőnek tág teret ad akár a *commedia dell'arte*, akár az abszurd színház eszközeinek felhasználására.

Güngör Dilmen *Mídász-trilógiájának első darabja*, a *Mídász király fülei* az ógörög monodából indul ki, a klasszikus színpadi dikcióval és a kórus szerepeltetésével is a hagyományokat követi, ám a történetet tovább szövi (Mídász a büntetésül kapott számarfüleket később elveszíti), és a fríg király karakterének összetettebbé formálásával a személyiség belső és külső megítélésének, a másság elfogadásának, az emberi méltóságnak a kérdéseit is bonckés alá veszi.

Murathan Mungan *Mahmud és Yezida* című drámája is egy trilógia része, itt is szerepel kórus, ez a „mezopotámiai trilógia” azonban egész más

világba vezet bennünket, az ókori Mezopotámia mai tájaira, Délkelet-Törökországba, ahol ősi ellenségekként élnek egymás mellett törökök és ezidik. (Több közel-keleti országban mintegy egy millió ezidi él ma kisebb közösségeket alkotva, az ősi mezopotámiai hagyományok, az iszlám szufizmus és a zoroasztrizmus elegyére támaszkodó szigorú hitük törvényei szerint. Nyelvileg nem egységesek, de nagy részük kurd.) A mohó földéhség, a korrupció, az agák helyi teljhatalma közepette az ezidi lány és a török ifjú tiszta szerelme az első jelenettől érezhetően halálra van ítélve.

Memet Baydur *A teherautó* című darabjának „címszereplője” a hegyek között robban le, ahol a madár sem jár, s utasai akárha az abszurd dráma kultikus hősei volnának, Godot-ra, azaz megmentőre várnak. Az irracionális várakozás ugyanakkor éles társadalomkritikát fejez ki: a szereplők helyzetének kilátástalanságát. Az elnéző szeretettel megrajzolt figurák: a sofőr, helyettese és a két rakodó más-más nyomorúságból a városba került, de falusiasságukat őrző egyszerű emberek. A véletlenül arra vetődő két falusi mozgalmat hoz a várakozásba. Hat szereplő – hat biztos kézzel felrajzolt karakter, realizmus és humor pompás ötvözete...

Özen Yula *Nem hivatalos Hurrem* című, témáját tekintve történelmi, ám feldolgozásában

posztmodern elemeket mutató darabja nem a szokásos udvari pompa közepette, hanem egy eldugott szobában, ráadásul játék a játékban formájában mutatja be az intrikáival a történelmet is befolyásoló Hurrem (vagy más átírásokban Hürrem) szultánát, Nagy Szulejmán szultán feleségét, az oszmán történelem legérdekesebb nőalakját. A többször is felhangzó altatódal, illetve a *karagöz*-szerű bábjáték-jelenetek segítségével a kronológia helyét az emlékezés logikája veszi át.

Eşref (1847–1912) a török irodalom kiemelkedő satirikus költője; bökverseinek, satirikus epigrammáinak legfőbb célpontja a zsarnok II. Abülhamid szultán, de természetesen korának visszasságait is tollhegyre tűzi. **Semih Çelenk** *A satirikus, avagy a költő Eşref fantasztikus kalandjai* című gunyoros komédiája csak látszólag nyúl történelmi témához: a költő a „fantasztikus” kalandok során a legmaibb török és globális problémákkal találja magát szemtől szembe...

Civan Canova darabjának címe: *Jázminszirmok* – talán valami kellemességet sejtet, holott a különböző okokból az élet periferiájára került szereplők sorsa egyenesen rohan a tragédia felé. Igazán modern darabról van szó: szerelmespárunk csak a chetelés révén ismeri egymást. A virtuális világban próbálnak szebb életet, másféle karaktert és sorsot teremteni

maguknak, de még a szép halál elképzelésének is csak ez a színhelye. (Felolvasószínház formájában a szegedi, Zug Színpadon, 2017. október 9-én mutatták be.)

1993 májusában a budapesti Komédiium Színház egyfelvonásosokká rövidítve egy estén mutatta be *Beszélő* címmel **Melih Cevdet Anday** *A lebukottak*, illetve *Kávézoo* címmel **Sabahattin Kudret Aksal** *A kávézóban ünnepség van* című, eredetileg egész estés darabjait, mindkettőt Mehmet Asa rendezésében, Rudolf Péter, Kováts Adél és Harsányi Frigyes szereplésével, Tasnádi Edit fordításában. A török vendégrendező nyilatkozta: *„Mindkét szerző a török irodalom kimagasló alakja, ezek a műveik is a kortárs színpadi irodalom legjobbjai közül valók. Külföldi tapasztalataim alapján tudom, hogy általában nagyon keveset ismernek a török színpadi irodalomból. Az emberek tudatában itt Magyarországon is a török színházról beszélve inkább valamiféle hagyományos kép él kosztümös darabokról, melyekben feltétlenül egy pasának, egy szultánnak, vagy legalább egy fezes szereplőnek kell lennie. Ezen a képen szeretnék változtatni az előadással, és bemutatni, hogy a kortárs török irodalom is létezik, és értékes művekkel képviselteti magát a nagy, világirodalmi palettán.”* (Török Füzetek, I. évf. 1. szám, 1993. április)

TARTALOM

ELŐSZÓ	5
DARKÓ JENŐ A főhatalom útja (<i>translatio imperii</i>) Justinusnál (Justinus problémák II.)	9
DARKÓ JENŐ Trogus és Jordanes viszonya (Getica, 67-78) (Justinus problémák III.)	65
MADARAS LÁSZLÓ Az avar kor – madártávlatból (Gondolatok egy kiállítás kapcsán)	105
CZENTNÁR ANDRÁS Madarászati és solymászati szókincs a keleti török nyelvben	119
UHRMAN IVÁN Az Apafarkas és a Disznó-Apa III.	143
UHRMAN IVÁN Zombor, Zsombor, Szabriel	189

ZIMONYI ISTVÁN	
A volgai bulgárok öröksége	235
DOBROVITS MIHÁLY	
Az iszlám a korai szovjet korszak belügyi irataiban	253
KISS LÁSZLÓ	
„Kijött a riste” avagy mit köszönhet a magyar orvostudomány Vámbéry tatárjának?	271
KISS LÁSZLÓ	
Alma a fájától... Orvostörténeti adalék Vámbéry Rusztem munkásságához	285
TASNÁDI EDIT	
Arany János török kapcsolódásairól; Arany és Vámbéry	299
TASNÁDI EDIT	
Színjátszás és drámaírás Törökországban (A török drámairodalomról mákhéjban)	319

„...RÉG FELEDETT MUNKÁSSÁG UTÓHANGJAI
MUTATJÁK HATÁSUKAT...”

a XV. és XVI. Nemzetközi
Vámbéry Konferencia előadásai

Első kiadás

Felelős kiadó: Hodossy Gyula
Összeállította és szerkesztette: Keller László
Felelős szerkesztő: Madaras László
Borító és nyomdai előkészítés: Rácz Éva
Nyomdai kivitelezés: Press Group, s.r.o., Banská Bystrica
Kiadta: Vámbéry Polgári Társulás, Dunaszerdahely, 2019
Készült a Lilium Aurum Kft. gondozásában a Vámbéry
Polgári Társulás megbízásából
Megjelent: 300 példányban

„...DOZVUKY DÁVNO ZABUDNUTÝCH ČINOV
UKAZUJÚ SVOJ VPLYV...”

Prednášky XV. a XVI. Medzinárodnej
konferencie Vámbéryho

Prvé vydanie

Zodpovedný vydavateľ: Gyula Hodossy
Zostavovateľ a redaktor: László Keller
Zodpovedný redaktor: László Madaras
Obálka a grafická úprava: Eva Rácz
Tlač: Press Group, s.r.o., Banská Bystrica
Vydavateľstvo: Občianske združenie Vámbéryho,
Dunajská Streda, 2019
Publikáciu Občianskeho združenia Vámbéryho vydalo
vydavateľstvo Lilium Aurum
Náklad: 300 výtlačkov

ISBN 978-80-89955-14-5